Безнең МИРАС

НАШЕ НАСЛЕДИЕ

10
октябрь 2017
ISSN:2500-011X

ФӘННИ-ПОПУЛЯР, ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ ДОКУМЕНТАЛЬ ЖУРНАЛ

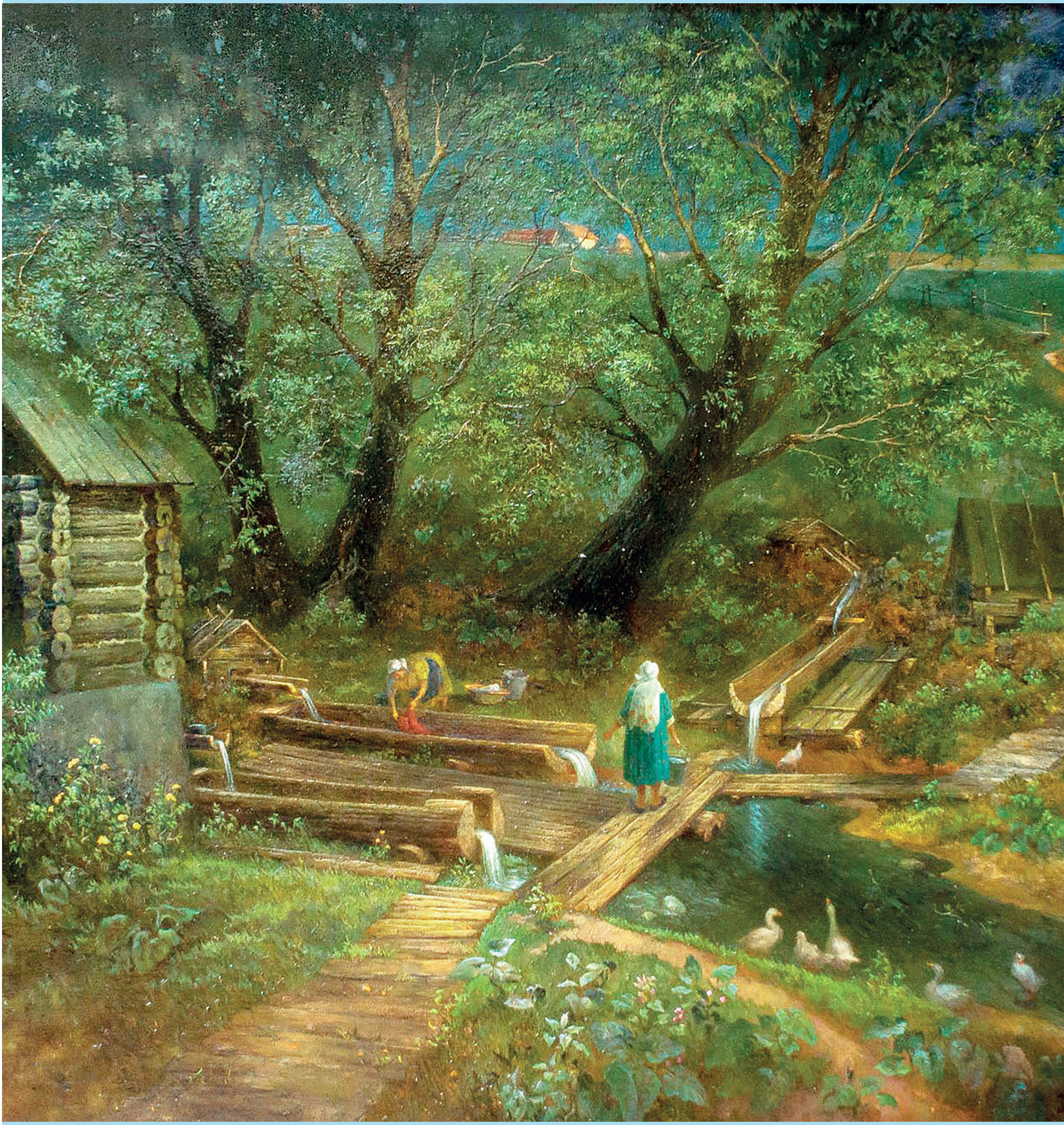

РЕЗИДӘ ЯМАНОВА. «АТА-БАБАЛАР ЧИШМӘСЕ»

БОЛГАР ИСЛАМ АКАДЕМИЯСЕ
БОЛГАРСКАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ
THE BULGARIAN ISLAMIC ACADEMY

МӨСЕЛМАН МӘГЪРИФӘТЕН ҮСТЕРҮНЕҢ ҮЗӘГЕ

4 нче сентябрьдә Болгар шәһәрендә Болгар Ислам академиясе ачылды. Әлеге чарада Татарстан Республикасы Президенты Рөстәм Миңнеханов, ТРның Дәүләт Киңәшчесе Минтимер Шәймиев, РФ Президентының Идел буе федераль округындагы тулы вәкаләтле вәкиле Михаил Бабич, Россия Мөфтиләр Шурасы рәисе, мөфти Равил хәзрәт Гайнетдин, Үзәк диния нәзарәте рәисе, мөфти Тәлгат хәзрәт Таҗетдин, Татарстан диния нәзарәте рәисе, мөфти Камил хәзрәт Сәмигуллин катнашты.

Фотолар president.tatarstan.ru сайтыннан алынды

Каләм! Кальбеңдә ни сер бар – гаян ит,
Килеп кичмешләр әхвален бәян ит.
Дәрдемәнд

Безнең МИРАС
12 +
10 (286)
октябрь 2017

1991 елның апреленнән башлап «Мирас», 2012 елның маеннан, «ТАТМЕДИА» АҖ тарафыннан кабат гамәлгә куелып, «Чын мирас» исемнәре белән чыкты. 2014 елның маеннан «Безнең мирас» итеп үзгәртелде.

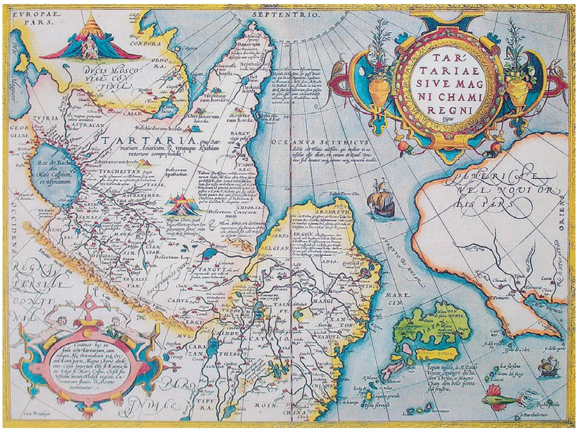

20

48 ШАМИЛ УСМАНОВ

100 ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МИЛЛИ КИТАПХАНӘСЕ

ЭЧТӘЛЕК

ДӨНЬЯДА СҮЗЕМ КАЛЫР...

3 *Мәхмүд Болгари*

ТАРИХИ МИРАС

4 **Алтын Урданың таркалуы һәм татар ханлыклары оешу.** *И.Миргалиев*
8 **Әтнә төбәгенең ташъязма истәлекләре.** *Р.Мәрданов, И.Һадиев*
16 **Җанисәп мәгълүматларында Буа өязе авыллары.** *И.Гафаров*
20 **Батыйга бәйләнү.** *Л.Закир*
24 **Күргәннәр, сөйләшкәннәр.** *М.Фәйзи*
28 **Вязовый Гай авылы тарихы.** *М.Вәльшин*

ТАТАР ГАМЕ

34 **Хәтер һәм туган тел** *(Түгәрәк өстәл)*

ДИНИ МИРАС

42 **Ислам дөньясы.** *Габдерәшит Ибраһимов*

ОЧТЫ ДӨНЬЯ ЧИТЛЕГЕННӘН...

48 **Шамил Усманов**

СУГЫШ КАЙТАВАЗЫ

50 **Татар хәрби разведчиклары.** *Рәис Зарипов*
56 **Безнең иң үткен һәм иң көчле корал.** *Ә.Шамова*

ХӘТЕР САНДЫГЫ

60 **Имтихан яки Нефтьче язмалары.** *Л.Фазлыев*

СӘНГАТИ МИРАС

68 **Кубыз серләре.** *Э.Каюмова*

Баш мөхәррир
Лемон Лерон улы ЛЕРОНОВ
(Ләбиб Лерон)
(843) 222-09-83 (17-91)

Баш мөхәррир урынбасары
Ленар Гобәйдуллин
(843) 222-09-83 (17-93)

Киңәшче идарә
Разил Вәлиев
(ТР Дәүләт Советының Мәгариф, мәдәният, фән һәм милли мәсьәләләр комитеты рәисе)
Илдар Гыйльметдинов
(Татар федераль милли-мәдәни автономиясе Советы рәисе)
Айрат Зарипов
(Матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр буенча Республика агентлыгы җитәкчесе)
Андрей Кузьмин
(«ТАТМЕДИА» АҖ генераль директоры)
Рөстәм Мөхәммәдиев
(«Татнефть» ААҖ генераль директоры урынбасары, «Рухият» фонды рәисе)
Айрат Сибагатуллин
(ТР мәдәният министры)
Энгель Фәттахов
(ТР премьер-министры урынбасары – ТР мәгариф һәм фән министры)

Редколлегия
Ислам Әхмәтҗанов
Марсель Әхмәтҗанов
Ирада Әюпова
Альберт Борһанов
Рәдиф Җамалетдинов
Фәнзилә Җәүһәрова
Ринат Закиров
Фәйзелхак Ислаев
Зиннур Мансуров
Ким Миңнуллин
Гөлчәчәк Нәҗипова
Данил Салихов
Сөмбел Таишева
Рафаил Хәкимов
Ирек Шәрипов

Җаваплы мөхәррир
Фирдәвес Зарифуллин
(843) 222-09-83 (17-91)

Бүлек мөхәррирләре
Марат Закиров
Ләйсән Данилова
(843) 222-09-83 (17-90)

Дизайнер һәм биткә салучы
Диләрә Нәүрүзова
(843) 222-09-83 (17-92)

Корректор
Дания Фәйзуллина
(843) 222-09-83 (17-90)

Гомуми мәсьәләләр буенча мөхәррир
Рәдиф Сәгъдиев
(843) 222-09-83 (17-91)

Редакция һәм нәшрият адресы:
420066, Казан шәһәре,
Декабристлар урамы, 2 нче йорт
Электрон почта:
yanamiras@mail.ru

«Наше наследие»
Ежемесячный научно-популярный, литературно-художественный журнал (на татарском языке)

70 **Тукайның фатихасын алган остазым.** *К.Саттар*
76 **Бердәнбер**
82 **Тамашачы күңеленә юл.** *Ә.Закирҗанов*
88 **Һәр күңел — үзгә бер җыр тукылышы.** *Р.Зарипов*

ТЕЛ КҮРКЕ – СҮЗ

92 **Миллият сүзлеге.** *А.Тимергалин*
93 **Туган илем, ана телем.** *М.Әхмәтҗанов*
96 **Моңлы тел.** *Фәнис Яруллин*

ХӘТЕР САГЫНДА

100 **Татарстан Республикасының Милли китапханәсе.**
108 **Ядкәрләргә — бер гасыр**
110 **Ахун чишмәсе**

100 ЕЛ ЭЛЕК...

112 **«Кояш» газетасында «Казан хәбәрләре»:** *1917 елның октябрь ае.*

114 **«Безнең мирас» хәбәрләре**

ШАЯН МИРАС

116 **«Хайлыйм, хайлыйм, хайларга...»**

118 **Мирасворд**
119 **«Безнең мирас» елъязмасы.** *Октябрь*

Заказ №А-2280. Тираж – 1700 данә. Формат 70 Х 108 1/16
Басарга кул куелды: 25.09.2017
Журнал айга бер тапкыр чыга. Бәясе ирекле.

Журнал 2012 елның 17 апрелендә
Федераль элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм массакүләм
коммуникацияләр өлкәсендә күзәтчелек хезмәтенең
Татарстан Республикасы буенча идарәсендә
ПИ №ФС77-57844 нче таныклык белән теркәлде.

Чыганак-текстларда авторларның стиле, шул чор лексикасы һәм орфографиясе саклана.
Мәкалә авторларының фикере редакция фикере белән туры килмәскә дә мөмкин. Редакциягә юлланган язмалар рецензияләнми һәм кире кайтарылмый. Материаллар бары тик электрон вариантта гына кабул ителә. Журналга кергән язмаларны редакция рөхсәтеннән башка күчереп бастыру тыела. Типография гаебе белән киткән хаталар өчен редакция җавап бирми. Ул хакта техник контроль бүлегенә 519-44-61 телефоны белән хәбәр итә аласыз.

Бу санда Л.Гобәйдуллин, Л.Лерон төшергән, авторларның һәм Татарстан Милли музее архивларыннан, «Татар энциклопедиясе» томнарыннан фотосурәтләр, җиде томлык «Татар тарихы»ннан рәсемнәр файдаланылды.

«ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыятенең «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды. Адресы: 420066, Казан шәһәре, Декабристлар урамы, 2 нче йорт.

....

Тышлыкның 1 нче битендә – «Ата-бабалар чишмәсе». *Р.Яманова.* Киндер, майлы буяу.

МӘХМҮД БОЛГАРИ*

(1297-22.03.1360)

***

Изгеләргә изгелек кыл, яман кешеләргә үз яманлыклары җитеп торыр.

***

Ут януга сәбәп булган кебек, ялган сүз ике кеше арасында дошманлык уты кабызуга сәбәптер.

***

Ахмакның уяулыгыннан акыллының хәтта йоклавы да яхшырак торыр.

***

Үз нәфесеңне сакла, азгыннарның азгынлыгы сиңа зыян кылмас.

***

Сабыр кылу – учыңа янар күмер кыскан кебек.

***

Куй бүредән ничек качса, гөнаһлы кешедән шулай качарлар.

***

Углым, арыслан артыннан йөресәң йөре, бары бозык хатын артыннан йөрмә.

*Текстны **Ләбиб Лерон** әзерләде.* ■

---

* Мәхмүд әл-Болгари (Мәхмүд бине Гали бине Шәех бине Гомәр әс-Сараи әл-Болгари) – Алтын Урда чоры татар әдибе, галим. Тумышы белән Алтын Урданың Болгар төбәгеннән, якынча 1297 елда туган, аның әтисе Гали – имамнар, ә бабасы Гомәр шәехләр башлыгы булган. Гомеренең шактый өлешен Алтын Урда башкаласы Сарайда үткәрә. Үзенең «Нәһҗел-фәрадис» дигән атаклы әсәрен ул 1358 елда тәмамлый. 1360 елның 22 мартында Сарай шәһәрендә вафат була.

АЛТЫН УРДАНЫҢ ТАРКАЛУЫ
һәм татар ханлыклары оешу

Илнур Миргалиев

Ил китәр дә ни калыр?
Ил киткәндә йорт калыр.
Йорт китәр дә сөт калыр...
«Идегәй» дастаныннан

Алтын Урданың таркалуы мизгел эчендә генә булмаган. Хәзерге көнгә кадәр бу катлаулы процесс җентекләп өйрәнүне таләп итә. Мәгълүм булганча, чыңгызыйлар нигез салган Алтын Урданың (Җучи Олысы), ягъни Олуг Урданың XVIII гасыр азагына кадәр, Кырым ханлыгын Россия дәүләте яулап алганчы, сәяси варислары була. Яңа сәяси үзәкләр – татар йортлары да мөстәкыйль дәүләт буларак тиз генә формалашмый. Казан, Кырым, Хаҗитархан һәм Төмән шәһәрләрендәге түрә-кара һәрберсе элеккеге Алтын Урда җирләрен берләштерүгә дәгъва белдергән.

XIV гасырның азагында башланып киткән таркалу процессы XV йөздә дә дәвам итә. Яңа үзәкләр татар йортлары һәм вилаятьләренең башкалалары буларак үсеш ала, ә инде XV гасырның урталарына алар мөстәкыйль сәяси эшчәнлек алып бара башлый. Тарихчылар татар ханлыклары оешып китү вакытын төрлечә әйтә, әмма барлык бу даталарны да шартлы рәвештә дип кенә кабул итәргә кирәк. Куәтле һәм зур мәйданны биләгән дәүләт аерым йорт-өлкәләргә һәм ханлыкларга таркала һәм, әлбәттә, аларның барысын да Алтын Урданың дәвамчылары буларак карарга кирәк. Хәзерге заман тарихчылары әлеге сәяси берләшмәләрне Җучи Олысының соңгы дәвере, дип тә яза.

Үзләрен хан дип игълан итеп, төрле шәһәрләрдә тәңкәләр суккан һәм Сарай хакимиятен танымаган түрәләрнең барысы да диярлек Алтын Урда тәхетенә дәгъва белдергән. Алар яңа дәүләт төзү турында уйламый, ә Сарай шәһәрен яулап алу турында хыяллана һәм пайтәхеткә үзләре кебек үк дәгъва белдерүчеләрне, еш кына бертуган агайларын яки башка туган-тумачаларын буйсындырырга тели. Яңа үзәкләргә тупләнгән ханнарның барысы да элекке пайтәхет Сарай шәһәре өчен кан койган. Үз йортларында хакимлек итеп, алар халыктан салым җыйган, гаскәр тотып, дәүләт биләмәләрен саклаган. Кайчак үзара сугышып, бер-берсенең өстенлегенә ия булганнар. Шул ук вакытта алар чит дошманнарга каршы берләшеп тә һөҗүм иткән. Шулай итеп, акрынлап геосәясәттә үз өстенлекләрен таныта барып, мөстәкыйль татар ханлыклары формалашкан.

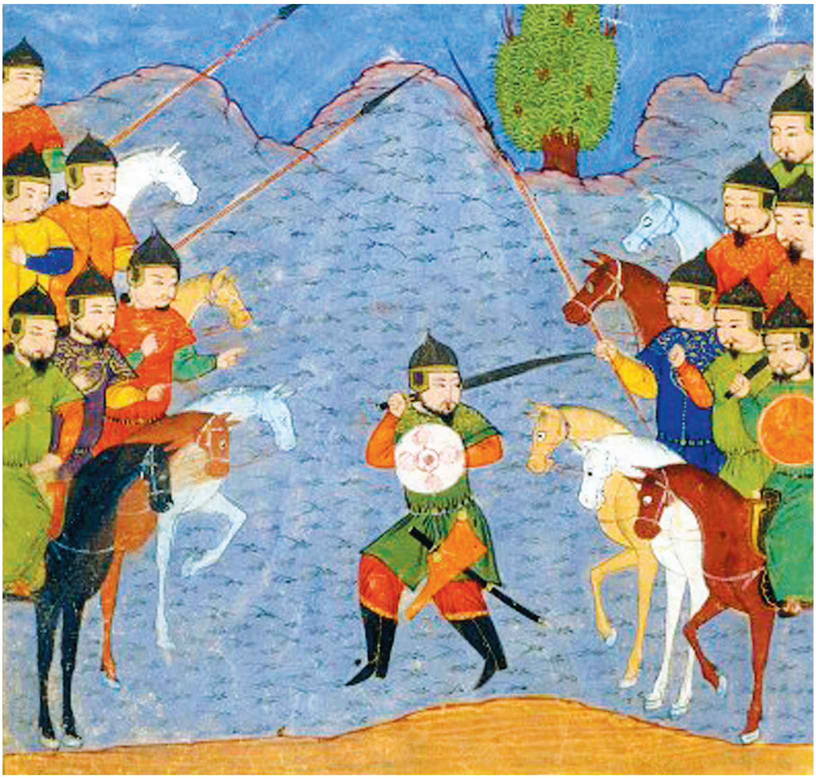

Газан һәм Байду вәкилләре арасында сөйләшүләр. 1430 елгы миниатюра. Франция Милли китапханәсендә саклана

Алтын Урданың таркалуы озакка сузылган, эчке ызгыш-талашлар аерым татар йортларына да күчкән. Әмма бер ханлык үзенең статусы буенча һәрвакыт башкалардан өстенлеккә ия. Башта бу Олуг Урда булган, соңрак «Тәхет иле» Хаҗитарханга, ә аннары Кырымга күчкән. Кырымны Түбән Идел буендагы җирләр кызыксындырмаса да, Олуг Урда таркалганнан соң, үзен пайтәхет дәвамчысы итеп белдергән. Шул вакыттан Кырым ханлыгы да Олуг Урда, ә башка татар ханлыклары «йорт» яки «вилаять» дип аталган. Тарих фәнендә алар Казан, Кырым, Әстерхан, Касыйм, Төмән һәм Себер ханлыклары, Олуг һәм Нугай Урдалары дип языла килә. «Нугай Урдасы» дигән атама мангыт йортына беркетелгән, аның хакимнәре чыңгызыйлар түгел, ә Идегәй нәселеннән булган «кара сөяк» биләр булган.

Шәйбаниларның да тарихта аерым урыны бар. Алар Көнбатыш Себердән көчәнеп, элеккеге Чагатай олысын яулап ала һәм Урта Азиядә дәүләт оештыра. Шәйбанилар ханлыгының дәвамчысы – Хәрәзем дәүләте 1920 елларга кадәр яшәп, тарих фәнендә Һива ханлыгы буларак мәгълүм.

Көнчыгыштагы Җучи олысы (фәнни әдәбиятта – Алтын Урданың сул канаты) хакимнәре элекке чагатай җирләрен яулап алганнан соң, Казакъ ханлыгы оеша. Үзбәк шәйбанилар Урта Азиянең утрак халкын яулап алса, Казакъ ханлыгы Җучы Олысының көнчыгышында яшәүче күчмәннәрне берләштерү нәтиҗәсендә оеша.

Татар ханлыклары Алтын Урда традицияләрен дәвам итеп, урта гасырларга хас булганча, конфедерация хасил итәләр. Алар арасында иң дәрәҗәлесе пайтәхеткә ия булган Олуг Урда, ә аннары Кырым Олуг Урдасы (Кырым ханлыгы) һәм Дәште Кыпчак була. Казан, Төмән (Туран) һәм Көнбатыш Себердәге Тура (Чымгы Тура) вилаятьләре статус ягыннан бер баскычка түбән булган. Чыңгызыйлар даими булмаган яки башка вилаятьтән торып, алар карамагында булган берләшмәләр «йорт» дип аталган. Шундыйлардан «Мангыт йорты» – Нугай Урдасы, Әстерхан йорты һәм «Мишәр йорты» – Касыйм ханлыгы булган.

Зур дәүләтнең таркалуы котылгысызлыгына карамастан, үзәк хакимияткә омтылучы көчләрнең йогынтысы һәрвакыт булган. XVI гасырда ук Гәрәйләр барлык татар ханлыкларын берләштерү проектын эшли. Мәскәү тарафыннан Казан һәм Әстерхан ханлыклары яулап алынганнан соң да Кырым белән Себер ханнарына татар йортларын урыс әсирлегеннән коткару планы тәкъдим ителә.

Идарә итүче ыру һәм кланнар арасындагы каршылыкның да көчле булуын танырга кирәк. Алтын Урданың таркалуы 1395-1396 елларда Аксак Тимер явыннан соң башланган. Соңрак шәһәрләрнең җимерелүенә, сәүдә әйләнешенең, гомумән, икътисадый, мәдәни тормышның зәгыйфьләнүенә төп сәүдә юлының Урта Азиягә һәм Иранга, Тимурилар империясе территориясенә күчүе сәбәп булган. XV гасырның икенче яртысында Госманлы империясенең биләмәләре Балканга кадәр киңәю нәтиҗәсендә Көнбатыш илләренең сәүдәгәрләренә, аеруча венецияле һәм генуэзлыларга Кара диңгез юлы ябыла.

Шадибәк хан заманында татарлар Алтын Урданың территориаль бөтенлеген кайтарырга омтылып карый. Күп шәһәрләр өлешчә булса да тергезелә, әмма Тимернең һөҗүмнәре, талау-җимерүләр, 1395-1398 еллардагы коточкыч ачлык һәм кара үләт чиреннән соң кеше саны шактый кимүе, татарларның күпләп чит илләргә күчеп китүе эшне җайга салырга мөмкинлек бирми.

Аксак Тимер һөҗүмнәреннән соң Урдада ике сәяси төркем барлыкка килеп, алар арасында хакимият өчен кискен көрәш башлана. Татар феодалларының һәр фиркасе, дәүләт бөтенлеген саклап калу өчен, мөмкин булганның барын да эшли. Беренче фиркане Идегәй һәм берничә җучилы җитәкли. Ә икенчесен – Туктамыш җитәкчелегендә уллары һәм башка туган-тумачалары. Боларның һәрберсе үзәкләштерелгән көчле дәүләтнең яңарышы тарафдары була.

Татар феодаллары үзара көрәшне XV гасырда да дәвам итеп, берничә сәяси төркемчәгә бүленә. Әгәр дә аларның берсе Алтын Урданың бар территориясендә хаким буларак танылса һәм ихтирам казана алса, бәлки дәүләт таркалмаган да булыр иде. Нәкъ менә аерым төркемнәрнең үзара ызгыш-талашы Җучи Олысы җирләрендә бәйсез дәүләти берләшмәләр оешуга сәбәпче була да инде.

XV гасырның 40 нчы елларында кечрәеп калган Алтын Урда – Олуг Урда карамагында фәкать үзәк регионнар, Идел белән Днепр елгасы арасындагы җирләр генә кала. Хакимиятне үз нәсел-ыруына алып калырга омтылган Туктамыш ханның кылган гамәлләре башкаларны, аеруча Тукай-Тимерилар һәм Шәйбаниларны канәгатьләндерми. Бер үк вакытта Җучи нәселеннән булмаган кланнар да хакимияткә омтылган. Кырымда шактый йогынтысы булган Ширинnәр Гәрәйләр нәселен яклаcа, Идегәйнең нәсел-ыруы (мангытлар) да үз йортындагы хакимиятне кулдан ычкындырырга теләми. Нәтиҗәдә, Мангыт йорты – Нугай Урдасы XV гасырның азагында мөстәкыйль дәүләти берләшмә буларак аерылып чыга. Аның башкаласы булган Сарайчык каласы Җаек буенда урнашкан.

Дәүләт биләмәләренә дәгъва белдерүчеләр күп булуга карамастан, Сарай ханының хакимияте Алтын Урданың барлык территориясендә дә танылган. Бу хәл Кече Мөхәммәт тарафыннан Сарай яулап алынып, аннан Олуг Мөхәммәтне куганчы шулай булган. Кече Мөхәммәт – Идегәй белән илгә Аксак Тимер афәтен алып килеп, халыкның нәфрәтен яулаган Тимер Котлык хан нәселеннән. Шунлыктан күп кенә татар кланнары аның хакимиятен танымый, акрынлап Кырым һәм Урта Идел буенда үз дәүләти берләшмәләрен оештыра башлыйлар. Кече Мөхәммәтнең тәхеткә килүе җучилылар арасындагы каршылыкны тагын да кискенләштерә, аерым татар ханлыклары барлыкка килүгә этәргеч тудыра. Әмма, алда язганыбызча, бу процесс бик акрын бара һәм башта яңа дәүләтләр оештыру турында берәү дә уйламый.

Олуг Урда хакимнәреннән иң активы 1460 елда тәхеткә утырган Әхмәт хан булган. Ул үзен бөтен татар хакиме дип санап, патшалыгын башка ханнарның бәйгать бирүләрен, ягъни буйсынуларын таләп итеп, аларга илчеләр җибәрү белән башлап җибәргән. Әхмәт ханның максаты – Алтын Урда дәүләтен элекке масштабында яңадан тергезү һәм халыкара мөнәсәбәтләрне җайга салу. Моңа ирешү өчен, ул башка татар йортлары һәм урыс олысы белән актив хәрби-сәяси элемтәләр урнаштыра, әмма аңа каршы Кырым-Мәскәү һәм Нугай-Себер коалициясе төзелә.

1480-1481 елгы Угра елгасы буендагы вакыйгадан соң, Мәскәү татар хакимиятеннән азат ителгән, дип санала. Әмма биредә һич кенә дә тулы мөстәкыйльлек турында сүз бармый, чөнки Кырым, Казан һәм Әстерхан ханлыклары, Алтын Урданың дәвамчылары буларак, урыс кенәзләреннән салым җыюны XVI гасырда да дәвам итә. Кырым ханлыгы XVIII гасырның азагына кадәр Россияне һәм Бөек Литва кенәзлегендәге «урыс» территорияләрен үзенең вотчина биләмәсе, дип санаган. Шулай итеп, Угра елгасы буендагы вакыйга белән генә Мәскәү өстеннән татарларның хакимлеге тәмамланмый, урыс кенәзләре Олуг Урда урынына башка татар ханлыкларына салым түләүне дәвам иткән. Урыслар тулы бәйсезлеккә XVI гасырның уртасында гына ирешкән, дип әйтергә мөмкин, ә Кырым ханлыгына Мәскәү хакимияте салымны 1700 елга кадәр түләгән.

Мәгълүм ки, Угра елгасы буендагы вакыйгадан соң, Әхмәт чигенә һәм Сарай шәһәренә кире кайта. Көтмәгәндә нугайларның Төмән ханы Ибраһим белән берләшеп һөҗүм итүе сәбәпле, аңа көрәшне дәвам итәргә насыйп булмый. Сарай тулысынча җимерелгәннән соң, 1481 елдан башкала статусы борынгы татар шәһәре Хаҗитарханга күчә. Шуңа да карамастан, Олуг Урда бәйсез дәүләт буларак 1502 елга кадәр, аның җирләрен Кырым ханы Миңлегәрәй һәм Нугай Урдасы гаскәрләре яулап алганчы яши. Бу һөҗүмнән соң дәүләт көнбатыштагы җирләрен югалта, үзәк Түбән Иделгә, Әстерхан ханлыгына күчә. Әгәр дә 1481 елда Сарай шәһәре җимерелмәгән булса, бу ханлык алга таба «Сарай ханлыгы» яки «Олуг олыс» дип аталган булыр иде.

Олуг Урданың юкка чыгу датасын 1502 ел дип тәгаенләргә мөмкин. Нәкъ менә шушы елдан Кырым ханлыгы үзен Олуг Урда дип атап, татар ханлыклары арасында Алтын Урданың дәвамчысы дип белдерә. Әмма Гәрәйләр үзләрен артык калкытмый гына Җучи Олысыннан аерылган Кырым ханлыгы белән идарә итүне дәвам итәләр. 1502 елдан соң Хаҗитархан Кырым ханлыгына буйсынган булса да, соңрак нугайларның актив тыкшынуы аркасында, Әстерхан дәүләтен Олуг Урданың дәвамчысы булган, дип санау дөресрәк булыр. 1478 елдан Кырым ханлыгының Госманлы дәүләте йогынтысында яшәгәнен дә әйтергә кирәк.

Казан ханлыгы Туктамыш ханның иң якын мәсләктәше, шулай ук Тукай-Тимериләр нәселеннән булган Олуг Мөхәммәт тарафыннан оеша. Җучи Олысының дәвамчысы булган әлеге дәүләт тарихи чыганакларда «Казан вилаяте» дип язылган. Монда да ханнар үзләрен «татар ханнары», «татар патшалары», ягъни Алтын Урда ханнары дип санаган һәм пайтәхәт өчен көрәшне дәвам иткән. Әмма алар Урта Идел буе һәм Урал алды җирләренә генә хуҗа була алганнар.

Шулай итеп, Алтын Урда дәүләте берничә ханлыкка әверелә һәм Яңа заманга кадәр яшәвен дәвам итә. Империянең соңгы чоры дип дәүләтнең аерым кисәкләргә таркалу вакытын да атарга мөмкин. Кызганыч ки, Алтын Урда өчен бу вакыт урта гасырдагы башка дәүләтләр кебек берләшү һәм үзәк хакимиятнең ныгуы белән түгел, ә аның җирләрен әлеге зур дәүләтнең сәяси, территориаль һәм этномәдәни традицияләрен дәвам иткән Россиянең яулап алуы белән тәмамлана. ■

ӘТНӘ ТӨБӘГЕНЕҢ ТАШЪЯЗМА ИСТӘЛЕКЛӘРЕ *

Раиф Мәрданов, Ирек Һадиев

КЕМНӘР УЙГАН, КЕМНӘР КУЙГАН?

Ташларда гарәп хәрефләре ике төрле ысул белән – уеп яисә калкытып (күпертмә итеп) язылган. Борынгырак чордагы ташлар, гадәттә, күпертмә хәрефле. Ләкин кайбер осталар соңгырак дәвердә дә андый ысулны кулланган. Ике ысул белән аралаш язылган ташлар да бар. Сүз уңаеннан, кайбер ташлардагы текстларның бер өлешендә хәрефләр уймыйча яки күпертмичә, буяу белән язылган. Элекке чорларда ташларның өслеген төрле төскә буяу гадәте дә булган. Дөрес, хәзер күбесенең буяулары уңып беткән, чалымнары гына шәйләнә. Калын агачны нәкъ кабер ташлары үлчәмендә һәм шәкелендә эшкәртеп, ташка язган кебек үк текстлар уелган ядкәрләр дә бар. Мәсәлән, Чембулат һәм Кышлау зиратларында шундый 7 такта-билге теркәлде. Алар 1911-1936 еллар арасында вафат булган кешеләргә куелган.

Башка төбәкләрдәге кебек, Әтнә ягының да таш уючы үз осталары булган. Кайберсенең исеме берничә ташта гына күрсәтелгән, ләкин арада күп ташъязмага исемнәре уелганнары да бар. Мәсәлән, Сәлахеддин мулла Казакларый тарафыннан эшләнгән, Лотфулла мәзин Үртәми язган кабер ташлары районның төрле авыл зиратларында еш очрый. Сәлахеддин мулла уйган ташларның иң элеккесе 1862 елда вафат булган кешегә һәм соңгысы 1913 елга нисбәтле. *(1 нче рәсем)*. Лотфулла мәзиннең исә иң әүвәлге ташы 1840 һәм 1850 елларда үлгән мәрхүмнәргә, ә соңгысы 1907 елга карый. Монда, әлбәттә, кабер ташының мәрхүм вафат булган елда ук куелмаган булу очрагын да истә тотарга кирәк.

Башка хаттатлар уйган ташъязмалар да бар. Шулардан берничәсен атап китәргә мөмкин: Мулла Иле (хәзерге Биектау районындагы Мүлмә) авылында мәзин булып торган Фәтхелкадыйр Кәлмитев-Казаный, Габделбарый Баруди, Касыйм мулла Рәхмәти (Рәхмәтуллин), Габдулла Габделҗаббар улы, Габделбарый Ашытый, Әхмәт Бәрәңгеви, Фәллахетдин Кенәбаши һ.б. *(2 нче һәм 3 нче рәсемнәр)*. Ашыт авылы (хәзерге Арча районында) һәм Бәрәңге (хәзерге Мари Республикасында) осталары ясаган кабер ташлары китереп куелганлыгы җирле халыкның хатирәләрендә дә сакланган. Күпчелек ташларның уючылары үзләрендә күрсәтелмәгән, әмма, язу үзенчәлекләрен чагыштырып өйрәнгәндә, шактыен ачыкларга мөмкин. Мәсәлән, Касыйм Рәхмәти кулы белән уелган бик күп ташъязмаларны тану зур кыенлык тудырмый.

---

* Ахыры. Башы 9 нчы санда.

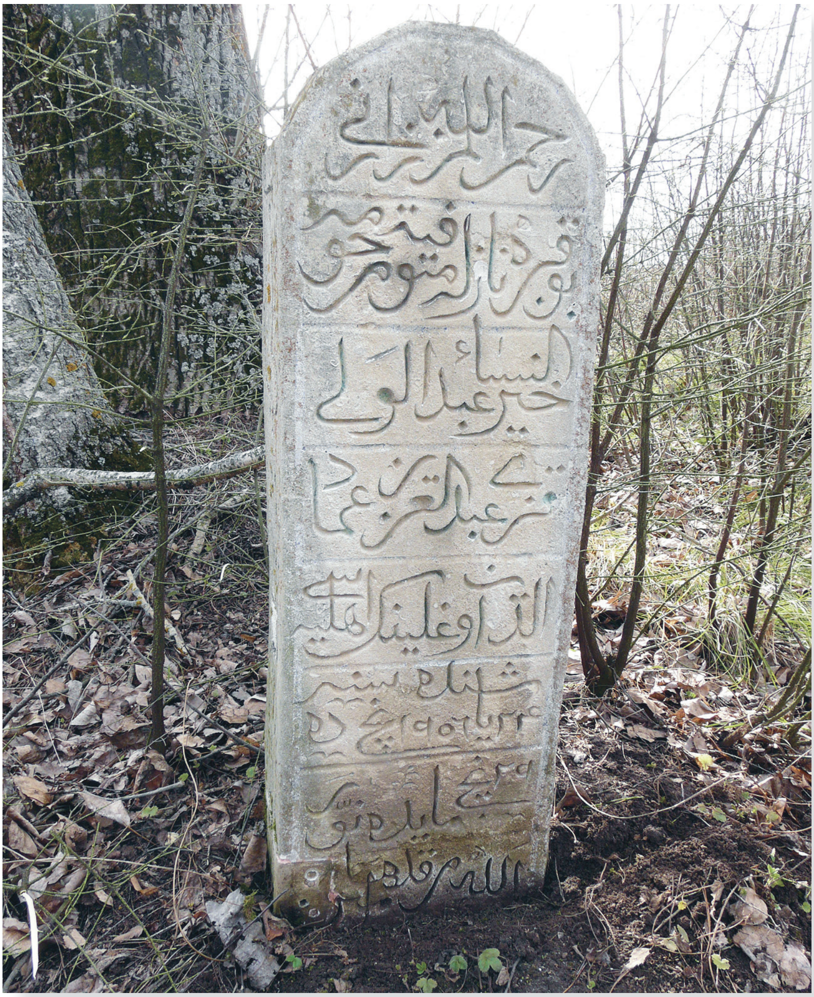

1 рәс. **Сәлахеддин мулла Казакларый уйган ташъязма. Каенсар авылы зираты. 1906 ел**

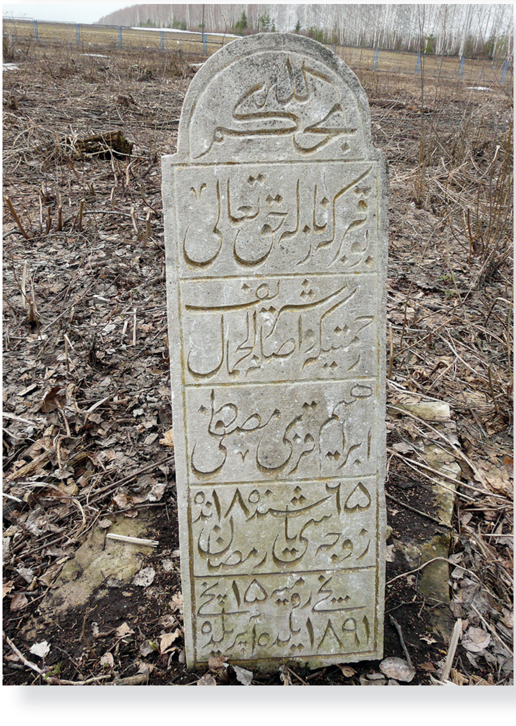

2 рәс. **Габделбарый Баруди язган кабер ташы. Олы Мәңгәр авылы зираты. 1891 ел**

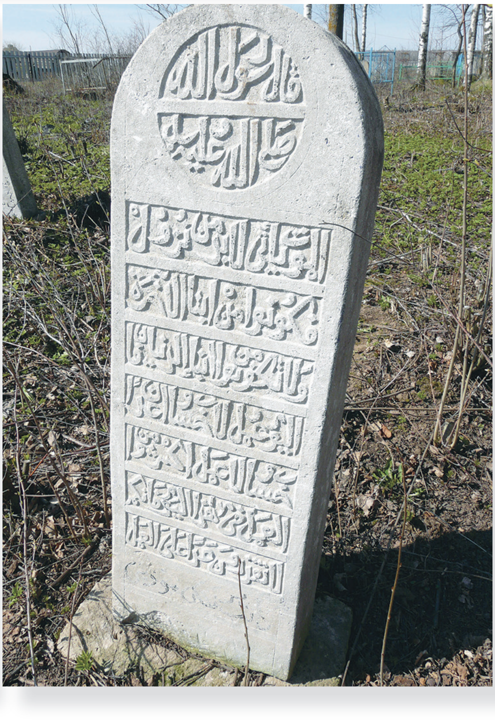

3 рәс. **Әхмәт Бәрәңгеви уйган ташъязма истәлек. Күңгәр авылы зираты. 1904 ел**

Зиратларда ерак җирләрдән ясатып кайтарылган кабер ташлары да очрый. Мисал өчен, 1836 елда вафат булган мәрхүмәгә Олы Әтнә авылының Иске зиратында куелган истәлектә: *«...бу ташны Җаекдан бина кыйлынды»*, – дигән сүзләр уелган. Эшләнгән материалы, калыбы һәм язылыш үзенчәлекләре белән аерылып торган кайбер ташлар Троицкидан, Оренбург һәм Каргалы якларыннан китертеп куелган. Казан артының, хосусан Әтнә төбәгенең Урал-Җаек буйлары белән бәйләнешләре тыгыз булган. XIX гасырның икенче яртысы-XX гасыр башында Оренбург һәм Троицк шәһәрләре зиратларында хәзерге Әтнә районындагы авыллардан чыккан кешеләргә куелган ташъязмаларның бик күп булуы да әлеге бәйләнешләрнең масштабын күрсәтеп тора.

Әтнә төбәгендәге XVI гасыр эпиграфик истәлекләрнең бер өлешендә, Казан ханлыгы чорына хас булганча, таш куйдырган кешеләрнең исемнәре дә уелган. Таш куйдыручылар, гадәттә, мәрхүмнең хатыны, ире, атасы яки анасы һәм бүтән кардәшләре булган. Мәсәлән: *«Бу ләүхне хәләле Гөлбәһар бикәч бина кыйлды»*, *«Бу ләүхне валидәсе Татлыби бина кыйлды»*, *«Бу ләүхне атасы Искәндәр бина кыйлды»*, *«Бу ләүхне угылы Төнләче бина кыйлды»*. Мондый мәгълүмат, кагыйдә буларак, ташъязма истәлекнең арткы тарафында уелган һәм кайберләре нәфис бизәкләр эченә төреп ясалган. XVII гасыр башындагы ташларда да әлеге калып очрый. Бу традициянең дәвамчанлыгы XIX гасырда һәм XX гасыр башларында, хәтта 1930 нчы елларда да күзәтелә. Мәсәлән: *«Ошбу ләүхне угылы мулла Габдулла бина кыйлды»* (1910 ел), *«Бу ләүхне агасы Камилҗан бина кыйлдырды»* (1918 ел), *«Хәләле Өммегөлсем Шакир кызы хираҗәте илә бина кыйлынды»* (1933 ел).

«И, ТАШ, СӨЙЛӘ!..»

Кабер ташларындагы текстлар, традиция буенча, гарәп һәм татар телләрендә катнаш язылган, сирәк кенә госманлы төрек гыйбарәләре кергән урыннар бар. XIX гасыр һәм XX гасыр башы ташъязмаларында рус теле аша кергән ай исемнәре, русча атама һәм терминнар, аларның татарчалашкан вариантлары кулланылган. Эпиграфик истәлекләрдә гарәп-фарсы гыйбарәләрен генә түгел, хәтта татарча сүзләрне, кеше исемнәрен бозып язган очраклар да бар.

Текстлардагы мәгълүматлар элекке яшәешнең кайбер якларын белдерүе җәһәтеннән аерым игътибарга лаек. Шундый мисалларны күздән кичерик. Яушевлар фамилиясе татар тарихында киң билгеле. Бу нәселнең башындагы Яуш морза исеме Казан ханлыгы чорыннан ук мәгълүм. Нәселнең төп ватаны – Әтнә төбәге, мондагы төрле авылларның (Олы Әтнә, Күшәр, Мокшы, Иске Мәңгәр, Үртәм, Каенсар, Комыргуҗа, Атамыш һ.б.) җир-сулары һәм крестьяннары гасырлар дәвамында морза һәм алпавыт Яушевлар карамагында булган. Әтнә төбәгеннән тыш, Яушевлар 1582 елдан алып хәзерге Әгерҗе төбәгендәге кайбер (Тирсә һәм башка) авылларны да биләгәннәр, шулай ук бүтән төбәкләрдә дә мөлкәтләре һәм крепостнойлары булган. Күшәр авылының зиратында сакланган иң элекке – XVII гасыр ахырындагы ташъязма истәлек – Яушевлар нәселенеке. 1693 елда вафат булган Исәнәй морза Симәнәй бик улының кабер ташы моңарчы фән даирәсендә билгесез иде. *(4 нче рәсем)*. Аеруча әһәмиятле тарихи истәлекләрнең берсе булган әлеге ядкәрне табып ачыклау – безнең өчен дә көтелмәгән вакыйга. Бу ташта исеме язылган мәрхүм Исәнәй морза – Яушевлар шәҗәрәсендәге дүртенче буын вәкиле, ягъни Исәнәйнең атасы Симәнәй, Симәнәйнең атасы Багыш, Багышның атасы Яуш булган. Моңарчы фәндә Исәнәй морзаның вафат булган елы билгесез иде, Күшәр

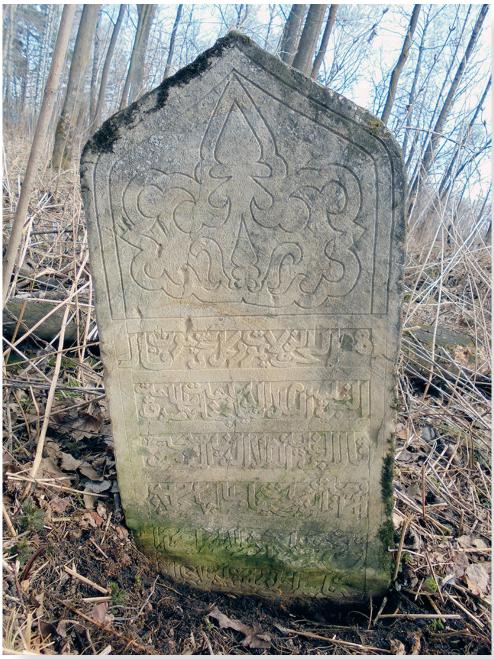

4 рәс. **Исәнәй морза Симәнәй бик улына куелган ташъязма. Күшәр авылы зираты. 1693 ел**

зиратындагы ташъязмадан аның 1693 елда дөнья куйганлыгы ачыкланды. Бу нәселдәге Исәнәй һәм Симәнәй – кыскартылган исемнәр булып, аларның тулы вариантлары Исәнмөхәммәт һәм Сәетмөхәммәт булган дип фаразлыйбыз. Күшәр авылы зиратында Яушевларның соңгырак заман (XIX гасырның ахырына кадәрге) дәвамчыларыннан Габбас мулла Габдеррәшид улы, Галибшаһ мулла Гатаулла улы, Мортаза хаҗи Мостафа улы һәм Мөхәммәдзакир Мортаза хаҗи улының кабер ташлары да бар. Габбас һәм Галибшаһ хәзрәтләр, аларның Багыш бине Яушка кадәрге нәсел буыннары турында Ш.Мәрҗани һәм Р.Фәхреддин хезмәтләрендә дә язылган.

Кышлау авылы зиратындагы Лотфулла мулла Сибгатулла мулла улының 1912 елгы кабер ташында 11 буынлык нәсел шәҗәрәсе уелган: Каракай – Хантимер – Ханморза – Инанмас – Ишали – Сөнәй – Мостафа – Сөләйман – Габделкадыйр – Сибгатулла – Лотфулла. Лотфулланың янәшәсендә җирләнгән улы Габдулла хәзрәтне дә өстәгәндә ташъязмага теркәлгән шәҗәрә тагын да тулылана. Мамыш авылы зиратында Иманкуловлар нәселе вәкилләренә 1828-1926 еллар аралыгында куелган дистәдән артык ташъязма истәлек саклана. XX гасыр башы күренекле дин галиме, китаплар авторы, Казан имамнарыннан берсе Мөхәммәтсадыйк Шаһиәхмәт улы Иманколый (1870-1932) да бу нәселнеке.

Ташъязмаларда вафат булган кешенең, атасының (кайчакта бабаларының да) исемнәре, сирәк очракларда фамилияләре (Яушев, Дәминев, Иманкулов, Баязидов, Адамов), нинди кәсеп-һөнәр белән шөгыльләнгәне (имам, хәлфә, сәүдәгәр, табиб һ.б.), кайсы елда һәм ничә яшендә үлгәнлеге, аерым очракта кайсы авыл яки төбәкнеке икәнлеге, хатын-кызларның кем кызы һәм кемнең җәмәгате булганлыгы турында мәгълүмат теркәлгән. Аерым затларның шәхесен мактаулы сыйфатлар (эпитетлар) белән олылаган кызыклы мисалларны да күрсәтик: ачык йөзле, татлы сүзле адәм иде; фокарага ярдәмле адәм; бик суфый вә тәкъва; аз сүзле, гакыл сахибе адәм иде; дәүләт иясе картыбыз; тугры кеше һ.б.

Аерым шәхесләргә бәйле мөһим тарихи мәгълүматлар теркәлгән ядкәрләр аз түгел. Әйтик, Олы Бәрәзә авылының дамелла Габделгалләм дамелла Габделбәдигъ улы, Иске Өҗем авылында 55 ел имам булган Лотфулла мулла Габделфаяз дамелла улы, 52 ел имам булган Фазлулла мулла Нигъмәтулла улы, шул ук авылда 45 ел мәзин булган Юныс Сәйфулла мулла улы, Яңа Шашы авылында 42 ел имамәтчелек иткән Габделвәли мулла Сәмигулла мулла улы, Күңгәр авылында имам булып 50 ел торган Мөхәммәдгариф мулла Мөхәммәдшәриф дамелла улы, Дусым авылында 40 ел имамәт иткән Насреддин хәзрәт Сәгъдеддин дамелла улы, Түбән Бәрәскәдә 37 ел имамлык иткән Шәйхеддин Фәттахеддин улы, Олы Әтнә авылында 33 ел мәзин вазыйфасын үтәгән Габделхаликъ Габдеррәшид улы, күп мәчет һәм мәдрәсәләр

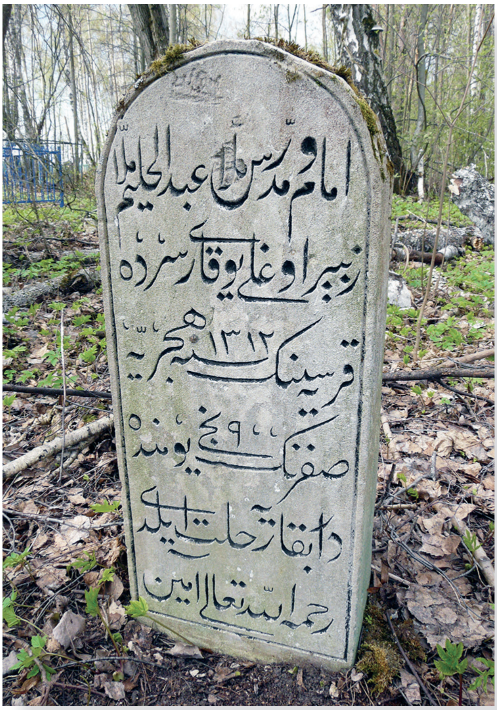

5 рәс. **Югары Сәрдә авылы зиратындагы ташбилге. 1894 ел**

төзеткән хәйрияче, Мамыш авылында 1856 елда җирләнгән Габделхаликъ Госман улы, шушы ук авылда балалар укыткан мөгаллим Мөхәммәдсабир Батыршаһ мулла улы һәм башка шундыйларның кабер ташлары. *(5 нче рәсем)*.

Ташъязма истәлекләрдә авылларның элекке һәм онытылып бара торган атамалары бирелгән очраклар да бар. Шундыйлардан: Котаймас (Кышлау), Житлар (Кызыл Утар), Иске Тазлар (Ташчишмә), Коллар (хәзерге Арча районындагы Кызылъяр) һ.б.

Бер гаиләдән булган яисә кардәш берничә кешегә бер гомуми кабер ташы кую гадәте күзәтелә. Мәсәлән, Күшәр зиратында өч кешегә уртак куелган таш бар, күп авылларның зиратларында икешәр кешегә куелган кырыктан артык ташъязма сакланган.

Яшь ягыннан караганда, ташъязмаларда исемнәре теркәлгән мәрхүмнәрнең иң өлкәннәре – Олы Әтнә авылыннан 107 яшьлек Сөләйман хаҗи Салих улы һәм Олы Әтнәнең Иске зиратында җирләнгән 105 яшьлек карт, шулай ук Олы Мәңгәрдән 100 яшьлек Бибигөлбәдан Габдерраззак кызы, ә иң кече яшьтәгесе – 1 көнлек бала (Иске Өҗем авылының Исмәгыйль Исхак улы). Мәрхүмнәрнең ташъязмага уелган яшьләре һәрвакытта да милади еллар белән исәпләнгән дип каралырга тиеш түгел. Татарларда элеккерәк гасырларда яшьне һиҗри буенча санаганнар. Мәсәлән, 107 һиҗри ел гомер сөргән кеше милади белән 104 ел яшәгән була. Шуңа күрә ташъязмадагы һәм башка чыганаклардагы вафат булу датасыннан яшь микъдарын чигереп кенә кешенең туган елын ачыкларга тырышу дөреслеккә туры килеп бетми.

«БАР КҮҢЕЛЛӘРДӘН ҖЫЛЫ...»

Якын һәм кадерле кешене югалту, аннан аерылу сагышы кабер ташларындагы шигъри юллар рәвешендә чагылыш тапкан. Андый шигырьләр арасында мәгънә тирәнлеге, ритм-рифма төгәллеге җәһәтеннән шактый камилләре да бар. Кайберләрен мисал итеп китерүне кирәк саныйбыз. Мәсәлән, татар халкының сөекле шагыйре Габдулла Тукайның шигъри юлларын 1910, 1916, 1920 елларда Күәм авылы зиратларында һәм Олы Әтнәнең Аскы як зиратында куелган ташлардан укыдык:

Бар күңелләрдән җылы, йомшак синең кабрең ташы,
Шунда тамсын күз яшемнең иң ачы һәм татлысы.

Тукайның башка бер шигыре исә 1914 елгы кабер ташында бар:

Кайт, и нәфсе мотмәиннәм, бар, юнәл, кит Тәңреңә,
Бирдең арканңы моңарчы, инде бир бит әмренә.

Тирән мәгънәле шигъри юллардан тагын түбәндәгеләрне мисалга китерәбез:

Җиде башлы аждаһадыр бу җиһан,
Бу әҗәл һич кемсәгә бирмәс аман.

Бу җиһан ханәсе – кәрвансарай:
Көн би-көн күчәр китәр шаһ вә гидай.

Ничә мәсҗед-мәдрәсәләр кыйлды бина,
Аңа да кыйлмады вафа бу дөнья.

Казан ханлыгы чоры эпитафияләренең зур күпчелегендә очрый торган, ташларның ян-якларына уелган традицион шигъри юлларга аерым игътибар итү зарур. Ташның бер ягына төрки-татарча, икенче ягына гарәп телендә язылган әлеге шигырь түбәндәгечә:

Күрәрмен дөньяны вәйран бары,
Һәмишә бакый ирмәс, юк карары.

Әрә әд-дөнья хәрабән би-игътибари
Фә-лә йәбка мәдамән бил-карари.

Галимнәр бу юлларның XIV гасыр татар ташъязмаларыннан ук еш кабатланып, XIX гасыр ахырына кадәр дәвам итүен искәрткән. Әтнә төбәгендә әлеге шигырьнең татарча өлеше XX гасыр башында уелган егермегә якын кабер ташында бар, вакыт буенча иң соңгысы 1914 елга карый, аларның кайберләрендә «һәмишә» дигән архаик сүз «һич дә» дип алмаштырылган. Ә Олы Мәңгәр авылындагы 1900 елгы һәм Шәкәнәч авылындагы 1911 елгы ташларда шигырь нәкъ элеккечә ике телдә, бернинди үзгәртүсез язылган.

Барлык мәгълүматы диярлек шигырь рәвешендә язылган кабер ташы бар, ул Иске Өҗем авылында 1847 елда вафат булган хатын-кызга куелган, тексты мондый:

Бу кабернең сахибе Фәрхизадә,
Исме илә яд идеңез догада.

Вабадин һәм баладин рихләт итде,
Мең ике йөз дә алтмыш өчдә китде.

«ГАҖӘЕП РӘССАМНАРНЫҢ СӘНГАТЬЛӘРЕН КҮР...»

Әтнә төбәгендәге XV-XVI гасыр кабер ташларының язу үзенчәлекләре – палеографик хасиятләренә килгәндә, ул чор ташларының күпчелеге бизәлеш һәм язулары белән бер-беренә охшаш, югары сәнгати дәрәҗәдә эшләнгән. Гарәп язуының «нәсех» һәм «сөлес» төрләрендә уелган текстларның каллиграфик нәфислеге, бизәк-нәкышләр белән бердәм композициядә, ташъязма истәлекләрне аеруча купшы итеп күрсәтә. Һәр ташъязманың башындагы юлларында гарәп телендә Коръән һәм хәдис гыйбарәләре, гадәттә, бер төрле үк, төгәл күчермә сыман, охшаш рәвештә язылган. Ихтимал, таш уючы осталар бер төрле үрнәк-шаблоннар куллангандыр. Ә дини эчтәлекле юллардан соң дата һәм мәрхүмнең исеме татар телендә һәм, еш кына, баштагы юллардан аермалы буларак, ваграк хәрефләр белән уелган. Ташның сакланышы чагыштырмача яхшы булганда датасын укып ачыклау авыр түгел. Ә текстның һиҗри елны белдергән саннарын (алар һәрвакытта да сүзләр белән язылган) һәм кайчакта ай исеме күрсәтелгәннән соңгы өлешендәге кеше исемнәрен тану читенрәк. Бу орфографик тотрыксызлыкка һәм хәрефләрне үзара чорнап язуга бәйле. Гомумән, борынгы ташбилгеләрдәге сүзләрне һәм иҗекләрне, гарәп язуының «сөлес» төрендәгечә урап-чорнап һәм текст уелган мәйдандагы урынга күрә, өскәрәк яки аскарак, шулай ук читкәрәк язу күренеше танып уку өчен кыенлык тудыра.

XVI гасыр ташъязмаларында шул заманга хас булган орфографик төрлелек: «т–д» (йите, йиде), «ч–җ» (бикәҗ, бикәч), «къ–х» (Исәнбахты) хәрефләрен үзара бутап язу күренешләре очрый.

Казан ханлыгы чорына караган ташъязма истәлекләрдә гарәп язуының өстәмә хәрәкә билгеләре кулланылган текстлар бар. Алар, гадәттә, гарәп телендәге гыйбарәләрдә уелган, шулай ук дата белән кеше исемнәрендә дә очрый. Кайбер текстларда хәрефләрнең нокталары уелмыйча калган. Ә кайчакта, язу мәйданында урын җитмәү сәбәпле, хәрефнең төп өлеше астына куеласы нокталар өскә яисә читкәрәк тә уелган.

Ташның язулы өслегендә хәрефләр һәм сүзләр янында ук төрле бизәк элементлары (чәчкә таҗының яфракчыгы сыман, өчпочмакка охшаш һ.б.), шулай ук оста тарафыннан кырып бетерелмичә калган башка төрле вак кисәкчекләр дә була. Менә шулар кайчакта деформацияләнгән хәрәкә билгеләренә, ялгыз яки янәшә торган ике йә өч ноктага охшабрак, ташъязма текстын укуны гаять катлауландыра. Мондый өстәмә диакритик тамгалар һәм бизәк элементлары тәҗрибәле галимнәр өчен дә сүзләрне (бигрәк тә кеше исемнәрен) дөрес укуны читенләштерә.

Әтнә районындагы эпиграфик истәлекләр арасында сәнгати эшләнеше җәһәтеннән аеруча затлы һәм купшы бизәкле, чәчәк-үсемлек һәм геометрик орнаментлар мул һәм зәвыклы кулланылган, гарәп каллиграфиясенең гаҗәеп матурлыгын чагылдырган үрнәкләр бар. *(6 нчы рәсем)*. Галимнәр әүвәлге кабер ташларын татар милли сәнгате традициясен өйрәнүдә мөһим чыганак буларак та бәяли.

«КИЧТЕ ЕЛЛАР, ГАСЫРЛАР...»

Мәрхүмнәргә кабер ташы һәр очракта да вафат булу елында ук куелмаган. Кайчакта 5-10, хәтта күбрәк еллар узганнан соң куелган ташлар бар. Кайбер текстларда бу хакта төгәл мәгълүмат теркәлгән, мәсәлән, Кече Әтнә авылы зиратындагы 1868 елда вафат булган кешенең ташына, иң аскы юлында «1904» дигән дата уелган; Олы Бәрәзә авылы зиратындагы бер ташта «1919 елда вафат, 1926 елда язылды» дигән сүзләр бар. Ташъязманың соңрак куелганлыгы аның эшләнү рәвешеннән һәм язу үзенчәлекләреннән дә аңлашыла. Мәсәлән, Олы Бәрәзә авылында 1851 елда вафат булган кешегә 1920-1930 нчы елларда кабер ташы ясап утыртылган.

Текстларда еш кына мәрхүмнең вафат булган һәм җирләнгән көне, кайберләрендә хәтта үлем сәгате дә язылган. Мәсәлән: «вафат 4 нче майда 1337 сәнәи һиҗрия 1919 сәнәи миладия шинбә көн сәгать 7дә шәгъбан аеның 18ендә», «чәһаршәнбә көн сәгать 11дә җан тәслим кыйлып пәнҗешәнбә бәгъдәз-зоһер (төш вакытыннан соң) мәдфүн (җирләнде)». Вафат булган кешеләрнең кабер ташында үлем сәбәбе, рәвеше һәм урыны күрсәтелгән очраклар да бар. Мәсәлән, XVI гасыр ташъязмаларыннан «кяфер кулындин шәһид булды», «урыс килгәндә шәһид булды», XIX гасыр һәм XX гасыр башы ядкәрләреннән «чәчәк илә», «хастадин», «баладан», «мәзлумә», «солдаттан кайтышта», «мосафир хәлдә вафат булган карчык» дигән сүзләр укылды.

XIX гасыр һәм XX гасыр башы ядкәрләрендә ел исәбе һиҗри (мөселманча) һәм милади (европача) календарь буенча күрсәтелгән. Күпчелек ташларда бер төрле генә ел исәбе күрсәтелгән булса, кайберләрендә еллар ике төрле календарь белән параллель бирелгән. Андый вакытта хаталар да җибәрелгән.

ГЫЙБРӘТ ТӘ БАР, ҮРНӘК ТӘ БАР

Тарихи әһәмияткә ия татар ташъязма истәлекләренең хәзерге сакланышы, тулаем алганда, зур борчу тудыра. Бу җәһәттән Әтнә районында да аянычлы күренешләргә юлыктык. Олы Әтнәнең Иске зираты һәм аның янәшәсендәге Кече Әтнәнең борынгы зираты, Югары Сәрдә авылының Юкәсәр Изгеләр зираты аеруча начар хәлдә. Бу зиратлар киртәләп алынмаган, өсләрендә терлек-туар йөри, алардагы борынгы ташъязмалар ватылып, авып, җиргә батып, юкка чыгып баралар. XVI гасырдан ук сакланып калган кыйммәтле тарихи чыганакларга карата мондый мөнәсәбәт безнең халыкны бер дә бизәми. Шулай ук кайбер авыл зиратларының ерып чыга алмаслык чытырманга әйләнүе, бөтенләй чистартылмавы да – ваемсызлык билгесе. Әүвәлге кебер ташларының үзләрендә дә: *«Гыйбрәт илә бак җиһанга, күр ки бу вәйранәләрне, харап булып ятар һәрбере»*, – дигән җан әрнеткеч сүзләр язылган бит, югыйсә!

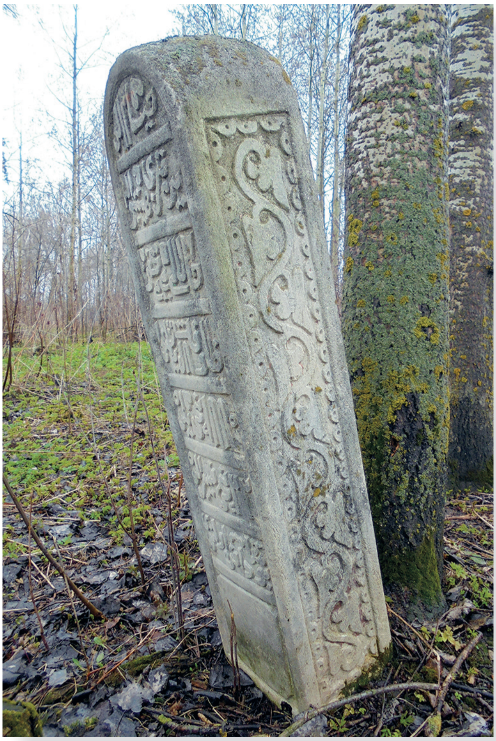

6 рәс. Күәм авылының «Башаяк» зиратындагы кабер ташы. 1880 ел

Ауган һәм кыйшайган ташларны күтәреп, бастырып куйган, чардуган кору, ватык ташларны төзәтү кебек саваплы гамәлләр кылган игелекле затлар да бар икән. Андыйлар элек тә булган. Гали Рәхим язганча, сәүдәгәр Бакиров XIX гасыр ахырында Иске Мәңгәрнең борынгы зиратын саклау чараларын күргән: аның әйләнәсенә канау казыткан, агачлар утырттырган, кабер ташларын чистарттырган. Шушы ук зират 2015 елда Лотфулла Нурислам улы Шәфигуллин тырышлыгы белән кабат төзекләндерелде: тимердән челтәрләп ясалган капка-коймалар, чардуганнар куелды, борынгы ташлар өлешчә реставрацияләнде.

Ашыт елгасы буендагы «Ханнар каберлеге»нең сакланышына соңгы заманда зур игътибар бирелгән. Әтнә төбәгенең күренекле улы Әсгать Әхмәт улы Сәфәров ярдәмендә 2005 елда «Ханнар каберлеге»нең мәйданы тимер койма белән әйләндертеп алынган, андагы өч данә борынгы ташбилгегә чардуганнар ясалган, шулай ук Әйшә хан турындагы риваять сүзләре уелган яңа истәлек ташы һәм төрбәсыман истәлек манарасы эшләтеп куелган иде. 2015 ел ахыры – 2016 ел башында исә Лотфулла Шәфигуллин җитәкчелегендә әлеге истәлек манарасы һәм коймалар яңартылды. Борынгы зиратларга һәм алардагы ташъязма истәлекләргә карата мондый игътибар, әлбәттә, бик куанычлы. Милли тарихыбыз истәлекләренә иң бай төбәкләрнең берсе булган Әтнә районындагы башка каберлек һәм ташбилгеләргә дә алга таба шундый ук әһәмият бирелер дип ышанабыз. Бу уңайдан Әтнә төбәгенең үзендәге элекке ташларга уелган «Иннә Аллаһа йухиббү хифзалькадим = Асаре кадимне сакламак – Аллаһка сөекле эш» дигән тирән мәгънәле гыйбарәне искә төшерү бик урынлы булыр. ■

Җанисәп мәгълүматларында Буа өязе авыллары[1]

Иршад Гафаров

1723 елда Петр I әмере белән Рәсәйдә беренче җанисәп үткәрелә. Аның мәгълүматлары «Ревизские сказки» дип атала. Ревизияләрне һәр 15-20 ел саен үткәрү каралса да, бу вакыт арасы төгәл үтәлмәгән. Мәсәлән, беренче (1723) һәм икенче (1747) җанисәп арасында 24 ел узган булса, алтынчы (1811) белән җиденчесе (1816) арасында биш кенә ел үтә. Җанисәп алуның вакыты да төрлечә. Мәсәлән, икенче ревизия өч ел дәвам итсә, бишенчесе ундүрт елга сузыла, ә тугызынчысы бер ел эчендә тәмам була.

Тарих фәнендә җанисәп мәгълүматлары кыйммәтле тарихи чыганак. Документларда һәр торак җирлегендә күпме хуҗалык булганы, аның кайсы административ бүленешкә караганы, ничә ир-ат, хатын-кыз яшәгәне, аларның нинди катлау һәм диндә булуы күрсәтелгән.

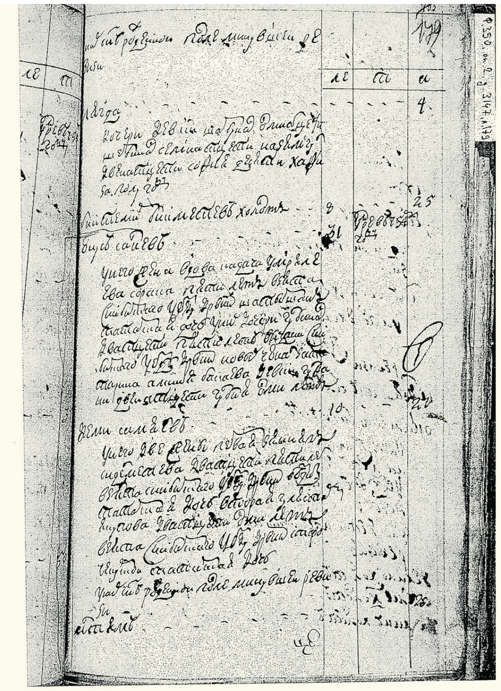

Бу турыда тәфсилләп язар өчен, Сембер губернасы Буа өязе буенча үткәрелгән кайбер җанисәп материалларына тукталып үтик. Шуны да ассызыклыйк, җанисәп нәтиҗәләре бөтен халык алдында игълан ителгән. Мәсәлән, 1858 елда үткәрелгән мәгълүматта түбәндәгеләрне укыйбыз: «*...сказка на месте в деревне Нижней Чекурской поверена, которая составлена верно, прописных нет, и троекратно на мирской сходке прочитана была...*» Әлеге мисалдан күренгәнчә, җанисәп вакытында бөтен кешене дә исәпкә алырга тырышканнар.

Җанисәптә, әйткәнебезчә, халыкның социаль катлавы күрсәтелә. Мәсәлән, 1811, 1816, 1834 елларда Иске Чүпрәле, Югары Каракитә авыллары халкы «йомышлы татар» дип язылган. 1850 елда Иске Ишле, 1858 елда Иске Чәке (авылның татар өлеше), Иске Чүпрәле халкы инде «лашманнар», ягъни Рәсәй диңгез флотын төзү өчен урман әзерләүчеләр, дип саналган. Чуашлар яши торган Городище халкы 1858 елда «удел керәстияннәре» дип күрсәтелә.

Җанисәп мәгълүматлары – уникаль демографик чыганак. Бу документлар ярдәмендә һәр хуҗалыкта ничә кеше яшәгәнен, аларның яшь, җенесе һ.б.лар турында белеп була. Мәсәлән, 1834 елгы кәгазьләрдән күренгәнчә, Иске Чәке авылыннан Күтлемәт Мансур улы хуҗалыгында 32 кеше, шул исәптән 14 ир-ат, 18 хатын-кыз яшәгән. Гаилә башлыгының өч хатыны була, алар барысы да бергә яши. Биредә шулай ук аның уллары Котлыяр, Әхмәр, Әхтәм, Мөхтиярләрнең хатын һәм бала-чагалары белән бергә яшәгәнен әйтергә кирәк. Шул ук елда үткән җанисәп кәгазьләреннән күренгәнчә, Югары Каракитә авылының Алимбәк Али улы (69 яшь) гаиләсендә 31 кеше теркәлгән. Гаиләдә хуҗаның үзеннән башка аның ике хатыны, олы улы Ханбәкнең ике хатыны, балалары һәм хатыннары белән уллары Әхтәм, Әксән, Хәсән, Хисам, Әхмәт яшәгән. 1858 елда минем бабаларым Гафар, Алиулла хуҗалыгында 23 кеше, шул исәптән 13 ир-ат, 10 хатын-кыз саналган. Безнең карашка, әлеге мәгълүмат хәзерге заман өчен зур тәрбия үрнәге булып тора. Бүген хәтта улы белән килене дә әниләре белән килешә алмый, ә инде бер йортта бертуган ирләрнең хатыны, бала-чагалары белән бергә зур гаилә булып яшәүләре турында сүз кузгату мөмкин дә түгел.

---

[1] Мәкаләдә китерелгән җанисәп алу мәгълүматлары Ульяновск өлкәсе дәүләт архивының 156 нчы фондыннан алынды.

«Ревизская сказка» мәгълүматларыннан күренгәнчә, 1763 (3 нче җанисәп) елда Сембер наместниклыгының Буа округына кергән Иске Чүпрәледә 215 ир-ат, 205 хатын-кыз – барлыгы 420 кеше яшәгән. Алар «йомышлы татар» дип күрсәтелгән. Ә 1782 елда ир-ат – 207, хатын-кыз – 213, барлыгы 1763 елдагы кебек үк 420 кеше була. Ике халык санын алу арасында 85 ир, 60 хатын-кыз бакый дөньяга күчкән. Моңардан башка 17 яшь кеше рекрутлыкка җибәрелгән.

Шул ук чорда 9 кешенең башка төбәкләргә күчерелгәнен дә күрәбез. Гомәр исемле берәү Хвалын өлкәсенә, Кәминдәр исемлесе гаиләсе белән Уфа наместниклыгының Бөгелмә өязе Акмеш (Әхмәт?) авылына күчерелгән. Бохарай исемле кеше 1769 елда хәбәрсез югалган.

Иске Чүпрәледә 1763 елдан 1782 елга кадәр 101 ир, 116 кыз бала дөньяга килгән. Шуны да ассызыкларга кирәк: 1763 елда теркәлгән 18 яшькә кадәр булган кыз балалар 1783 елдагы халык санын алу кәгазендә күрсәтелмәгән, вафат булучылар арасында да аларның исеме юк. Без бу кызларны башка авыл егетенә кияүгә чыккан, дип уйлыйбыз.

Күчеп китүчеләрнең дә шактый булуына игътибар итәргә кирәк. 1811 елгы мәгълүматтан күренгәнчә (6 нчы җанисәп мәгълүматларында бары тик ир-атлар турында гына языла), Иске Чүпрәле авылыннан 62 ир-ат төрле төбәккә күчерелгән. Күчүнең сәбәбе күрсәтелми диярлек. Дөрес, Иске Ишле авылыннан Хамдей (Әхмәди) Бикбау улының Земство суды карары буенча озатылуы турындагы мәгълүматка тап булдык.

Җанисәп кәгазьләреннән күренгәнчә, Иске Чүпрәледә 1763 елда – 430, 1782 елда – 505, 1795 елда – 559, 1834 елда – 665, 1858 елда 836 кеше саналган. Йөз ел дәвамында халык саны 406 кешегә арткан. Димәк, Иске Чүпрәледә уртача бер елга халык саны 4 кешегә күбәйгән булып чыга.

Билгеле, бу күрсәткеч барлык авыл һәм чорга да карый, дип раслый алмыйбыз. Мәсәлән, Иске Ишле авылында 1763 елда – 350, 1850 елда 587 кеше саналганын искә алсак, 87 ел арасында халык саны уртача 2,7гә артканын беләбез. 1911 елда авыл халкы 1033 кешегә җиткән. Шулай булгач, аннан соңгы 61 елда кешеләр саны 446га арткан, бу уртача елга 7,3 кеше дигән сүз. Түбән Чәке авылында 95 ел эчендә (1816-1911) еллык артым шулай ук 7,3 кеше тәшкил итә. Демографик үсеш турындагы мәгълүмат авылның яшен, ягъни аңа кайсы елларда нигез салынуын да якынча ачыкларга мөмкинлек бирә.

Халык өчен иң авыр йөкләмә рекрутлык булган. Мәсәлән, 1795-1811 елларда Иске Чүпрәле авылыннан 18 яшүсмер рекрутлыкка алынган. 1797 елда этиләре Мәхсуд бакыйлыкка күчкән булуга карамастан, 1798 елда уллары Зәбир (21 яшь) белән Әхсән (19 яшь) рекрутлыкка озатылган.

Укучыларның игътибарын татарлардан рекрутлыкка хәтта малайларның да алынуына юнәлтәсебез килә. Мәсәлән, 1765 елда Иске Чүпрәле авылыннан Әмир Нураев исемле 13 яшьлек малайны да хәрби хезмәткә җибәргәннәр.

Төрле елларда һәм авыллардан рекрутлыкка җибәрелүдә дә аерымлыклар бар. Мәсәлән, 1811 елгы җанисәптән күренгәнчә, Түбән Чәке авылыннан 10 яшүсмер, 1816 нчы елгысында 11 кешенең рекрутлыкка җибәрелүе турында беләбез.

Солдатка алынучыларның яшьләре дә, гаилә хәлләре дә төрле. Мәсәлән, Югары Каракитә авылыннан Әмир улы Тимер 1812 елда вафат була, ә аның 31 яшьлек абыйсы Бәгди рекрутлыкка озатыла. 35 яшьлек Хәмди Әхмәр улы, 4 һәм 14 яшендәге уллары булуга да карамастан, шулай ук хәрби хезмәткә җибәрелә. Әлеге авылдан 5 ел эчендә барлыгы 19 кеше солдатка алынган.

Җанисәп кәгазьләреннән күренгәнчә, хәрби хезмәтне исән-сау тәмамлап кайткан ир-атларга җир биргәннәр. Мәсәлән, Иске Ишле авылының 73 нче номер белән теркәлгән хуҗалык турында болай язылган: *«Умершего отставного унтер-офицера водворенного на участок земли Хамдея Забирова сыновья...»*. Ул 1834 елгы халык санын алудан соң туган авылына кайтып гаилә корган булырга тиеш, чөнки беренче баласы Абит 1837 елда дөньяга килә, кызы Бәдигөлҗамал 1848 елда дөньяга аваз сала. Шуңа да аны 1848 елларда яки бераз гына алданрак вафат булган, дип фаразларга кирәк. Хатыны Бәдриҗамал Үзбәк кызы 1819 елда туган.

Җанисәп мәгълүматларына саклык белән карарга кирәклеген дә искәртик. Писерләр татар исемнәрен ишеткән буенча гына язган, шуңа да ялгышлар да еш очрый. Әтиемнең әнисе ягыннан шәҗәрә төзегәндә шактый гына баш ватарга һәм вакыт сарыф итәргә туры килде, чөнки ерак бабамның берсе «Абдрахман» дип теркәлгән, икенче җанисәптә аны «Баһман» дип, өченчесендә инде «Биаман»га әйләндереп язганнар.

Җанисәп мәгълүматлары нигезендә ир-атларның яшенә карамый җир бүленгән. Шуңа да яңа туган балаларны тизрәк яздырырга тырышканнар. Мәсәлән, Түбән Чәке авылында 1864 елгы җанисәптә бер айлык Бахит улы Хафизны икенче төрле кул белән өстәп язганнар, ә инде аның яшьтәше Хәбибулла улы Имангул өченче кеше тарафыннан теркәлгән.

Өченче, дүртенче җанисәп документларында хатын-кызларның кайсы авылдан килен булып төшүе яки кызларның кая тормышка чыгулары турында да мәгълүмат бар. Мәсәлән, 1782 елдагы мәгълүматтан күренгәнчә, Иске Чүпрәле авылы кешесе Җәмилнең хатыны Гөлемхан Абдрахман кызы Яңа Задур авылыннан, ә апасы Суфия Яңа Кәкерле авылына Җәлил исемле кешегә тормышка чыга. Шул ук авылдан Бәшир Мансур улы үлгән абыйсы Шәфикның тол калган, үзеннән 12 яшькә олы булган хатынына өйләнә, ә икенче хатыны Сәйдәне Түбән Каракитә авылыннан ала. Анысы исә үзеннән 14 яшькә кече була. Кияүгә чыккан һәрбер хатын-кыз турында да «татар кызы» дип ассызыклап күрсәтелә. Абыйлары үлгәч, аларның тол калган хатыннарына өйләнү бер генә очрак булмаган.

Кызларны төрле авылларга, хәтта ерак җирләргә дә кияүгә биргәннәр һәм килennәрне дә чит-ят төбәкләрдән алганнар. Әйтик, Гөлбостан Әблаз кызы Казан наместниклыгының Түбән Каменка авылына, ә сеңлесе Фәризә Уфа наместниклыгының Бөгелмә округына кияүгә киткән. Ә Надирша кызы Вәлишә исә Пенза наместниклыгыннан булган егеткә кияүгә чыга. Иске Ишле авылыннан Емакәй Сөләйман улының хатыны Бикәсолтан Мәмдәл кызы Ставрополь округы Теплый Стан авылыннан була.

Җанисәп кәгазьләре белән танышканда чукындыру мәсьәләсе буенча да шактый мәгълүмат алырга мөмкин. Безнең карашка, төбәктә көчләп кенә чукындыру булмаган, башка дингә күчәргә тормыш шартлары да мәҗбүр иткән. Фикеребезне Түбән Чәке авылы мисалында раслыйбыз. Мәсәлән, Сәйфулла Айбадулла улы 1855 елда чукындырыла. Бу вакытка аның әти-әнисе, туган абыйсы вафат була. Тагын бер энесе 1856 елда, 23 яшендә бакыйлыкка күчә. Аны Бозаулык өязенең Семеновка авылына күчереп утырталар. Шулай ук 18 яшьлек Абдулгазиз, 35 яшьлек Хәмидулла Хәмди улы, Хәйретдин Таҗип улы, ике бертуган 20 һәм 25 яшьлек Бикбаулар да ятим калганнан соң гына чукындырылалар. Рәхмәт Бакус улына исә 57 яшендә бер ялгызы калгач кына чукынырга туры килә, ә Әймәдетдин Әбүбәкер улын 16 яшендә ятим калгач чукындыралар. Хәбибулла улы Юмангул, әнисе вафат булгач, әтисе белән абыйсында тора. Гаиләдә 16 кеше исәпләнә. Шуңа да «артык кашык» булган бала әтисе вафатыннан соң чукынырга мәҗбүр була.

Шуны да ассызыклыйсы килә: чукынуга дучар булучыларның барысы да диярлек бүтән төбәккә, нигездә Самара яки Сембер якларына күчерелгән. Бу авылдашлар, туган-тумача белән аралашмасын өчен махсус эшләнгән булырга тиеш.

Рәсәйнең борынгы актлар дәүләт архивында эшләү вакытында миңа чукындырылган татарларны чуаш милләтеннән дип язу очрагын да күрергә туры килде. Мәсәлән, «Иске Чәке авылының өченче җанисәп китабындагы йомышлы татарлар турында мәгълүматлар» (1763) дигән эштә түбәндәгеләр язылган: *«Алексей Петров по чюваски Ашмет Ахметев..., Дмитрий Михайлов по чюваски Дмитрий Ахметев..., Михаил Филиппов по чюваски Мухамет Калмаметов..., Алексей Макаров по чюваски Ангей Утяшев..., Тимофей Алексеев по-чюваски Ишмурат Бибулатов..., Тимофей Михайлов по чюваски Умралей Токситов...»* Ә татардан булган Мостай Азаматов, мәсәлән, *«умер в неверии»* дип язылган, ягъни ул чукынмаган килеш бакыйлыкка күчкән.

Тагын бер нәрсәгә игътибар итәсебез килә: «сказкалар»ның шактый өлеше иске рус имлясе белән язылган, ә бу үз чиратында хәзерге заман укучысыннан зур тырышлык һәм түземлек сорый. Шуңа да, алар белән эшләүне җиңеләйтер өчен, миңа шактый хәрефнең шул чордагы язылышын хәзерге белән чагыштырып, махсус кулланма төзергә туры килде.

Җанисәп кәгазьләре – шәҗәрә төзү өчен гаять әһәмиятле чыганак. Үзем дә шулар нигезендә әтием һәм әнием, тормыш иптәшемнең әти-әниләре ягыннан 11-12шәр буыннан торган шәҗәрәләр эшләдем. Шулай ук шактый хезмәттәшләрем, дус-ишләремә дә шәҗәрә ясадым, атаклы шәхесләрнең нәсел-нәсәбен барладым. Мәсәлән, күренекле якташыбыз Һади Атласиның 1658 нче елда туган бабасына кадәр ачыкладым, аның 60ка якын кардәшен таптым[2].

Җанисәп кәгазьләре белән эшли башлаганчы, төбәкнең шул чорда кайсы административ бүленешкә кергәнлеген белергә кирәк, чөнки алга таба төгәлсезлек килеп чыгачак. Мәсәлән, хәзерге Буа, Чүпрәле, Тәтеш районнары Сембер губернасына кергән. Шуңа да җанисәп мәгълүматлары Ульяновск шәһәрендә саклана. Минзәлә районының кәгазьләрен Уфа архивыннан табып була. Бер үк авылның төрле чорда үзгә административ берәмлек составында булуы гаҗәп түгел. Мәсәлән, Түбән Чәке авылы 1762 елда – Сембер өязе Ввальный стан, 1782 елда – Сембер наместниклыгы Тагай округы, 1787 елда – Казан губернасы Ядрин округы, соңрак Буа өязе Городище волостена караган.

Күңелне борчыган бер мәсьәләгә дә тукталасыбыз килә. Элек заманда җанисәп алу кулдан эшләнеп, бар мәгълүматның да махсус дәфтәргә язылуы табигый күренеш. Аларның нәтиҗәләре үз вакытында басылып та чыккан. Хәзерге вакытта исә бөтен мәгълүмат компьютерга кертелә. Шуңа да карамастан, соңгы берничә җанисәп нәтиҗәләре белән тулаем танышып булмый. Моның сәбәбе аңлашылса кирәк: халык турындагы төгәл саннар кемнәргәдер ошамый һәм аны канәгатьләндерми. ■

---

[2] Бу турыда тәфсилле язма «Безнең мирас» журналының 2016 елгы 8 санында басылып чыкты.

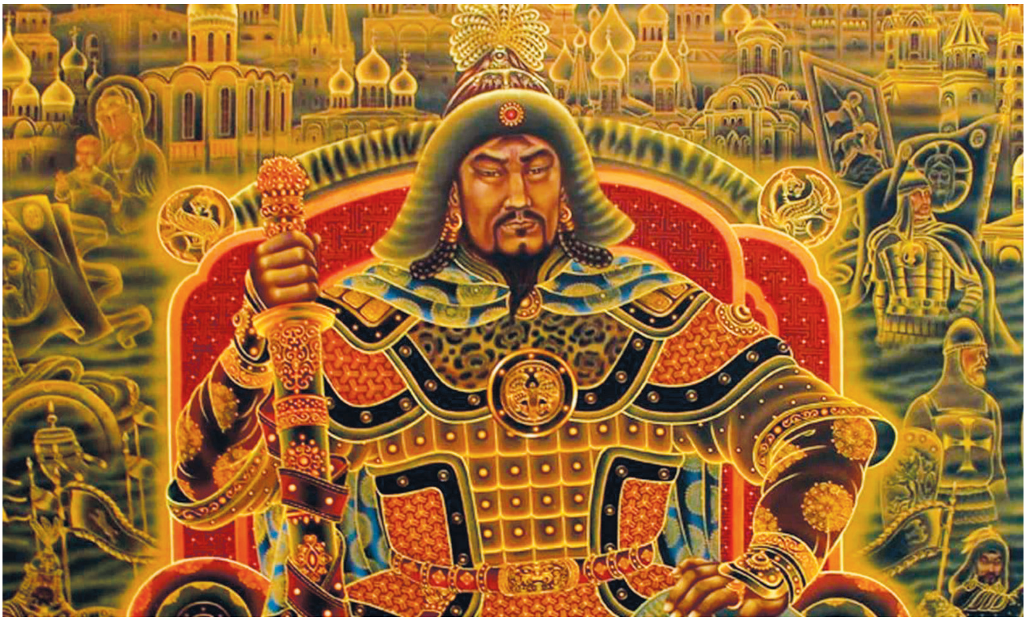

Батыйга бәйләнү

Локман Закир

Чыңгызхан нәселен дәвам иткән Батый хан XIII гасыр тирәсендә җиңелүнең ни икәнен белмичә үлеп китә. Батый чоры, ул чагындагы ельязмалар һәм башка археологик документлар ярдәмендә, тарихка мәңгегә кереп кала. Чыңгызхан империясе исә әлегәчә дөньядагы иң зур империя булып санала.

Язучы Владимир Янның «Чингизхан», «Бату хан», «К «последнему» морю» дигән исемдәге китаплардан торган трилогиясенә (татар-монгол армиясенең Кытайдан Әдрән диңгезенә кадәр үткән юлы һәм кайбер яулары тасвирлана) рус, шулай ук чит ил тәнкыйтьчеләре тарафыннан да сүз тидерүче табылмады. Трилогия авторы рус һәм чит илләр тарихының ышанычлы чыганакларыннан файдалангандыр, күрәсең. Чыңгызханның үзенә килгәндә, аның 10 процентлы салымы (күбрәк күтәргәндә, шундук нәтиҗәсезгә әйләнеп кала) базар икътисадында үзенә күрә бер үрнәккә әйләнде. Хәтта ки Чыңгызханны явызлардан-явыз дип санаган коммунистлар да, Русьның 300 елга артта калуын шуңа сылтап, Чыңгызхан исемен үзләренең максатында файдаланды. Ә инде 300 елга артта калганлык пәрдәсе артына яшеренү оят була башлагач, Россия Фәннәр академиясенең ике зур математигы – Анатолий Фоменко һәм Глеб Носовский бу хурлыктан тузга язмаган ысул белән котылырга булган, дип уйларга кирәк.

МАТЕМАТИКЛАРНЫҢ СҮЗ БОТКАСЫ

Шуның кадәр дә заманча һәм хәйләкәр бу ысулга күпләребез тиз генә төшенә дә алмаска мөмкин. Бүген халыкны рухи яктан юкка чыгару омтылышы нәкъ менә шул «Русьта татар-монгол изүе булганмы?» дигән сораудан башлана. Чыннан да, Русьта татар-монгол изүе булмаган тәкъдирдә, бүгенге татарларга беркем дә сүз тидерә алмас иде. Казан татарларын болгарларга әйләндерү, бигрәк тә инде Русьта әнә шул татар-монгол изүенең булмавы татарларны рус халкын коллыкка төшерүчеләр тамгасыннан мәңгегә коткарыр иде. Әмма мондый «хәерхаһлык», су белән бергә баланы да түгеп ташлаган кебек, татарларны җир йөзеннән юкка чыгара.

Россия Фәннәр академиясе академигы, Мәскәү дәүләт университетының дифференциаль геометрия кафедрасы мөдире Анатолий Фоменко белән физика-математика фәннәре кандидаты Глеб Носовскийның узган гасырның туксанынчы еллары ахырында «Россия» газетасында (1995 ел, №22) басылып чыккан «Новая версия нашего прошлого» язмасына кыскача гына анализ биреп үтик.

1. Монголия һәм татар-монгол явы – нәрсә ул?

Аларның бу сорауга җавабы болайрак: «Хәзер инде «Монголия» атамасының чыгышы турында уйланыйк. Моны без «Мегалион» дигән грек сүзеннән («Бөек» дигәнне аңлата) алынгандыр, дип уйлыйбыз. Русьның көнчыгышы әлегәчә Великороссия дип атала. Шуңа күрә «Монгол Империясе» – «Бөек империя», ягъни урта гасырлар Русе ул. Сүз уңаеннан, «Русьның, Монгол империясе тарафыннан олыска әйләнеп, «Татаро-Монголия» дип аталып йөртелә башлавын да әйтеп үтәргә кирәк. Русь баштан ук «Татаро-Монголия», ягъни «Бөек империя» (Монголия) булып, халкы составына, әлбәттә инде, халыкның мөселманнар өлеше – татарлар да кергәндер (хәзер дә керә!), бәлки».

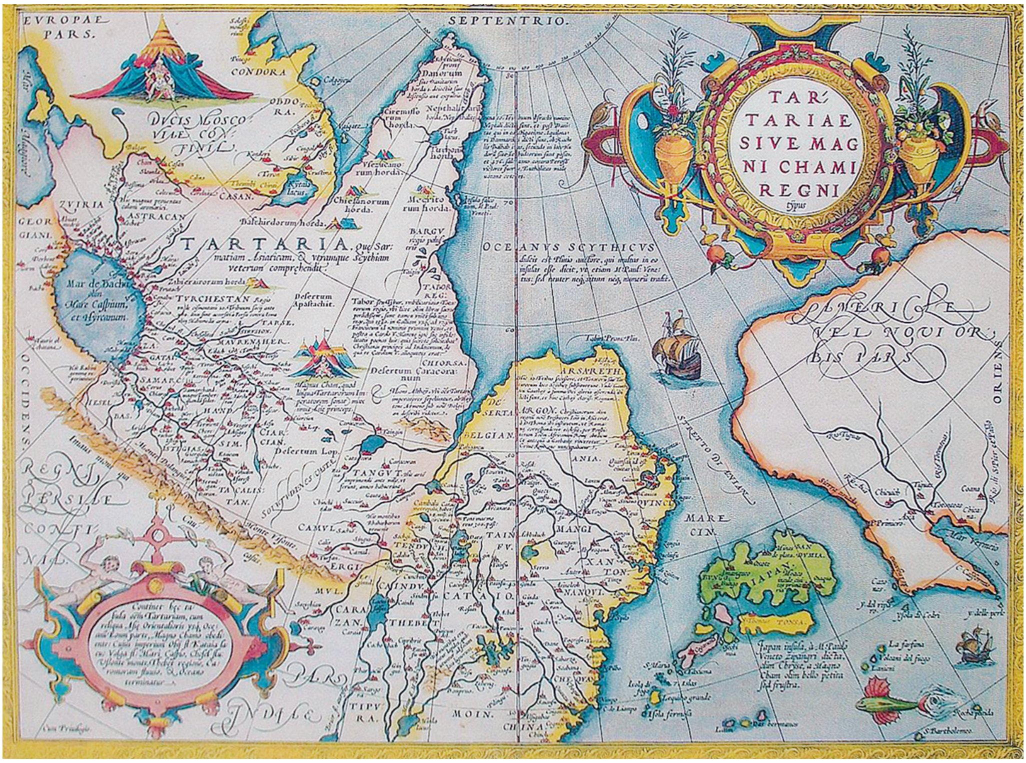
EVROPAE PARS.
SEPTENTRIO.
TARTARIAE SIVE MAGNI CHAMI REGNI typus
DVCIS MOSCO VIAE CON FINIA
CASAN.
ASTRACAN
TARTARIA
Mar de Bachu olim Mare Caspium, et Hyrcanum.
TVRCHESTAN
SAMARCHAN
OCEANVS SCYTHICVS
AMERICAE VEL NOVI ORBIS PARS
ORIENS
OCCIDENS
REGNI PERSIAE CONFINIA
INDIAE PARS
CATAIO
MANGI
CHINA
IAPAN

А.Ортелийның 1570 елда төзелгән «Тартария» картасы

Моны сүз әрәм итеп аңлатып торуның кирәге юктыр, дип уйлыйм.

2. Куликово кыры кайда урнашкан?

«Новая версия...» авторлары фикеренчә, Куликово кыры (1380 елда Мамай белән Дмитрий Донской сугышкан урын) Тула өлкәсендә – Дон белән Непрядва елгалары кушылдыгында түгел, ә Мәскәү үзәгендә, Сретенка урамында урнашкан. «Шул рәвешле искиткеч кызык һәм бик тә табигый гипотеза килеп чыга: Куликово кыры Мәскәүдә урнашкан. Аерым алганда, анда – Сретенка!..»

3. Батый хан һәм Мамай кемнәр?

«Мамай – православие чиркәвенең изгеләр исемлегендә әлегәчә Мамий рәвешендә кулланылып килгән христиан исеме. Бу сүзнең «мама», «мамин», ягъни «ананың улы» дигән сүзне бозып ясаудан барлыкка килгәнлеге ап-ачык күренеп тора. Шулай итеп, классик исемнәр пары килеп чыга: Батый – «батька», ә Мамий (Мамай) – «мама» сүзеннән».

Батый белән Мамайның чыгышы белән рус булуларына әнә шундый дәлил. Әйтергә кирәк, бик тә «фәкыйрь» дәлил.

Фоменко белән Носовскийның «Новая версия нашего прошлого» язмасына йомгак ясап, болай дип әйтергә мөмкин: Русьта бернинди дә татар-монгол явы булмаган икән һәм Русь башта «Татаро-Монголия», ягъни «Бөек империя» (Монголия) булган, ә Батый белән Мамай – христиан исемнәре икән, бу борынгы татарларны гына түгел, борынгы монголларны да рус итеп күрсәтү булып тора бит.

ҮЗЕН ҮЗЕ ЯУЛАГАН?..

Әмма математикларның «яңа версия»сенә каршы саллы гына бер дәлил бар. Ул – дәлилдә борынгы татарларның яшәү урыны күрсәтелгән. 1525 елгы Мәскәү җирләре картасы бу. Анда Мәскәү әйләнәсе генә рус җирләре буларак күрсәтелгән. Безнең өчен үтә яшерен булган әлеге тиңдәшсез документ, Россия Хөкүмәте карары белән, 1994 елның гыйнварында Лондонның «Сотби» аукционында 20 мең фунт стерлингка сатып алынган. Әлеге карта моннан 470 ел элегрәк татарлар тарафыннан түгел, ә «рус дәүләтенең басма сызымы» буларак, рус кешесе Дмитрий Герасимов тарафыннан эшләнгән.

Кайчандыр хәтта Чыңгызхан Монголиясе дә Бөек Русь булган икән, ни өчен рус патшалары Көнчыгыш һәм Себерне (1552 елда – Казан ханлыгын, 1556 елда – Әстерхан ханлыгын, 1557 елда – башкорт җирләрен, 1598 елда – Себер ханлыгын, 1630 елда – Байкал буен, бурят, якут биләмәләрен һ.б.) яулаган соң алайса, дигән сорау туа.

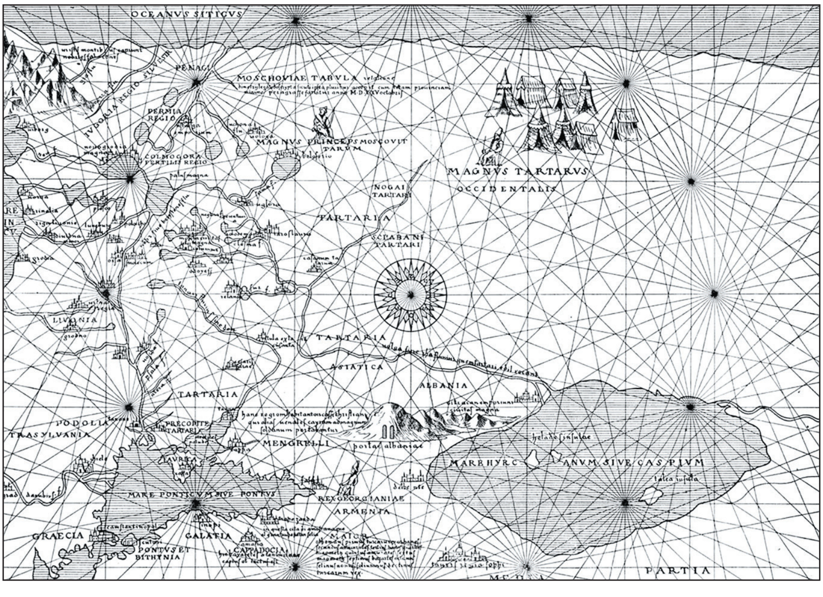
OCEANVS SITICVS
PENAGI
MOSCHOVIAE TABVLA
PERMIA REGIO
MAGNVS PRINCEPS MOSCOVITARUM
COLMOGORA
MAGNVS TARTARVS OCCIDENTALIS
NOGAI TARTARI
TARTARIA
CZABANI TARTARI
LIVONIA
TARTARIA
ASIATICA
ALBANIA
TARTARIA
PODOLIA
TRASYLVANIA
PRECOPITE TARTARIA
MENGRELLI
MARE HYRCANVM SIVE CASPIVM
MARE PONTICVM SIVE PONTVS
ARMENIA
GRAECIA
GALATIA
CAPADOCIA
PONTVS ET BITHYNIA
PARTIA

Римдагы рус илчесе Дмитрий Герасимов сүзләре буенча төзелгән «Московия» картасы

Төгәл фәннәр вәкилләре Фоменко һәм Носовский, тузга язмаган теория нигезендә Бөек Руська Монголияне кушып, аны тагын да «бөегрәк» иткән. Үзегез уйлап карагыз: руслар батькасы (Батый) Бөек Русьтан (Монголия) чыгып китеп, Көнчыгышны, Себер, Урал, Идел буе, Киев һәм Бөтен Европаны үтеп, Әдрән диңгезенә килеп чыкканнан соң, Җир читенә килеп җиттем, дип уйлаган да Мәскәү янына кире әйләнеп кайткан. Ә анда берникадәр вакыттан соң аның дәвамчысы, тагын шул рус егете Мамай шул ук рус милләтеннән булган Дмитрий Донской белән Мәскәүнең Сретенка урамында урнашкан Куликово кырында ни өчендер сугышып яткан...

Ә ЧЫҢГЫЗХАН ҖӨРЬӘТ ИТКӘН

XXI гасырда, Президент Путин Россиянең Яңа тарихында «татар-монгол изүе»н тулысынча «Алтын Урда»га алыштырган бер мәлдә, язучы Сергей Лексутов Батыйны «спецназ ярдәмендә» тулысынча бетереп аткан. Ул үзенең «Марш-бросок спецназа Чингисхана» дигән мәкаләсендә («Звезда Поволжья» газетасының 2016 ел, №№20-26 саннары), янәсе, татар-монголлар, атка утырып, тайга сукмакларыннан Кытайдан Мәскәүгә кадәр берничек тә килеп җитә алмаслар иде, руслар белән сугышмыйча да, ачлыктан, суыктан һәм юлсызлыктан атлары белән бергә үлеп беткән булырлар иде, дип укучыларны ышандырырга тырыша. Лексутов бүгенге спецназ егетләренә үтә дә катлаулы бу юлны атларда, ни туры килсә, шуны ашап үтәргә тәкъдим итә. Аның фикеренчә, моңа хәтта таулар күчерергә әзер булган иң таза бәдәнле егет тә җөрьәт итмәс иде.

Язмасы бик озын булганлыктан, авторның кайбер дәлилләрен генә анализларга тырышып карыйк. Ул, татар-монголлар тарафыннан Русьны яулауның уйдырма булуын расларга маташып, үзе үк шул уйдырмачыга әйләнеп китә. Автор фикеренчә, татар-монголлар нибары 6 көн эчендә Рязаньны берничек тә басып ала алмас, чөнки рус хатын-кызлары көчле суыкта су түгеп, шәһәргә керү урыннарын атлар үтә алмаслык бозлавыкка әйләндергән булыр иде. Тик Рязань хатын-кызларының көянтә-чиләк тотып, шәһәргә керү урыннарын җан-фәрманга бозга катырып йөрүләрен генә ничектер күз алдына китереп булмый...

МАКЕДОНСКИЙ ШИК САЛА

Кыскасы, авторның язмаларында моның ише тузга язмаган әйберләр бик күп. Әмма алар татар-монголларның һәм Чыңгызхан империясенең әнә шундый уйдырма чыгышын гына раслый алмый. Мондый мисаллар белән безнең эрага кадәр III гасырда чәчәк аткан Александр Македонский империясенең дә уйдырма гына булуын дәлилләп булыр иде. А.Македонский походларын Лексутовның спецназ алымы белән «сөзеп» чыккан тәкъдирдә Македонскийның да бик тә гади хәрәкәтләнү чаралары белән шуның кадәр авыр юллар үтеп, Җир шарының гаять зур өлешен яулый алуына шик төшәр иде.

Ни генә булмасын, 1995 елда математиклар Фоменко белән Носовский да, инде килеп, 2016 елда язучы Лексутов та А.Македонскийга түгел, ә Батыйга бәйләнеп, аны уйдырмага әйләндерергә маташа. Чөнки Македонский – Александр булуы өстенә, Бөек тә бит әле, ә Батый – нибары хан гына. Хәзер мәктәп укучыларыннан: «Македонский – кем ул?» – дип сорасаң, һәр икесенең берсе, православие динендәге рус, дип әйтәчәк. Гәрчә ул чорда ни руслар, ни православлар булмаса да. Ә Батый хан алар өчен – Русьны басып алган коточкыч татар-монгол. Монысы, әлбәттә инде, теге рус мәкалендәгечә, чакырылмаган кунактан да яманрак... ■

КҮРГӘННӘР, СӨЙЛӘШКӘННӘР

1918, июль

Мирхәйдәр Фәйзи

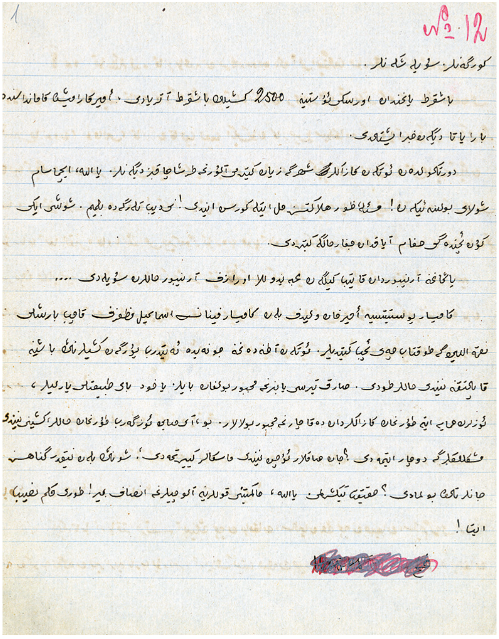

М.Фәйзинең көндәлекләре белән таныштыруны дәвам итәбез [1]. Игътибарыгызга тәкъдим ителә торган өзектә Орски һәм аның тирәягында булган Гражданнар сугышы вакыйгалары, шәһәрнең камалышта калу күренеше һәм әдипнең уй-кичерешләре тасвирлана.

М.Фәйзи көндәлекләреннән бер бит

Башкорт ягыннан Орски өстенә 2500 кешелек башкорт отряды, Әмир Карамшин командасында бара-ята, дигән хәбәр ишетелде. Дүрткүлдән үткән казаклар, шәһәргә зыян китерми алырга тырышачакбыз, дигәннәр. Йә Алла, ичмасам шулай булса икән! Мәсьәлә зур һәлакәтсез хәл ителә күрсен инде! Ни дип теләргә дә белмим. Шушы ике көн эчендәге хафам аяктан җыгар хәлгә китерде.

Үткән атнада гына Җүнәйдә әйттереп[2] йөргән кешеләрнең башына капылт кына нинди хәлләр туды. Сарык тиресе ябынырга мәҗбүр булган байлар яхуд бай табигатьле ярлылар, үзләрен химая итә торган казаклардан да качарга мәҗбүр булалар. Бу, ай саен үзгәреп торган хәлләр, кешене нинди мөшкеллекләргә дучар итмәде? Җан саклар өчен нинди маскалар киертмәде, шуның белән никадәр гөнаһсыз җаннар тәләф[3] булмады? Хакыйкать тикшерелми. Йә Алла, хакимиятне кулларына алучыларга инсаф бир! Туры хөкем насыйп ит!

8ендә төшкә кадәр кала ягыннан бернәрсә дә белә алмый интегеп тордык. Төштән соң Дүрткүлдән берәү килеп калага казакларның туп ата башлавын (калага түгел, окопка) сөйләделәр. Кичкә таба калага керә алмый кайтып килгән Сары башкортлары Җүнәйдән үтеп, сугыш барганлыкны, берничә җирдә янгын чыкканлыкны, казаклар каланы чорнап алганлыкны, тау башындагы чиркәүгә төзәп туп атуларын сөйләп, йөрәкнең җәрәхәтенә тоз сибеп киттеләр. Йә Алла, үзең сакла! Бер-берсенә хилаф хәбәрләр. Һичбер анысын белер хәл юк. Каладагыларның хәлләрен белә алмый ут җотып эскәнҗә[4] арасында көн үтә. Төн булды исә, туп тавышы ишетелә башлый. Мәсьәлә тиз хәл ителә күрсен! Һәлакәт эчендә калганнарыбызга ярдәм бир, йә Раббым!

---

[1] Көндәлекләрнең бер өлеше журналыбызның 2017 елгы 1-3 саннарында басылып чыкты. Анда әдипнең Малмыж өязенә сәяхәте тасвирлана. Басылган текстлар белән www.beznenmiras.ru сайтыннан таныша аласыз.

[2] Әйттереп – җырлап, биеп.

[3] Тәләф – һәлак.

11ендә иртүк җиңгиләр җиләккә киттеләр. Өйдә ялгыз калдым. Сәлимгәрәй печәннән кайткач, аргы якка җиләккә киттем.

Кичкә таба Войсковойда печән чабып ятучы татарлар авылдан үтеп: өченче көн казаклар 52 тапкыр туп атып, 12сен шәһәр өстенә йибәргәнлекләрен, бер чиркәү, 5нче мәхәлләнең мәсҗеде, городской ышкул, военный ыскладларга туплар төшеп җимерелүен; шәһәргә 3 туп белән 500 большевик килеп керүен; казакларның моңарчы, йә большевикларның шәһәрдән читкә чыгуын, йә каладан тыныч халыкны чыгаруларын көтеп, катгый һөҗүм ясамауларын; инде чарасыздан иртәгә иртәдән алып шәһәрне тупка тота башлаячакларын хәбәр биреп киттеләр. Боларның артыннан ук печәндә яткан урыс егетләре үтеп, шул хәбәрләрне тәэкид[5] өстенә, бер тупның реальный училищега, берсенең балисад[6] алдына төшүен; каладан барып бикләнеп калган крестьяннарның бүген чыгарылуын; хатын, бала-чагаларны чыгаруга советның күнмәвен, ни күрсәк тә бергә күрәбез, диюен; шунлыктан казаклар өмидне өзеп, шәһәрне катгый тупка тота башлаячакларын сөйләделәр. Орловка авылыннан барып кайтучылар да шул ук куркынычлы хәбәрләрне ныгыттылар. Йә Алла!..

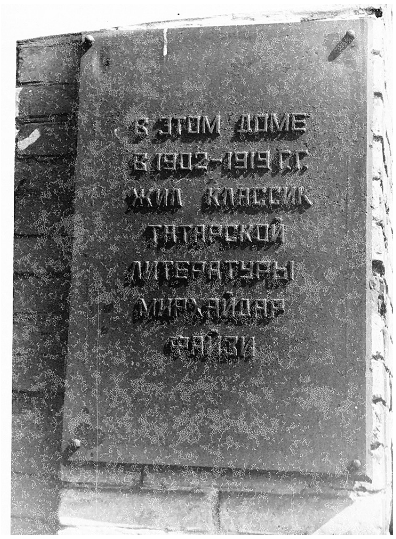

Соңрак шәһәрдән крестьяннар һәм карт-

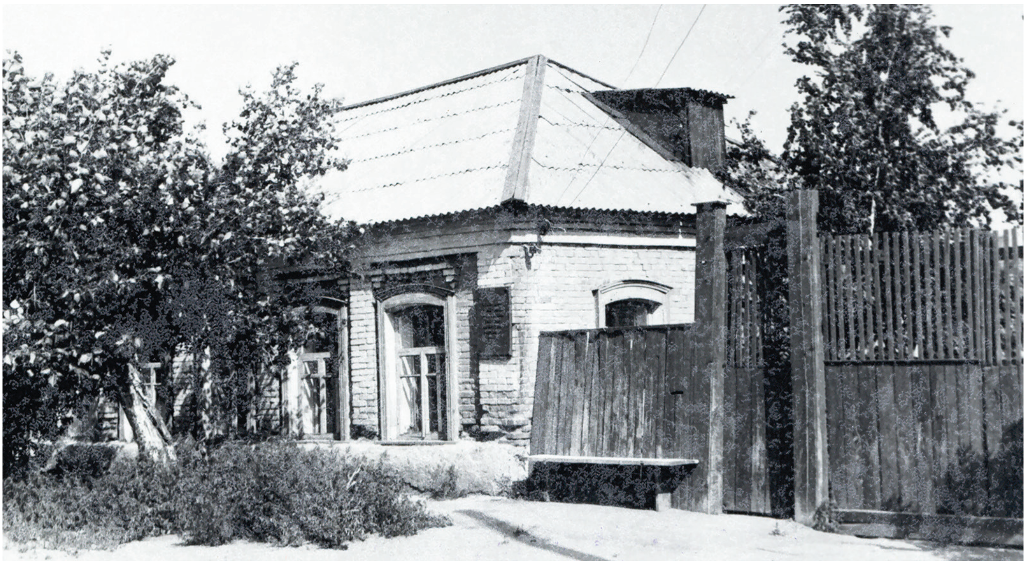

Орскида М.Фәйзи 1902-1919 елларда яшәгән йорт коры, хатын-кыз, авыруларның бүген каладан мәҗбүри чыгарылачагы таралды. Йә Раббым, йә Раббым, шулай булсын иде. Сугышчыларга инсаф, шәфкать бир! Калага бомбардировка иртәдән калмый ясалачагы хәбәре көчәйгәннән-көчәя. Ләкин кайтучылар юк әле. Каладагыларыбыз исән-сау калсыннар, дигән теләкләр телдән төшмәс. Мал, йортлар кайгысы бетте.

---

[4] Эскәнҗә – эшкәртелә торган предметны кыса торган җайланма, пресс.
[5] Тәэкид – раслау, куәтләү.
[6] Балисад – полисадник.

12сендә таң аткач та тордым. Туп тавышы булмады. Берәү дә ишетмәгән. Йә Ходаем, хәерлегә булсын! Булырга торган олуг фаҗига фәлакәтсез хәл ителсен! Йә Раббым, яхшы хәбәрләр ишеттерә күр!

Хатын, бала-чагаларны, крестьяннарны чыгару хәбәре буш булды ахры.

Туп тавышы ишетелмичә, яңадан кереп яткач, ни мөнәсәбәт беләндер, Шәһидулла, Нури, Низами кызык кына булып төшемә керделәр.

Шакир җизни, Шәрифҗан каладан кайтып зур шатлыклар туды. Йә Раббым, мең-мең шөкер! Әлегә кадәр каладагыларыбыз исән, һәлакәтләрдән имин, ди. Тагы да шундый хәбәрләр ишеттер, Ходаем! Алар белән бергә Нигъмәтуллинның хатыннары, Гобәйдуллалар, Маһира абыстайлар килделәр. Теләгән кешеләрне пропуска белән чыгаргалаганнар. Шуның белән күп кенә кешеләр чыкканнар. Безнекеләр, нишләптер, чыгасы итмәгәннәр. Аллага тапшырдык инде. Кала ягыннан өч арбалы күренгәч, үрле-кырлы сикердек. Әниләр булмавы күңелсез булса да, саулыкларын белү ниһаясез шатлык ясады. Апай күчтәнәчкә кыярлар йибәргән. Каладагы хәбәрләрнең аныгы беленде. Тупның өчесе – тау башына, берсе – икенче мәхәллә мәсҗеденең ишегалдына, берсе – поп урамына, берсе Исмәгыйль Борнаев өенең почмагына эләгеп җимереп киткән, берсе Голохвоскинның өенә эләгеп, өй эчендә ярылган. Берсе мунчага төшкән, берсе – Ташкент площадына, берсе – Печән базарына, берсе талчукка[7] төшкән. Пожар чыкмаган. Берәү үлгән, бер-ике кеше яраланган. Әниләр Бикколовларның подвалында куналар икән. Казакларның 12 тубы булып, өч яктан тупка тотарга җыеналар, ди. Орскида – 3 туп. Хәбәрләр күп, язып бетү мөмкин түгел.

15ендә иртә сәгать 2дән 8гә кадәр өзелмәстән дәһшәтле рәвештә туп тавышлары ишетелеп торды. Йә Ходай, ниләр булды, ниләр харап булды? Кемнәр югалды?... Йә Раббым, ярдәм бир! Андагыларыбыз исән-сау кала күрсеннәр!

Кичкә таба төрле хәбәрләр ишетелде. Казаклар чиккәннәр, кала юлы большевиклар кулында, бөтен Җаек тугае үлек белән капланган, казаклар большевикларны калага куып керткәннәр. Ышаныр хәл, белер хәл юк.

Качаклар төркеме гармун белән урамга чыгып, үрге очка таба киттек. Мостафа, Мөнәвәрә Ураевлар, Хәкимҗан, Гайшә Рәхмәтуллиннар да иярде. Мостафа абзый көй уңаена кашык сугып, Шәрифҗан, Сөләйман, Әсма Һибатуллина җырлап бардылар. Аргы очта туктап, авыл егетләре, хатын-кыз да җыелып түгәрәкләндек. Шәһидулла, Гөлчәһрә, Гөлсем, Галия, Хәдичә, Сара, Сибгать абзый, Галиулла абзыйлар биеделәр. Шәһидулла, Әсма ханым, Хәкимулла, Гатиятлар җырлады. Мин такмак әйттем. Галиулла абзый белән Сибгать абзыйның (ике картның) биюе бик кызыклы чыкты. Бирге очка кайткач, су буенда кызлар, егетләр төркеме кара-каршы җырлаштылар. Аннан урамга чыгып «римский папа», «так каравыл», фәләннәр уйнап таң атканчы йөрдек. Кеше ятып беткәч, Мөхәммәтгали Рәхмәтуллин, мин, Исмәгыйль Нигъмәтуллин, Сәлимгәрәй урамны бер-ике әйләндек. Алар да кергәч, мин бераз Чулпан йолдызына сокланып карап тордым да, кереп яттым. Менә, калада дәһшәтле хәлләр барганда, кала халкы базларда төн үткәргәндә, без, оятсыз рәвештә, әйттереп йөрдек. Алай булуны теләмәдем, вөҗданым күнмәде, ләкин иярмәү мөмкин түгел иде. Рухсыз йөрдем. Күп иярәлмәдем. Каладагыларны истән чыгармадым. Йөрешнең матур булуына бер сөям[8] дә тырышмадым. Хода гафу итсен!

---

[7] Талчук – иске-москы әйберләр сатыла торган базар.

19ында, пәнҗешәмбе көн Мөхәммәтгали Рәхмәтуллин белән Гатаулла Бикколов бергә 4 саба[9] кымыз җыеп, ике куй суеп, бөтен авыл халкын (картын, яшен бергә) мәҗлескә чакырдылар. Чит авылдан да берничә кеше бар иде. Кырда печәндә яткан кешеләр эшләрен ташлап бар да кайттылар. Иртә сәгать 10да мәҗлес башланып, кич 5тә тәмам булды. Бик күңелле, рухлы булды. Исерешеп беттеләр. Галиулла абзый, Сибгать абзый, Нури, Хәбибулла Садыйковлар биеде. Галиулла абзый, Гатият, Хәким, Заһит агай, Габдулла, Сөләйман, Шәрифҗан, Гомәр, Мортаза абыйлар җырлады. Мәҗлестән чыккач, авыл яшьләре бергә гармун уйнап, җырлап, кайтып урамда йөрдек.

Хәсән абзыйларга Ибраһим Ваһапов белән Никольскийның Мөхәммәтҗан Шәмсетдинов – минем Яркаештагы никрут иптәшем килеп төштеләр. Күрештем. Никрут иптәшләребез Салих, Газиз, Закирлар хакында хәбәр алдым.

Аргы якка чыгып, сыртка менеп, бер күбә төбендә утырдым. Табигатьнең шушы манзаралары, ямьле печән исләре азрак күңелемне ача.

25ендә, 22сендә каладан чыккан Закир күрше янына, Бикколовлар куышына барып каладагыларны сораштым. Безнекеләрне особый күреп, сәламнәрен, йомышларын алып килгән. Үзләре сау, хәзергә кадәр бәлаләрдән имин, дип куандырды. Йә Раббым, тагы шундый яхшы хәбәрләр ишеттер! Военный ысклад тәмам җанып беткән (туп төшеп). Бикколов кибетенең түбәсенә туп төшсә дә, зыян булмаган, янгын чыкмаган. (Бу безнең өйләргә якын.) Һәркем өй эчендәге бөтен нәрсәне бушатып, подвалларга тутырып бетергән... Әй Ходаем, һәркайсыбызны сугыш бәлаләреннән, авыру, сырхаулардан саклый күр!

26сында бер арба йөк белән Шәрифҗан кайтып килде. Кичә чыктыгы хәлдә, өстәп штабка алып китеп, нәрсәләрен тентеп, чәй-шикәр, акча кебек бәгъзе нәрсәләрен алып калып, йибәргәннәр. Иң беренче каладагыларыбыз саулар, ди. Бик куандым. Һаман шулай күңелле хәбәрләр ишетүне Ходайдан теләдем, шөкер иттем. Барчабызга саулык бир, бәлаләрдән хәляс ит[10], дип ялвардым. Большевиклар кала байларын хәбес итеп[11], өч миллион акча түләргә 4 сәгать вакыт куйганнар. Ире юк хатыннарны да япканнар. Шул мөддәт[12] эчендә билгеләнгән акчаны табып китермәсәләр, атылачакларын игълан иткәннәр. Большевикларда көч күп, наступление башламакчы булалар, имеш. Бер отрядның начальнигы Йосыф Фәхретдинов миңа сәлам әйткән.

Кичкә таба аръякка, печән чапкан җиргә барып йөрдем. Сибәләп кенә җаңгыр җавып китте. Качак яшьләр төркеме тауларга баралар, кич таңга кадәр урамда уйнап утыралар. Мин катышмыйм, ялгыз башыма кырларга китеп йөрим. Күңелем дә бармый, андый ишле төркемне күңелем дә үз күрми. Бигрәк тә кызларга лакей булып йөрүне сөймим. Рәхмәтуллиннарның кымыз мәҗлесендә шәһәрнекеләрне ташлап, авыл балалары белән китүем аркасында, калалар белән үпкәләшеп тә алдык. Юкны бар итәр хәл юк, илтифатым бик сатхи[13] сезгә, былбылларым!

*Текстны басмага **Рәйсә Шәрәфиева** әзерләде.* ■

---

[8] Сөям – аршынның чирегенә тигез үлчәү берәмлеге – 0,18 м.

[9] Саба – тире яки күннән кечкенә капчыкка охшатып эшләгән савыт, турсык.

[10] Хәляс ит – коткар, азат ит.

[11] Хәбес итеп – кулга алып.

[12] Мөддәт – ара, вакыт.

[13] Сатхи – беркатлы, сай.

Вязовый Гай
авылы тарихы

Мөнир Вәльшин

*Ошбу елның июль аенда Иске Кулаткы төбәгенә сәфәр кылгач, безгә район хакимияте башлыгы **Эдуард Әнвәр улы Ганиев** Сириядәге бәрелешләр вакытында һәлак булган очучы, Россия Федерациясе Герое, полковник **Рәфәгать Мәхмүт улы Хәбибуллин** туган Вязовый Гай авылында да булырга тәкъдим итте. Без бу авылның китапханәсендә төбәкне өйрәнүче **Мөнир ага Вәльшин** белән очраштык. Ул, безнең кызыксынуыбызны истә тотып, редакциябезгә туган авылы тарихы турында мәкалә дә тәкъдим итте. «Авылым тарихы турындагы тәүге мәгълүматны беренче укытучым **Исхак Сөләйман улы Ишмөхәммәтов**тан ишеткән идем. Мәкаләмне язганда бабам Сафа, әтием Борһан, Саратовның хәзерге губернаторы **Валерий Радаев**ның әтисе – Югары Хутор бригадасында үлчәүче дә, санаучы һәм кыр саксысы да булып эшләгән **Василий Радаев**ның һәм башка авыл картларының сөйләп калдырганнарын хәтердән яңарттым. Бу язмам киләчәктә авыл һәм төбәк тарихын архив чыганакларын файдаланып өйрәнергә теләүчеләргә нигез булыр», – диде Мөнир ага.*

ИДЕЛ БУЕ – ТАТАРНЫҢ БОРЫНГЫ ҖИРЕ. ЯКУБ БАБАЙ ҺӘМ НИ ӨЧЕН «ВЯЗОВЫЙ ГАЙ»?

Идел буенда барлык шәһәр исемнәре дә төркичә. Мисал өчен, Идел тамагында урнашкан Актүбә хәзәрләрнең шәһәре булган. Әстерхан исә Асточы хан исеменә бәйле; Волгоград, Сталинградның элекке исеме – Царицын. Ул борынгы бабаларыбызның «Сары ком» дигән сүзеннән. Саратов – билгеле инде, «Сары Тау», Сызрань «Сазлы җир» сүзенә нисбәтле. «Самара» – елга арасын аңлаткан сүз, чөнки биредә Идел, Жигулига таба агып, көнчыгышка

Вязовый Гай авылы кешеләре. Хатын-кызларның йөзе капланган юнәлә, 150-180 чакрым үтеп, Самараны уза һәм яңадан әйләнеп кайта, дүрт чакрым гына үз-үзенә кушылмый калып, көньяк юнәлештә агып китә. Идел буенда Переволоки исемле авыл урыны бар. Ул заманда баржа-көймәләрне, агач түшәп (настил ясап), дегет белән майлап, Идел якынайган урында коры җирдән тартып күчерә торган булганнар. Баржа-көймәләрне ике яктан да ничәмә-ничә җигелгән ат тарткан. Шулай итеп, Идел буенча урап йөзүдән котылып, юлны да йөзләрчә чакрым кыскартканнар. Җигули тавына да исемне янында җигүле атлар эшләгәнгә «Җигүле» дип кушканнардыр. Совет чорында биредә Җигүле шәһәре дә төзелә.

Мәскәү патшалыгы, зурайгач, Идел буена ныгытмалар төзетә башлый. Элеккеге Касыйм ханлыгы мишәрләре, урыс дәүләтенең көньяк чикләрен саклар өчен, Идел ягына, Пенза, Кузнецк, Сары Тау, Сембер, Түбән Новгород, Тамбов җирләренә күчерелгән. Шул ук вакытта бирегә алпавыт изүеннән качкан урыс крестьяннары, мукшы, чуашлар да килеп тупланган.

Петр I, 1709 елдан Азов һәм Кара диңгезләргә чыгу, уңайлы сәүдә юлларын кулга төшерер өчен, Дон елгасы буендагы Воронежда флот төзи башлый. Эшне башкарыр өчен, Пермь һәм Казан губерналарындагы чыршы һәм наратларны кыш айларында кисеп, язын Кама һәм Идел елгалары аша Сары Тау портына кадәр сал итеп агызганнар. Агачларны Сары Таудан Воронежгача атлар ярдәмендә ташыганнар. Әлеге авыр эштә татар халкының да өлеше чиксез зур.

Шул елларда Сары Тау наместнигына, дәүләт хезмәтендә булганнарга җир бирергә, дигән патша указы килгән. Җир хуҗаларына ирекле рәвештә йорт салып, авыллар оештырырга рөхсәт ителгән. Сары Тау наместнигы җир алырга теләүче кешеләрне язып, отряд ясап, җир үлчәүче белгечләр җыеп, комиссия җибәргән. Ул вакытта беркетелмәгән җирләр байтак булган һәм аларны бүлеп бирү өчен шушы төркем юлга чыккан. Сары Тау ягыннан, Шиһанны да узып, Терешка елгасы буйлап төньяк-көнчыгышка юл алганнар. Сенной дигән төбәкне узгач, байтак буш җир булып, аларны зур хезмәт күрсәткән кешеләргә рәсмиләштерә башлаганнар: берәүләргә Черновка (элеккеге елга исеме) эләккән, икенчеләргә имәннәр шаулап утырган Дубовый Гай туры килгән һәм ахырдан гына җир Сары Тау наместнигында хезмәт иткән, күпмедер дан-дәрәҗәгә ирешкән Мостафа улы Якубка калган. Алар Терешка елгасының уң ягы буйлап зур, тигез кырга килеп чыкканнар. Җир бүлүче шунда туктап: «Менә сиңа, Якуб, җир. Авылмы, өйме, усадьбамы ясыйсың – барысын да эшли аласың», – дигән. Хәзерге заманда ул кырны «Кырым оч» («Кыртуч») дип йөртәләр.

Якуб зирәк, акыллы кеше булып, җир бирүчедән яңадан алга баруны сораган. Шул тигез кырны узып, зур болынга төшеп киткәннәр һәм карама үсеп утырган урманчык уртасындагы күлгә җиткәннәр. Бу җиргә Терешка елгасы көнчыгыш яктан килеп, көньяктан әйләнеп ага биргән, ә аның үзәнлеге ярымутрауны хәтерләткән тигез җир булган. Аркылыга-буйга берәр чакрымлы җирнең өске ягы калкурак булып, елга ягы, су ягы түбәнәя барган. Шулай итеп, киләчәктә безнең авыл буласы, карамалар үсеп утырган гүзәл табигать почмагын җир бүлүче «Вязовый Гай» дип язып, үзенең картасына теркәп куйган. Аңлашыла ки, «Вяз» – карама агачы, ә «Гай» дигән сүз казаклар лексикасында урманчыкны аңлаткан.

КАРАМАЛЫ ТУГАЙДА

Якуб хәзерге Ульяновск өлкәсенең Павловка районына кергән Евлейка авылында туган. Ул Вязовый Гайга килеп төпләнгән вакыт чама белән 1720 еллар тирәсе булгандыр. Әлеге чорда Вязовый Гайдан көньякта, унбиш чакрым ераклыкта урыс авылы Елшанка, көнбатышта (унике чакрым) Иске Лебежай исемле мукшы, төньякта (унике-унбиш чакрым) татарларның Иске Зеленай, ә көнчыгышта урыс авылы Благодатное урнашканлыгы мәгълүм.

Яңа җиргә хуҗа булган Якуб туган авылына кайта, якыннары белән киңәшеп, әтисе Мостафа һәм авыл картларының хәер-фатихасын, ризалыгын ала. Шулай итеп, ике гаилә атларга барлык кирәк-яракны төяп, мал-туарны ияртеп, безнең булачак авыл тарафына, җитмеш-сиксән чакрым ераклыкка юл тота.

Икенче гаилә әгъзалары – Якубның бертуган апасы Саҗидә һәм аның тормыш иптәше Якуб. Аларның буйга җиткән дүрт уллары – Альша, Вәльша, Асан, Кәмал (Камали) булган.

XVII гасыр ахыры-XVIII гасыр башында Сызраньнан башлап Хвалынскига кадәр Идел буенда Образцовое, Кашпир, Паньшино, Вязовка, Малая Федоровка, Безводное, Затон, Воробьевка һәм башка авыллар барлыкка килә. Биредәге халык өйләрне Идел буйлап агып килгән Пермь агачыннан төзегән. Язмабызның герое Якуб та җизнәсе белән шуннан бүрәнә ташып, өйләр салган.

Безнең авыл өч яктан да болын белән уратып алынган. Аның көнчыгыш очында карама, өргә, шомырт, аю камыры, бөрлегән, карлыган һәм башка агач-куаклар үскән. Заманында куаклык уртасында күл булып, кызганыч, вакытлар узу белән ул кипкән. Хәзер дә бу урынны авыл халкы «Кәҗә күле» дип йөртә.

Авылның көньягында Терешка суы икегә аерылып китә, биредә ярты чакрым чамасы арада тирәк, кыргый алмагач һәм башка җиләк-җимеш агачлары үсә. Шушы агачлык тәмамлангач, кырык гектарлык болын башлана һәм хәзер дә ул авыл халкының җире булып санала. Биредә һәркемнең җир пае бар һәм без һәр җәй шуннан терлекләребезгә печән әзерлибез. Бу болын «Авыл эче болыны» дип атала. Көнбатыш якта, авылдан ике чакрым ераклыкта зур болын бар, аның мәйданы йөз гектардан артык һәм ул «Сарай Тау болыны» дип йөртелә.

Мостафа улы Якуб үзенең өен булачак авылның көнчыгыш ягында төзегән. Аның кавеме бүген Мостафиннар фамилиясен йөртә. Җизнәсе Якуб, уллары белән сиксән-йөз метрга китеп, көнбатыш якка өйләр төзегән. Уллары Альшадан – Алюшевлар, Вәльшадан – Вәльшиннар, Асаннан – Асановлар, Камайлардан Бәшировлар кавеме үсеп чыккан.

Алдарак әйткәнемчә, Вязовый Гайдан унике чакрым ераклыкта Иске Лебежай авылы бар. Ул авылга кешеләр безнең халыктан берничә дистә ел алданрак күчеп утырган. Шуңа күрә дә аларның атлары, көтүләре безнең авыл чигенә кадәр үк килеп йөргән, хәтта кешеләре «Кырый оч» кырына кадәр килеп җитеп, болыныбыздан печәнне дә чабып алган, чикне аерып торган елга буенда сугышлар да булган. Шуңа да борынгылар елганы «Орышлы» дип атаган. Якуб Мостафин Сары Таудагы наместникка, үз дәрәҗәсеннән файдаланып, яңадан барган һәм ул җирләрне энесе Исмаилга рәсмиләштергән. Исмаил гаиләсе белән бирегә күченеп өй салган, тора-бара яңа авыл барлыкка килеп, тирә-як чишмә һәм куакларга бай булганга, аңа «Зирекле» дип исем кушканнар.

ТАРИХ – УРАМНАРДА

Авыл халкын нигездә Иске Зеленайдан күчеп килгән гаиләләр тәшкил иткән. Шулай ук Кузнецк, Евлейка, Пугачев (Ново-Николаевск), Хвалынск һәм башка төбәкләрдән дә бирегә бик теләп күченгәннәр.

Урамнарның үсешен, андагы нәсел-нәсәпне барлап кына да авылның тарихы турында шактый мәгълүмат алырга мөмкин. Вязовый Гайда иң әүвәлге, беренче урам «Арт урам» дип атала, хәзерге исеме – «Октябрьская». Бу урамга Мостафа улы Якуб, аның туган-тумачалары Мостафиннар килеп төпләнгән. Аларның өске ягына Измайлов, Деникаев, Иксанов, Аюкаев, Яфаров, Шамуков, Хәсәнов, Хөсәинов, Юмаев, Рафиков һәм Мортазиннар күченгән. Еллар узган саен урам үсә барып, су читенә кадәр үк җиткән. Урам очына Терешка елгасының култыгы керә, шуңа ул урынны «Күл очы» дип йөртәләр. Урамның яртысын үткәч, Мостафиннар утырган җирдән түбәндә, уң якка мәчет төзелгән. XIX гасыр урталарында аның имамы Идрис Ибраһимов булган.

Икенче урам – «Урта урам» (олы урам), хәзерге исеме – «Советская». Бирегә иң беренче булып уң якка – Альшаныкылар, Вәльшиннар, сул якка Асановлар, Камайлар (Бәшировлар) утырган.

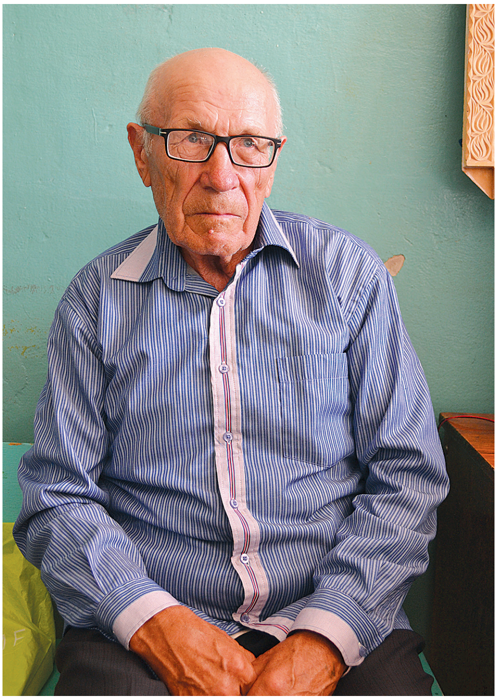

Төбәкне өйрәнүче Мөнир Вәльшин

Аннан түбәнрәк, сул якта бик бай гаиләнең башлыгы Зәйни (Зәйнетдиновлар) ике катлы пулат төзегән, һәрьягы 80 метрлар чамасы мәйданда утар ясаган һәм аны нык койма белән әйләндереп алган. Биек капкаларны кергәч, сул якта өч өй төзелгән. Бу өйләрнең беренчесе – ир-атлар һәм хезмәтчеләр, икенчесе хатын-кызлар өчен булган, ә өченчесендә аш-су пешерелгән һәм кием-салым юылган.

Шушы өч өйдән соң, 4-5 метр калдырып, 40-50 метр озынлыкта ашлык келәтләре тезелгән. Келәтләр «Арт урам»га кадәр сузылган. Зәйни бай эш атларын, сабан тартучы үгезләр һәм берничә дөяне көзен, кышка каршы Иделнең аргы ягыннан китергән. Бер почмакта Зәйни байның тимерче алачыгы, балта осталары сарае һ.б. булган.

Шуннан түбәнрәк Усмановлар, Абитовлар, Салиховлар, Шабаевлар һәм башкалар килеп утырган. Шулай итеп, «Урта урам» су читенә кадәр сузылган. Зәйни пулатына каршы, уң якта зур мәчет салынган һәм аның янында мәдрәсә эшләп торган. Ул мәчетне күп еллар Шакир мулла Ибраһимов җитәкләгән, вафатыннан соң, бу эшне улы Мәхмүт хәзрәт дәвам иткән.

Вязовый Гай авылының ике урамына параллель рәвештә, Терешка елгасының көнчыгыш ягына ук өченче урам төзелә. Башлап бу урамга зур бер кавем – Богдановлар килеп утырган. Алар Идел аръягыннан – Пугачевтан (Ново-Николаевск) килгән, дип сөйлиләр. Урам башына Шәрук, аның өч улы – Хөсәен, Әхмәтша һәм Сафа, ә аннан түбәнгә Хөснулла белән өч улы – Хәсән, Хөсәен һәм Хыяли, аннан соң Фәхри, ике улы – Зәкәрия белән Әхмәтҗан, аннары Мөбин һәм улы Билал нигез корган.

Алардан түбәнрәк Салиховлар килеп төпләнгән, ә каршы якка Бавиев, Масеев, Якупов, Абдрәзәков, Вәлиев, Бәширов, Аделов, Абушаев, Шәфиев, Мәзитовлар утырган. Бу урам да елга буенча сузылган һәм аның исемен «Поварня» дип йөрткәннәр. 1921 елгы ачлыктан көненә дистәләгән кеше үлгән, шул чакта урамның түбән очында, су читендәге бер сарайда төш вакытында көнгә бер тапкыр шулпа пешергәннәр. Шулпа дигәннән, балтырганнар турап умач уганнар, йә булмаса, тары ярмасыннан өйрә әзерләгәннәр.

Дүртенче урам Терешканың көньяк буена төзелгән, аның очы тегермәнгә кадәр барып җиткән. Бу урамның кушым исеме – «Курмыш», хәзер – «Чапаев». Биредә зур кавемнәрдән Абәйдуллин, Туктаров, Ибраһимов, Хәбибуллин, Иксанов, Кадыйров, Моракаев, Мөрсәлимов, Инназаров һәм Шабуровларны атарга мөмкин.

Шушы урамның уртасында авылыбызның өченче мәчете дә төзелгән. Ул мәчеткә имам итеп тумышы белән Госманлы дәүләтеннән булган Абәйдулла исемле мулла җибәрелгән. Соңрак имам вазыйфасын улы Усман башкарган. Усманнан соң имамлыкны оныгы Исмәгыйль дәвам иткән. Совет чорында нәкъ менә «Курмыш» мәчетенең имамы Исмәгыйль хәзрәт кенә, яңа хакимияткә каршылык белдереп, үз эшен дәвам иткән. Соңрак аны кулга алып, билгесез җиргә озатканнар.

Исмәгыйль мулланың өе минем беренче укытучым Исхак Сөләйман улы Ишмөхәммәтовка калган. Ул вакытларда мәктәп «Арт урам» мәчетенә урнашкан иде. Без – балалар анда I-II сыйныфны иртән, ә инде III-IV сыйныфларны төштән соң укыдык.

ВӘЛЬША БАБАМ

Әби патшаның указы нигезендә, Сары Тау – губерна үзәге, Идел буендагы сәүдәгәрләр шәһәре Хвалынск өяз үзәге дип игълан ителгән. Янәшәдәге Иске Лебежай, Зирекле һәм Вязовый Гай авыллары Спас волостена беркетелгән.

Ул вакытта Зәйни байның улы Мәҗит (Нәҗметдин) егет булып үсеп, Вәльшаның кызына өйләнгән. Шулай итеп, Зәйни бай белән Вәльша туганлашкан. Зәйнинең улы Мәҗит «бояр» титулына ия булып, борынгылар сөйләвенә караганда, аның имзасы белән казнадан акча да алырга рөхсәт ителгән. Мәҗитнең авыл мәчетләрен төзегән вакытта да ярдәме зур булган.

Вәльшаның да авылда дәрәҗәсе югары булып, аны Хвалынск өязенең Думасына сайлаганнар. Хвалынск Думасының күрсәтмәсе нигезендә, шәһәр җыены Вәльшаны волость рәисе (волостной) итеп тә куйган.

Халыкларның күчү-урнашуы дәвам иткән. Иске Лебежайның көнбатыш ягына, 3-4 чакрым ераклыкта, чишмәле елга буена чуашлар килеп төпләнгән һәм шул урында Тюнеләйкә авылы барлыкка килгән. Шулай ук Иске Лебежайның көньягына, Елшанкадан аерылып, зур бер кавем Еремкиннар да килеп утырган һәм Еремкино авылына нигез салынган. Зирекле авылы янына байтак кына чуаш гаиләсе күчеп килгәннән соң, Яңа Лебежай авылы барлыкка килгән. Шушы яңа авылларга, билгеле, өлешчә Иске Лебежай авылының уңдырышлы җирләре белән болыннары да күчкән һәм мукшылар кысынкылыкта калган.

Озак та үтми, Иске Лебежай мукшысы Радаев (Саратов губернаторы Валерий Радаевның борынгы бабасы), волость үзәгенә килеп, минем бабам Вәльшадан җир сораган. Ул вакытта Спас авылы белән Вязовый Гай авылы арасында, Терешка елгасының уң ягында беркетелмәгән җирләр булган әле. Вәльшаның рөхсәте белән, Радаевлар Спас авылыннан 2-3 чакрым түбәнрәк хутор оештырган.

Бер-ике ай үтми, Иске Лебежайдан тагын бер кавем – мукшы Ситежевлар волостька килеп, Вәльшадан җир сорый һәм аларга беренче хутордан бер чакрым чамасы түбәнрәк урында җир бирелгән. Соңрак шул хуторга Иске Лебежайдан башка кешеләр дә килеп нигез корган.

Шулай итеп, Терешка суының уң ягындагы Спас авылыннан башлап Кулаткы суы кушылган урынга кадәрге җирләр бабам Вәльшаның рөхсәте белән рәсмиләштерелеп, җиргә мохтаҗ һәм патша алдында казанышлары булган кешеләргә беркетелгән.

Вәльша волость рәисе булып эшләгән вакытта Вязовый Гай авылының көнчыгыш ягына – болын белән куаклар башланган җиргә, Терешка суы аша субайлар сугып, зур агач күпер төзелгән. Ул күпернең ике ягында, болын җирләрен казып, канаулар ясалган. Нәтиҗәдә, язгы ташкыннар көчле булуга карамастан, Вязовый Гай һәм өяз шәһәре, сәүдә үзәге булган Хвалынск арасында юл бер дә өзелмәгән. Шул ук вакытта Чиялек елгасы аша да агачтан күпер салына. Бу күперләр озак еллар халыкка хезмәт иткән һәм аларның төзелешендә бабам Вәльшаның да роле зур булу белән горурланам.

Бабам волость рәисе булып эшләгән Спас авылы дөнья картасында юк инде. Таштан биек итеп төзелгән чиркәү бинасы гына биредә авыл булганын искәртеп тора. Аның хәрабәсенә кышкы әче суык, көчле буранлы көннәрдә кыр кәҗәләре кереп, үзләренә ышык урын таба.

АВЫЛ ЗУРАЯ

XIX гасырның өченче чирегендә (1850-1880 еллар) авыл урамнары тулыланып, яңа тыкрыклар барлыкка килгән. «Арт урам»ның көнчыгыш ягына 15-20 гаилә өй салып, яңа урам башланган. Хәзер бу урам «Октябрьская переулогы» дип атала. «Курмыш» урамының төньягына да 10-15 гаилә өй төзегән.

XIX гасыр ахырында авылда 400-450 хуҗалык булып, 500дән артык ат саналган. 6013 дисәтинә җир авыл хуҗалыгы җирләрен тәшкил итеп, шуның 3000-3500гә якыны шәхси милек итеп тапшырылган, эшкәртелеп, иген үстерелгән. Ул вакытта җир эшкәртүне дүртьеллык чәчү әйләнеше алымы белән алып барганнар: беренче ел – уҗым (арыш, бодай), икенче ел – язгы ашлык (бодай, тары, солы), өченче ел көнбагыш чәчкәннәр, ә дүртенче елда исә җир ялга калдырылган.

Авылның «Арт» һәм «Олы урам»нарының өске ягында, калкулык җирдә зират башланган. Зираттан өске якта ашлык келәтләре төзелгән. Ул вакытта, капма-каршы бурап, 40-50ләп ашлык келәте торгызганнар. Келәтләрнең көнбатыш ягына, «Курмыш» урамыннан өскәрәк ындыр табаклары ясалган. Янгыннан саклану максатында, авыл эчендә печән, салам, ашлык саклау рөхсәт ителмәгән. Алар авылдан читтә урнаштырылып, ашлык махсус келәтләрдә генә торырга тиеш булган.

Ындыр табагы имән казыклар утыртып, талчыбыктан читән үреп ясалган. Аның бер почмагында, сарайда суктырылган ашлыкның кибәге сакланган, ә икенче ягында салам һәм печән өелгән. Хуҗалар, атна-ун көн саен кирәк чаклы гына печәнен, саламын, ашлыгын атларга төяп, авылга, йортларына төшергән.

Авылның җир-сулары, халык белән идарә итү эшен җәмәгать вәкилләре башкарган. Шәхси хуҗалыкларга бирелгән җирләрдән башкалары – елга үзәне, печән чаба торган болыннар, эшкәртелмәгән җирләр махсус рөхсәт белән генә файдаланылган.

Шушы мәсьәләләрне уңай якка хәл итәр өчен, староста сайланган. Һәр гаилә мөмкин булганча җәмәгать эшендә – юл төзәтү, буа ясау, мәчет төзү кебек эшләрдә ат яки кул хезмәте белән катнашкан.

Авылда ике тегермән эшләгән: берсе – Зәйнетдиновларныкы, икенчесе авыл җәмәгатенеке булган. Тегермәннәрне ташкыннар вакытында саклау өчен, Терешка суына өч буа ясалган, ул буаларны ел саен ташкын вакытында ерганнар. Су аз елны бер генә буаны ачканнар.

Ахыры бар ■

ХӘТЕР ҺӘМ ТУГАН ТЕЛ

(Түгәрәк өстәл)

20 сентябрьдә редакциябездә тарих фәннәре докторы, ТРның фән һәм техника өлкәсендә Дәүләт бүләге лауреаты, ТРның атказанган фән эшлеклесе, ТР ФАнең Энциклопедия һәм төбәкне өйрәнү институты директоры ***Искәндәр Гыйләҗев****; тарих фәннәре кандидаты, ТРның фән һәм техника өлкәсендә Дәүләт бүләге лауреаты, ТРның атказанган мәдәният хезмәткәре, ТР ФАнең Энциклопедия һәм төбәкне өйрәнү институтының Татар диаспораларын өйрәнү үзәге җитәкчесе* ***Булат Хәмидуллин****; Татарстанның халык шагыйре, «ТАТМЕДИА» АҖ генераль директоры киңәшчесе* ***Равил Фәйзуллин****, «Безнең мирас» журналы хезмәткәрләре* ***Ләбиб Лерон****,* ***Марат Закир****,* ***Рәдиф Сәгъди*** *һәм* ***Ленар Гобәйдуллин*** *катнашында «түгәрәк өстәл» булып үтте. Чарада катнашучылар 1552 елгы вакыйгалар һәм туган тел турындагы фикерләрен белдерде. Игътибарыгызга берничә чыгышны тәкъдим итәбез.*

ЛӘБИБ ЛЕРОН: «КЫСЫЛГАН КЕШЕ КЫЧКЫРА!»

Бер гапләшүебез вакытында мөгтәбәр шагыйребез Роберт Әхмәтҗанов шулай дигән иде. Чынлап та, хак сүзләр бит! Кая да булса кысылып калсаң яисә кем дә булса китереп кысса, кычкырмас җиреңнән кычкырырсың... Әлбәттә, кайсы җирең кысылган – шул төшең бигрәк тә авырта.

Милләтебез дә бүген кысылган хәлдә. Дөресрәге, әле дә кысылган халәттә. Әле аннан, әле моннан һаман кыса торалар. Кысылганнан-кысыла барабыз. Инде менә телебезне китереп кыстылар... Милләт дәшми. Кычкырмый милләт (мин бередә гади-гадәти шәрран ярып кычкыру турында әйтмим). Әллә кычкыра алмыймы? Алай дисәң, әле анда, әле монда: «Үтерәләр телне, бетерәләр!» – дигән сүз-авазлар өтек-сөтек ишетелгәләп ала. Тик бу бөтен бер милләтнең әрнүе, җан авазы, катгый таләбе түгел, аерым кешеләр кычкыруы гына шул. Милләт һаман йокылы-уяулы халәттә: күзләре ачык, баш мие эшләми.

Хәтер көне, дибез, 1552 елны искә төшерәбез. Кемнедер сүгәбез, янә: «Үтерәләр, бетерәләр!» – дип, зар елыйбыз. Һәм... Шуның белән вәссәлам! Икенче «Хәтер көне»нә кадәр утны (хәтерне) учетчиктан (баш миеннән) өзеп-аерып куябыз. Бөтенебез дә түгел, әлбәттә...

ИСКӘНДӘР ГЫЙЛӘҖЕВ: «ТАТАРДА ХӘЗЕРГӘ КАДӘР МИЛЛИ ШӘҺӘР СТРУКТУРАСЫ ЮК»

1552 елгы фаҗиганең татар тарихында тоткан урыны нидән гыйбарәт? Бу дата хәзерге заман халкы өчен нәрсәне аңлата? Кайберүләр аны бик эмоциональ кабул итә, ә кемнәрдер: фаҗига узган, нигә ул турыда кабат кузгатырга, без хәзер 450 елдан артык урыс дәүләтендә яшибез, бу датаны искә төшереп торырга кирәкми, ди.

Беренчедән, 1552 елда татар үзенең дәүләтчелеген югалтты, ягъни дәүләт тоткан, шушы дәүләттә төп көч булган халык дәүләтсез калды. Дәүләте булган халыкның кулыннан дәүләт китә икән, бу – һичшиксез, бик зур югалту һәм коточкыч фаҗига. Без шушы хакыйкатьне аңларга тиеш. Димәк, татар башка халык өстенлек иткән дәүләттә яши башлый, икенче пландагы халыкка әйләнә.

Икенчедән, татар халкы, 1552 елгы фаҗига нәтиҗәсендә, шәһәр структурасын югалтты. Татар Казаннан куыла һәм шәһәр халкы буларак яшәүдән туктый. Моның нәтиҗәсен без бүгенге көнгә кадәр сизәбез, хәзергә кадәр татарның чын милли шәһәр структурасы юк. Шәһәр һәм авылның халык тормышында икътисадый, сәяси һәм мәдәни яктан үз урыны бар. Шәһәр зур өстенлеккә ия: ул – коммуникация, халыкара сәясәт, сәүдә, икътисад һәм мәдәният үзәге. Шәһәр татарны компактлы берләштерергә сәләтле иде, ә берләшкән милләтнең мөмкинлекләре гаять зур. Татарның Казан ханлыгында «казаны» – үз шәһәр структурасы булган, ә 1552 елгы фаҗига нәтиҗәсендә ул юкка чыккан. Шулай итеп, XVI гасырдан татар бары тик авыл халкына әйләнә, ә авылның һәрьяктан да мөмкинлекләре чикле. Бу – татар берләшмәсен, каршылык күрсәтмәсен өчен, заманында аңлы рәвештә махсус кылынган гамәл.

Өченчедән, яңа шартларда татар феодаль структурасы да юкка чыкты. Дөрес, бу процесс озаккарак сузыла һәм XVIII йөзнең башында гына тәмамлана. Феодаль сыйныф, җирбиләүчеләр, аксөяк морзаларны югалту гаять аяныч нәтиҗәле булган, чөнки татар һәрвакыт шушы кешеләргә өмет баглаган, алар кулында акча – матди үсеш өчен барлык мөмкинлекләр, алар кулында – идарә, хакимият, алар кулында – мәдәниятнең үсеше, алар кулында – белем. Акча булмаса, белем дә булмый. Шушы сыйныф булмагач, югары мәдәният тә үсә алмаган. XVI гасыр азагы-XVIII йөзләрдә татар мәдәнияте кризис кичерә, чөнки аның алгарышы өчен лидерлар, әйдәп баручылар юк. Сез бу чордагы урыс мәдәниятенә игътибар итегез, аны алпавыт-феодаллар алып барган, чөнки алар бердәм, кулларында акча бар һәм халыкны алга әйдәгән, ә татарда бу сыйныф юкка чыга, таркалып бетә. Бары тик «чабаталы морзалар» гына кала... Болар барысы да урыс дәүләте тарафыннан махсус оештырылган, чөнки татар аксөякләре – потенциаль оппозиция, куркыныч көч. Вакытлар узу белән, алар яңадан берләшергә һәм дәүләткә каршы күтәрелергә мөмкин. Феодаллар сыйныфын югалту – тарихыбызның коточкыч бер фаҗигасе һәм бу күренеш халкыбызны мәдәни кризиска китерә.

XVIII гасырның азагында гына яңа формалашкан татар сәүдәгәрләре һәм сәнәгатьчеләре мәдәниятебезгә импульс бирә, чөнки аларның кулында акча, капитал туплана. Шундук мәдәниятебездә яңа сулыш сизелә башлый.

«1552 ЕЛ ТАТАРНЫҢ ТАРКАУЛЫГЫН КҮРСӘТӘ»

1552 елгы вакыйгалардан соң татар «рухи шок» кичерә. Моңа кадәр дәүләте, шәһәре, көчле зыялылары булган халык кинәт кенә икенче пландагы халыкка әверелә. Без бу чорда нинди казанышлар күрәбез? Нинди шәхесләребез бар? Йөз ел эчендә дүрт буын алмашына – бу шактый озак вакыт, ә кайда безнең шулвакытта яшәгән бөекләребез?! Димәк, алар күтәрелә алмаган.

Дөрес, татарлар яңа дәүләткә җайлаша, урыслар белән бергә яшәргә өйрәнә, авыр шартларда күтәрелергә юл таба. Бу да – безнең милләтнең көчле икәнлегенә бер дәлил. Без тагын шуның белән дә горурланырга тиеш: гәрчә дәүләт каршы торып, юлны киссә дә, алдынгы фикерләрне буып торса да, милләтебез, тора-бара, Русиядә чагыштырмача көчле позицияләргә ирешә. Мәдәният, мәктәп-мәдрәсәләребез, атаклы галимнәр – болар берсе дә урыс дәүләте ярдәме белән оешкан казанышларыбыз түгел. Бу – татарның үз эченнән килгән куәт: шундый зур фаҗига булса да, халкыбыз гасырлар дәвамында күтәрелә алган, урыс дәүләтендә үз урынын тапкан. Без татарның көчле милләт икәнен шуның белән дә күрсәтергә тиеш.

1552 ел – гыйбрәт. Ул – күптәнге чиребез, татарның таркаулыгын күрсәтә торган фаҗига. Татарда үзара бәхәс күп. Татар бер-берсенә ышанмый. Татарда көндәшлек зур. Холкыбызга хас тискәре күренешләр бар һәм, кызганыч ки, алар элек тә булган. 1552 ел татарның бердәм булмавын күрсәтә, шуңа күрә да халкыбыз дәүләтчелегеннән мәхрүм калган.

Без, XX йөз башында, Тукайлар чорында ренессанс, күтәрелеш булган, дибез. Ләкин, ни кызганыч, ул вакытта да зыялыларыбыз үзара сугышып яткан.... Ә без бу чорны бары тик мактарга гына яратабыз.

«МӘСКӘҮ – АЛТЫН УРДАНЫҢ СӘЯСИ ВАРИСЫ»

Бөтен нәрсә дә коточкыч фаҗигагә генә бәйле булырга тиеш түгел, мәсьәләгә киңрәк карарга кирәк. Минем белән килешмәүчеләр, әлбәттә, булыр: XVI гасырда урыс дәүләте икътисадый һәм сәяси яктан Казан ханлыгына караганда көчлерәк булып чыккан. Казан ханлыгы белән Мәскәү арасындагы мөнәсәбәт татар белән урыс дошманлыгы гына түгел. Бу – реаль сәяси конкуренция, Алтын Урда мирасы өчен көрәш һәм әлеге каршылыкта урыс өстенлек алган. Мәскәү дә Алтын Урданың сәяси варисы. Мәскәү – болганчык чорда әлеге көрәштә катнашып җиңгән дәүләт. Татарның яулап алынуы – зур фаҗига, ә икенче яктан, ул көчле дәүләт составына керә. Күп нәрсәләрне югалта, ләкин көчлерәк дәүләт составында яңа шартларга яраклаша, үз позициясен булдыра. Татарның Россия дәүләтен оештыруда, үстерүдә роле искиткеч зур. Ул – шушы дәүләтне төзегән халыкларның берсе. Россия урыс дәүләте генә түгел.

1552 ел – урысның үзе өчен дә хәлиткеч борылыш. Россия күпмилләтле, күпдинле, Иделле дәүләткә әйләнә. Бу – зур күтәрелеш, сыйфат үзгәреше. Чынбарлыкның асылына төшенсәк, бу зур сәяси конкуренциянең бер дәвамы гына. Аннан соң Мәскәү башка татар ханлыкларын яулап ала, соңрак Кырым ханлыгына да чират җитә. Нәтиҗәдә, барлык Алтын Урда җирләре урыс дәүләте кул астына керә. Безгә 1552 елны фаҗига итеп кенә түгел, ә катлаулы тарихи процессның киңлеге, төрлелеге белән күрсәтергә кирәк.

«ИДЕЛ-УРАЛ» ПРОЕКТЫННАН БОЛЬШЕВИКЛАР КУРЫККАН»

Ни өчен 1918 нче елларда Идел-Урал штаты проекты барлыкка килә һәм ул күп кешеләрдә хуплау таба? Чуаш, мари халыклары да татарлар инициатор булган проектка бик теләп кушыла, чөнки алар татарны якын күргән һәм борынгы тарихи бәйләнешне сизеп торган. Татар кризис чорын кичерсә дә, элекке тарихи бәйләнешләр сакланып калган.

«Идел-Урал» проекты Россияне бетерә, юкка чыгара, дигәннәр, ә ул бит Федератив Россияне күзаллаган. Бу гаять алдынгы проект булган, ә большевиклар аннан курыккан, чөнки Идел-Урал дәүләте барлыкка килгән булса, татарлар монда башка милләтләрдән өстен торган зур көч булыр иде.

«ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ЗУР ДОШМАНЫ – ШӘҺӘР КЕШЕСЕ БУЛА АЛМАГАН ТАТАР»

Безгә соңгы 25-30 елда «ликбез», акыллы мәдәни пропаганда эше җитмәде, һаман хискә бирелеп, мөнбәрләрдән нәрсәдер кычкырдык. Тарих, тел, мәдәният һәм әдәбиятның төпле, нигезле пропагандасы булмады, милләтебезне горур итеп күрсәтә алмадык. Бөтен нәрсә акыллы, профессиональ булырга тиеш, ә без хискә бирелергә, кычкырырга яратабыз. Тел өлкәсендә дә, әгәр дә акыллырак булсак, күп эшләр башкарып булыр иде. Без белемгә түгел, ә эмоциягә таяндык, бу өлкәләрдә башка милләтләр тәҗрибәсен дә кирәкле дәрәҗәдә өйрәнмәдек. Икетеллелек буенча чит илләрнең уңай хәл ителгән тәҗрибәсе бар. Бельгия, Каталония, Канада, Швеция, Финляндия кебек илләрдә икетеллелек – тыныч кына, нигезле, фәнни һәм халыкны тынычландырып хәл ителгән мәсьәлә. Ә бездә?

Кызым Казанның 68 нче татар мәктәбендә укыды. Аның сыйныфындагы бер урыс малаен әнисе аңлы рәвештә: «Улым Татарстанда яши, ике дәүләт телен дә камил белергә тиеш», – дип, татар классына махсус бирде. Егет ун ел буе гармунда уйнап, кәләпүш киеп, барлык татар мәдәни чараларында катнашты. Мин Татар филологиясе һәм тарихы факультеты деканы булып эшләгәндә берничә урыс кызын укырга алдым. Шуларның берсеннән: «Нигә син татар факультетына керергә булдың?» – дип сорадым. Ул: «Мин татар телен яраттым, укытучым әйбәт булды», – ди. Менә шәхеснең роле! Әгәр дә без заманында тел сәясәтен акыллы итеп алып барып, максат һәм нәтиҗәләрен алдан күргән булсак, хәзерге хәлгә калмаган булыр идек. Русларга татар телен өйрәтәбез, дибез. Максат нидә? «Бездә – ике дәүләт теле. Татарстанда яшәгән һәр кеше урыс һәм татар телләрен белергә тиеш», – дидек. Кешегә шулай гади генә аңлатып, аңа телне өйрәтеп буламы?

Татарча сөйләшә торган урыслар, чит ил кешеләре бар. Татар теле белән кызыксыну башка илләрдә дә шактый. Без татар теленең урынын, аны белүнең нинди нәтиҗәләргә китергәнен халыкка даими пропагандаларга тиеш. Ә безнең татар: «Мин татар телен белеп кая барам? Ындыр артына чыккач ук, аның кирәге юк!» – ди. Кызганыч, мондый ахмаклар бик күп.

Татар – артык прагматик халык. Халкыбыз күп нәрсә турында: «Бу миңа кирәкме? Кирәк түгелме?» – дигән сорау куеп хөкем йөртә.

Без, ике, өч телне белүебез нәтиҗәсендә, халкыбызны саклап кала, башка милләтләрдә дә үзебезгә хөрмәт тәрбияли алабыз. Әмма бу – аяныч ки, күп кешенең аңына сыймый торган фикер.

Конгресс тирәсендә тупланган яшьләргә өметем бик зур. 1990 нчы елларда милли мәктәп һәм гимназияләрдә укыган буын акрынлап алдынгы позициягә чыга башлады. Алар – акыллы, хөр фикерле, хәзерге заман кешеләре. Бу егет-кызлар хәзерге һәм киләчәктәге вазгыятьне уңай якка үзгәртер, дип ышанам.

Совет чорында да, татарның шәһәр структурасы булмау сәбәпле, зур югалтулар булды. Дөрес, 1920-1930 еллардан авыл кешеләре шәһәргә күпләп күчenә башлады һәм авылны сагынып, авыл турында җырлап, чын мәгънәсендә шәһәр кешесе булып китә алмады. Бер үк вакытта авылга карата тискәре фикердә булды, күңеле белән туган җирне сагынды, әмма аны ким күрде һәм балаларын яңача, урысча тәрбияләде.

Шәһәрдә яшәүче авыл кешесенең дөньяга карашы үзгә. Хәзерге көндә шәһәрдәге татар теленең хәле һәм татарга булган мөнәсәбәт – 1552 елгы фаҗиганең дәвамы. Гомумән алганда, шәһәрдә яшәүче татарның туган теленә мөнәсәбәте ничек? Ул татар теленә авыл символы, икенче сорт әйбер итеп карый. Аның зур, бай, матур һәм камил тел булуы турында уйлап та карамый. Ул үзе үк: «Авылдан килгән, чабата кигән, татарча сөйләшә», – дип мыскыллап көлә. Болар барысы да гади кешенең психологиясенә нык тәэсир итә. Татар теленең иң зур дошманы – авылдан шәһәргә күчеп килгән һәм чын мәгънәсендә шәһәр кешесе була алмаган татар.

Татар телен саклап калу мәсьәләсендә авылдан чыккан буында өмет юк, чөнки алар артык прагматик, «кирәк яки кирәк түгел» мантыйгыннан чыгып кына эш йөртә. Дөрестән дә, авыл татар телен саклый, ул – татар теленең бишеге. Авылда үскән кеше татарча фикерли белә, ләкин авылның мөмкинлекләре чикле. Татар телен саклап калабыз, дип, бары тик авылны гына уйлыйбыз икән, дөрес фикер йөртмибез. Авылны да, шәһәрне дә бертигез кайгыртырга кирәк. Яңа буын шәһәрдә үсә. Хәзер бит татар авылында да балалар урысча сөйләшеп йөри. Без үскәндә татарча белми торган балалар каникулда авылга кайтып телне өйрәнә иде, хәзер исә, киресенчә, кайтып, бөтен авыл халкын урысча сөйләштерә.

РАВИЛ ФӘЙЗУЛЛИН: «ҖИҢЕЛМӘСКӘ ИДЕ!»

Искәндәрнең фикеренә кушылып, сүзне шигырь белән дәвам итәсем килә:

Әйтмәкче булалар:
«Кошлар бит сезнеңчә сайрамый...
Агачлар сезнеңчә шауламый.
Төтен дә сезнеңчә аунамый...»

Сызланып, үртәлеп,
әчемнән мин дә әйтәм:
яшьләрнең күбесе
телемнең асылын, аһәңен аңламый!..

Бу җиргә сөлектәй ябышкан
килмешәк турында әйткән юк...

«Ник алай? Ник болай?» дип уйлап,
әрнүгә сабышкан чакларда,
искән җил кистереп яңакка сыдырды –
«Җиңелмәскә иде!»

Күп җирләр йөрелә.
Күп илләр күрелә...

Чагыштырасың да күргәннәрне,
күпчак
читнекеннән безнең ким чыга...
Сәбәпләрен кем ди төпченсен!
...Чит күзләрдә горур өстенлек:
«Җиңелмәскә иде!»
Төштә, имеш, бер йомгакны
әй сүтәм, әй сүтәм!..
Килеп чыкмасынмы бермәлне
гүяки сихерче төене эченнән,
кан белән тырналган бер язу —
«Җиңелмәскә иде!»

...Көч барда, акылга хаҗәт юк.
Беркемнең беркемгә әҗәт юк...
Күпме ул рәнҗетелгән кавемнәр
хәмердә ысланган бу илдә!
Коллыкка тарылган өнеңдә...
Зарланма! Шыңшыма! —
Тел юк дип, рух юк дип...
«Җиңелмәскә иде!»

Ишетәм саңгырау өннәрне
Ерактан-еректан:
          урманнан,
                    даладан,
                              курганнан...
«Сезгә бик авырдыр,
                         авырдыр, оланнар!..»

...Сабантуй мәйданы ягыннан
баһадир бер егет ашкына урамнан.
«Җиңелмәскә иде бу юлы!
                                        Җиңелмәскә иде!»

БУЛАТ ХӘМИДУЛЛИН: «КАЗАН ХАНЛЫГЫ УРТАК ВАТАН БУЛГАН!»

Казан ханлыгының фаҗигале язмышы турында фикер алышканда, минем ике мөһим мәсьәләгә игътибарны юнәлтәсе килә. Беренчесе – бу дәүләттә яшәгән барлык халыкларның бердәмлек күрсәтүе, икенчесе – ханлыкның кайчан тулаем яулап алынганын ачыклау.

Казан ханлыгының фин-угор кабиләләре һәм яңа формалаша башлаган чуаш белән башкорт халыкларының дәүләте булганын да онытырга тиеш түгелбез. Ул ханлык Идел-Урал төбәгендә гомер итүче татар һәм башка халыкларның уртак Ватаны булган!

Казан ханлыгы – Идел-Урал буе халыкларының сәяси һәм мәдәни-икътисадый тормышында сизелерлек эз калдырган дәүләт. Биләгән мәйданы да шактый зур булган. Ул дәүләт шартлы рәвештә «Арча», «Болын», «Тау ягы» һәм «Елга яр буе» якларына бүленгән, ә иҗтимагый-сәяси җәһәттән ул берничә административ олысны – Алат, Арча, Гәреч, Җөри, Нугай даругаларын берләштергән. Бу дәүләттә 700дән артык авыл һәм берничә ныгытылган шәһәр була. Казан ханлыгы барлыкка китерелгән 1440 еллар башында аның җир-биләмәләре төньяк тарафта – Нократ елгасына, Чыпца суына, көнбатышта – Иделгә Сура елгасы кушылганчы, көнчыгышта – Нугай Урдасы белән чиктәш Сәмәр (Самара) елгасы буйларынача, көньякта исә хәзерге Саратов тирәләренә чаклы булган. Башлыча бу ханлыкка Алтын Урда мәмләкәтенең Болгар олысы биләмәләре кергән. Әүвәлгерәк дәвер тарихи язмаларда әлеге дәүләтне «Болгар вилаяте» буларак та, «Казанское царство» рәвешендә дә теркәгәннәр.

Казан ханлыгы турында сөйләгәндә, без бу дәүләттә нинди халыклар яшәгәнлеге турында кайчак онытып җибәрәбез. Ә бит әлеге ханлык халкының яртысы чамасы гына татарлар булып, икенче яртысын күрше милләт вәкилләре тәшкил иткәнлеге турында гыйльми хезмәтләрдә язылган. Әйе, дәүләтне оештыручы төп халык татарлар булса, биредә чуаш (ул чакта тау чирмешләре дип йөртелгән), мари, өлешчә мукшы-мордва, удмурт һәм башкортларның да борынгы бабалары яшәгән ич. XV-XVI гасыр тарихи чыганакларында, мари белән чуашны берләштереп, «чирмеш» (черемис) дип, удмуртларны «ар» яисә «вотяк» дип язганнар. Казан ханлыгының «Чувашия» дип аталган биләмәсе, мәсәлән, Сигизмунд Герберштейн язмаларында аерып күрсәтелгән. Гомумән, Болын һәм Тау ягы халкының күпчелек өлешен «чирмешләр» дип язу гадәткә кергән. Элекке заманнардан ук ул чирмешләр урыс гаскәрләре һөҗүмнәреннән качып, Алтын Урда (Чыңгызыйлар) хакимиятенә сыенган булганнар. Соңрак бу халыкларның зур бер өлеше ислам динен кабул иткән, ә калганнары борынгы мәҗүси аллаларына табынган. Барлык ханнар да җирле фин-угор халыкларын үз иткән, аларның тормышын җайларга тырышкан, төрле ташламалар ясаганнар. Казан ханлыгы гаскәрендә дә чирмешләр шактый күп булган. Казан өстенә яу килгәндә аларның үз ирекләре белән яуга каршы күтәрелү үрнәкләре тарихи язмаларда байтак.

Идел буе болгар дәүләте чорыннан ук төрки халыкларның фин-угорларга дини һәм этномәдәни йогынтысы көчәя барган. Бу халыклар арасында «каратай», «бисермән» дигән этнографик төркемнәр формалашкан. Шулай ук татар һәм чуашларның да этногенезында, мәдәнияте үсешендә дә фин-угор халыкларының роле зур.

Әйтеп үткәнемчә, Казан ханлыгы Идел-Урал төбәгендә гомер итүче татар һәм башка халыкларның уртак Ватаны булган! Толерантлык – төрки дәүләтләрдә, бигрәк тә Алтын Урданың варисы булган Казан ханлыгында киң таралган күренеш. Ә хәзерге хәлләр, дини һәм этник мәсьәләләрнең торышы Казан ханлыгы белән бөтенләй чагыштырырлык түгел...

«АЯУСЫЗ КӨРӘШ 1557 ЕЛГА КАДӘР БАРГАН»

Казан ханлыгының мәркәзе 1552 елда яуланып алынса да, ул дәүләт биләмәсенең Мәскәү кенәзлеге карамагына тулаем 1557 елда гына кергәнлеген дә онытмыйк. Шул еллар аралыгында ханлыкның барлык җирле халкы баскыннарга каршы чыга, үз Ватанының язмышы өчен аяусыз көрәшә.

Күпчелек тарихи әдәбиятта Казан ханлыгының юкка чыгуын 1552 елнын октябрь ае белән генә чиклиләр. Әмма әлеге фикер белән тулаем килешеп булмый. Безнең һәммәбез белә: бу айда Казан шәһәре һәм аның тирәләре – дәүләтнең үзәк өлеше генә яулап алына. Ханлыкның башка тарафларында әле дошман көчләр белән аяусыз көрәш дәвам итә. Хәтта бер ел элек ыру башлыклары Мәскәү кенәзлеге алдында турылыклы булырга ант иткән Тау ягы халкы да ул көрәштән читтә калмаган. «Беренче Чирмеш сугышы» дип аталган күтәрелеш шул хакта сөйли. Әйе, 1552-1557 еллар аралыгында «Казан сугышлары», «Чирмеш сугышлары» булып теркәлгән каршы тору сугышлары да билгеле. Алар Казан ханлыгының бөтен территориясендә дә барган, татардан тыш, мари, удмурт, өлешчә чуаш, мукшы, башкорт халыкларының борынгы бабалары да үз дәүләтенең, үз Ватанының азатлыгы өчен җаннарын аямыйча көрәшкән. Әйе, ул халыклар да Казан ханлыгын үзләренең асыл Ватаны дип санаган, аның өчен кан койган. Мәскәүдә гомер иткән тарихчы галим Ш.Ф.Мөхәммәдъяров 1950 нче елларда басылган бер хезмәтендә: *«Казан ханлыгы татарлардан гына торган дәүләт түгел, ул баштан ук Урта Идел буенда яшәгән төрле халыкларны берләштергән»*, – дип язган иде. Икенче бер тарихчы – Г.К.Шкляев, 2003 елда Ижевскида чыккан хезмәтендә шул ук фикерне кабатлап: *«Казан ханлыгы яуланган вакытта, яу белән килүчеләргә каршы торып, удмурт белән марилар да әлеге үз дәүләтләрен яклап көрәшкән («удмурты и мари защищали тогда свою государственность»)»*, – дип яза.

Соңгы елларда Казан-Мәскәү, Казан-Кырым, Казан-Нугай Урдасы, Казан-Төмән төбәге мөнәсәбәтләре турында күп языла. Әмма безнең иң якын ут күршеләребез, татарны үз иткән, яраткан күрше халыклар күләгәдә кала шикелле. Ә бит без бүген дә бер-беребез белән иң якын күршеләр буларак яшибез. Бер-беребезгә ярдәм кулы сузарга әзербез... Бердәм булып, фикердәш булып, бергә-бергә озын-озак гомер итәргә язсын барыбызга да!..

ЛӘБИБ ЛЕРОН: «ПАРАЛИЧЛАНГАН МИЛЛӘТНЕҢ КИЛӘЧӘГЕ ЮК!»

Бары илем, телем белән
Бәхетле була алам.
Илемнән дә, телемнән дә
Аера күрмә, Аллам!

Үз теленнән үзе теләп ваз кичкән кеше – денсез кеше. Андый бәндәләрдән мәрхәмәт көтәргә кирәкми. Милләтнең саулыгын үзаңы булган татар гына кайгырта ала. Параличланган милләтнең киләчәге юк. Кысылдыңмы – кычкыр, кешем! Кыстылармы – кычкыр, татар кешесе! Барлыгыңны, әле исән икәнлегеңне белсеннәр. Тиктомалдан телеңне, ирегеңне кыссалар – бөтен гавамга кычкыр, тавышың йокымсыраган милләтеңне дә уятырлык булсын!

Хөрмәтле укучылар! «Түгәрәк өстәл»дә яңгыраган башка фикерләр белән журналыбызның алдагы саннарында танышырга мөмкин. Үзегез дә әлеге мәсьәләләр турындагы уйлануларыгызны yanatmiras@mail.ru электрон почтасына җибәрә аласыз. ■

ИСЛАМ ДӨНЬЯСЫ

Себер

Габдерәшит Ибраһимов

Тубыл

Бу бүлектә башта Себер турында бераз мәгълүмат бирергә телим. География белгечләре Себернең салкын өлкә булуын беләләр, урманнар белән капланган бу җирләрдә аюларның һәм кеш җәнлегенең булуын әйтеп үтәләр. Бөтен белгәннәре шул. Себер нинди җир, анда кемнәр яши? Бу сорауларны яктыртучылар бик сирәк.

Себерне нигездә Татарстан дип атарга мөмкин, туран асыллы кавемнәрнең ватаны саналган бу өлкәдә кайчандыр ханлыклар булган, әмирлек системасы белән идарә ителгән. Боларның башкаласы – Иртыш елгасы белән Тубыл елгасы кушылган урында урнашкан Искер шәһәре булган. Хәзерге Тобольск шәһәреннән якынча 12 км ераклыкта урнашкан биек калкулык өстендә Искер шәһәрчегенең калдыклары бар.

СЕБЕРДӘ ИСЛАМ ДИНЕНЕҢ ҖӘЕЛӘ БАШЛАВЫ

Русия басып алганга кадәр Себер өлкәсенә Бохарадан, Хивадан, Үргәнечтән, хәтта Аҗәм иленнән (борынгы Иран) сәүдә кәрваннары килә торган булган. Шул рәвешле Урта Азия төркиләре инде ул заманнарда ук Себердәге сәүдә өлкәсендә үз

Дәвамы. Башы журналның 1 нче (2017) санында.

урыннарын яулап алган булганнар, Себер ханнарының яклавы һәм саклавы астында гаять зур күләмдә сату-алу эшләре белән шөгыльләнгәннәр.

Менә шул заманнарда мөселман сәүдәгәрләрдә тугрылык һәм ышанычлылык кебек сыйфатларны күреп игътибарга алган Себер ханнарының күңелләрендә тугры юлга басу теләге туган. Беренче башлап, 1468 елда булса кирәк, бөек Күчем ханның чакыруы буенча, Бохарада Пәдәр хан исеме белән танылган Абдуллаһ хан фәрманы белән, берсе голәмә арасыннан, икенчесе шәехләр арасыннан сайланып, ике мөхтәрәм зат, Ислам динен өйрәтү өчен, Тобольск шәһәренә килә. Боларның берсе Дингали хаҗи була, Себердә бүгенге көндә дә нәселе танылган, шәҗәрәләре билгеле. Икенчесе исә – шәех, аларның да нәсел-нәсәпләре мәшһүр, Шәехләр исемле авыллары да бар. Менә шул ике шәхеснең тырышлыгы белән Себердә Ислам дине җәелә башлый.

Бу турыда атаклы тарихчы Миллер бик күп язып калдырган, Ядринцев та шактый гына мәгълүмат биргән. Бу тарихчыларның хезмәтләреннән һәм Себер мөселманнары арасында таралган риваятьләрдән аңлашылганча, Ислам дине Себергә, һичшиксез, беренче башлап Бохара һәм Хива тарафларыннан килгән. Бүген Тобольск, Томск төбәкләрендә бохаралылар дип аталып йөртелә торган шактый санда гаилә, 2000-3000 тирәсе кеше яшәве дә шуңа ишарә итә.

Милади 1582 елда Себерне руслар басып алганнан соң, Русиянең эчке төбәкләреннән, Урал һәм Оренбург өлкәләреннән бирегә бик күп мөселман сөргенгә сөрелгән. Шактый санда голәмә үз теләге белән бу җирләргә күчеп утырган һәм шул рәвешле биредә Исламият артканнан-арта барган. Җирле халык ислам нуры белән нурланган, шәрәфләнгән. Кылыч та кирәкмәгән, туп, мылтык та кирәкмәгән, ислам диненең яктылыгын күреп, үзләре бәя биргәннәр, үз ризалыклары белән ислам динен кабул иткәннәр. Бүгенге көндә бары тик Тобольск өлкәсендә генә дә 100000гә якын мөселман яши.

Себернең төп җирле татарлары руслар басып алганга кадәр Иртыш елгасының уң тарафындагы җирләрдә яшәгәннәр. Аучылык һәм балыкчылык белән көн күргәннәр. Җәй айларында балык тотканнар, кыш айлаларында аю, төлке, кеш кебек кыргый хайван һәм җәнлекләрне аулап, тиреләрен Бохара һәм Урта Азия сәүдәгәрләренә сатканнар. Ул заманнарда Себердә, бу шөгыльләрдән кала, табыш алырдай башка берни дә булмаган.

Бүген исә, Себер Русиянең иксез-чиксез территориясенең бер өлеше: Көнбатыш Себер һәм Көнчыгыш Себер дип икегә аерыла. Менә шул Көнбатыш Себернең башланып киткән җирендә Курган шәһәре урнашкан. Бу шәһәрдән аска таба, нәкъ Маньчжуригә кадәр җәелеп китеп бөтен җирләр – Себер. Атаклы калалары – Тобольск, Омск, Томск, Иркутск шәһәрләре. Башта, руслар Тобольск шәһәрен яулап алганда, Себернең җирле халкы әле бик аз санлы була. Шул сәбәпле, бу җирләрне буш ята дип санап, аны тутыру һәм мәдәни хәлгә китерү максаты белән, аны җинаятьчеләр өчен сөрген җире иткәннәр. Русиянең эчке төбәкләрендә кем генә, нинди генә җинаять эшләсә дә, аны шундук Себергә сөргәннәр. Тора-бара бу җирләр каһәр суккан җирләр булып санала башлаган, бөтен дөньяның карашында Себер Русиянең җәһәннәме итеп кабул ителә башлаган. Себер төбәгендәге муллык, уңдырышлы җирләр һәм сәүдә берәүнең дә исенә дә кереп чыкмаган.

Русиянең эчке төбәкләреннән сөргенгә җибәрелгән кешеләр, Себердә берничә ел яшәгәннән соң, җирдән файда күрә башлаганнарын аңлыйлар, сөрген мөддәтләре (срогы) тәмамлану белән, күбесе, туган җирләренә кире кайту турында уйлап та карамыйча, биредә яшәп калалар. Ул гына да түгел, туган якларыннан кардәшләрен дә чакырып китертәләр, Себерне үзләренә ватан итеп сайлап алалар, тормышларын

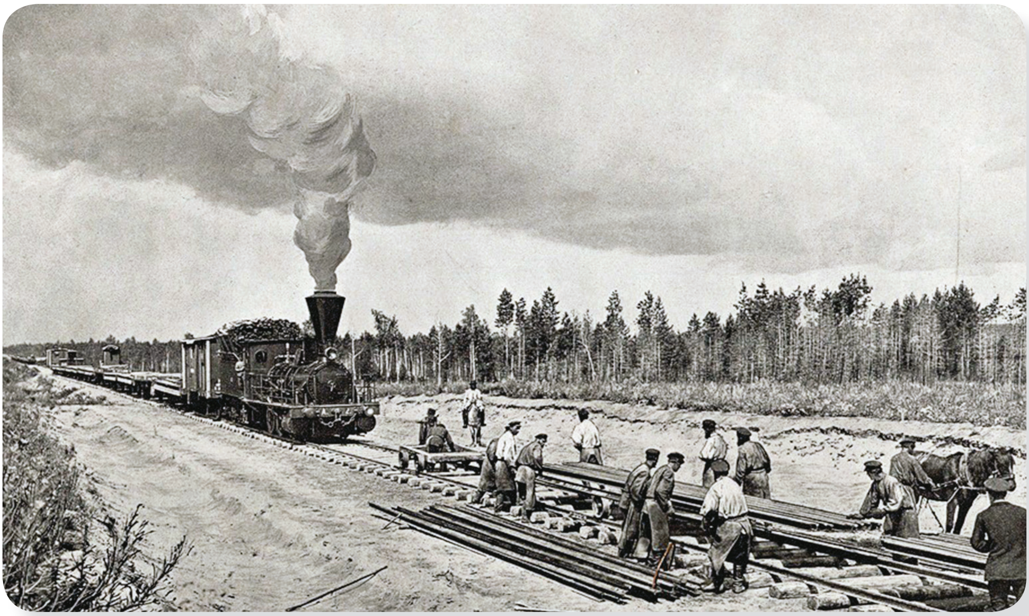

Себер тимер юлы

тәртипкә салып кына калмыйлар, шактый баеп та китәләр.

Бүгенге көндә Себердә ни дәрәҗәдә алга китеш барлыгы һәм нинди киләчәк өмет итәргә мөмкин булганлыгы турында, чираты җиткәч, тәртибе белән алга таба сөйләрмен.

Курган – зур Себер юлы өстендә утырган кечкенә генә бер шәһәрчек, Себернең башлангыч ноктасы булып санала. Биредә мөселманнар юк диярлек. Без Чиләбедә утырып киткән поезд менә шул Курган станциясенә килеп туктаганнан соң хәтеремә килде: минем сәяхәтем нигездә шушы Себер тимер юлы буйлап булачак. Бу зур юл хакында мәгълүмат алырга теләп, станциядә китап һәм газеталар сатучы бер ханым янына туктадым: «Зур Себер тимер юлы төзелеше турында мәгълүмат алу өчен бер китап юкмы Сездә?» – дип сорадым.

Ханым бер китап чыгарып бирде, бәясе 50 тиен икән. Китапны алдым. (Бөтен Русия поезд станцияләрендә китап һәм газета сатыла торган киосклар эшли).

Менә шул китаптан Себер тимер юлы турында укып белгән мәгълүматларымны кыскача биредә дә бирергә телим.

СЕБЕР ТИМЕР ЮЛЫ

Русиядә төзелгән бөтен Себер тимер юлы 5627 верста (чакрым). Төзелеш 384604743 сум бәягә төшкән.

1) Чиләбе станциясеннән Обь станциясенә кадәрге ара 1327 чакрым (чакрым «чакыру, кычкыру, кычкырып чакыру» сүзеннән килеп чыккан, километрдан аз гына зуррак ераклык үлчәү берәмлеге, руслар верста диләр). Һәр чакрым 38487 сумга төшкән, бөтен чыгымы – 51210367 сум.

2) Обь станциясеннән Иркутск шәһәренә кадәрге ара 1715 чакрым. Һәр чакрым 59173 сумга төшкән, бөтен чыгымы – 101471382 сум.

3) Иркутскидан Байкал күленә кадәрге ара 64 чакрым, һәр чакрым 49000 сумга төшкән, бөтен чыгымы – 3571000 сум.

4) Байкал күле тирәсенең озынлыгы 189 чакрым, ләкин төзелешенең чыгымнары хакында безнең китапчыкта: «Чыгымнары, хәрби һәм сугыш вакыты хисаплары булганга, билгеле түгел», – диелгән.

5) Байкал артындагы Танхой станциясеннән Карымск шәһәрчегенә кадәрге ара 1037 чакрым, һәр чакрым 79170 сумга төшкән.

6) Карымсктан башлап Кытай ти-

мер юлы белән берләшү (Маньчжурия станциясендә берләшә) арасы 324 чакрым, һәр чакрым 97421 сумга төшкән, бөтен чыгым – 31564349 сум. Себер тимер юлы иң башта Чиләбедән Омск шәһәренә кадәр планлаштырыла һәм 1892 елның 7 июлендә төзелә башлый.

Болардан башка Ерак Көнчыгышка таба 717 чакрым Уссури тимер юлы бар, аның һәр чакрымы 64529 сумга төшкән.

Тайга станциясеннән Томск шәһәренә кадәр 89 чакрымлык тагын бер тимер юл бар, ул ике зур тимер юлны бергә берләштерә. Аның исә һәр чакрымы 28912 сумга төшкән. Болар барысы да соңгы 18 ел эчендә төзелгән юллар. Аларга соңгы 10 ел эчендә салынган 2000 чакрымга якын Оренбург-Ташкент тимер юлын да кушсак, күрсәткечтә русларның бу өлкәдәге тырышлыклары шактый ачык чагылыр. Русия хөкүмәте шул рәвешле мәмләкәтнең иң ерак почмакларын да үзәккә бәйләгән булып чыга.

Чиләбедән кузгалып китеп, 18 сәгатьлек юл үткәннән соң, Кызылъяр (Петропавловск) шәһәренә килеп җиттем. Бер төркем кеше – дуслар, якын танышлар станциядә каршы алды. Исәнләшеп, хәл-әхвәл сорашканнан соң, Сәйид Мөрадиф исемле дустыбызның өенә киттек. Каршы алучыларның күбесе безгә иярде. Бу җирләр минем ватаным кебек, голәмәнең һәм халыкның барысы да үз кардәшләребез.

КЫЗЫЛЪЯР

Кызылъяр (Петропавловск) зур шәһәр түгел, 30000гә якын халкының күпчелек өлеше мөселман булганга, мөселман шәһәре дип атарга да мөмкин.

Кызылъяр чагыштырмача соңгы вакытларда төзелгән шәһәр булганга, халкы да Русиянең төрле төбәкләреннән – Казан, Касыймхан, Пенза, Тамбов, Уфа һ.б. җирләрдән килеп утырган кешеләрдән гыйбарәт. Кызылъярда элекке җирле күчмә казах халкы да урнашып яши башлаганга, баштарак бер-берсенә шактый якын сөйләм теле кулланалар, бүгенге көндә исә, бу сөйләм телләре берләшеп, казах сөйләменә якын яңа уртак сөйләм теле барлыкка килгән. Мөселманнар барысы 6 мәхәллә булып яшәгәнгә, шәһәрдә 6 мәчет һәм 6 мәдрәсә бар. Ләкин бары тик ике-өч мәхәлләдә генә шәкертләргә тиешенчә белем һәм тәрбия бирелә. Бай кешеләр мәдрәсә төзү, аны тәртиптә тоту өчен никадәр генә тырышлык күрсәтсәләр дә, голәмәнең фикерен-эшен алга җибәрүгә йогынты ясый алмаганнар. Әйе, ысулы саутия, ягъни аваз ысулы белән укыта торган мәктәпләр дә бар, ләкин тәрбия өчен житәрлек түгел, тик шулай да бар. Шуны әйтергә кирәк: Кызылъяр кебек шәһәрнең бу дәрәҗә белән генә чикләнеп калуы килешә торган хәл түгел.

Мәдрәсәләр өчен бик зур биналар төзегәннәр, вакыфлар да аз түгел, бары тик укыту ысулын гына канәгатьләнерлек дәрәҗәдә юлга сала алмаганнар. Хәер итүчеләр бу кадәр акча сарыф итүне уйлый алалар да, ничек инде иң мөһим мәсьәләдә җаһил муллаларның ялгыш фикеренең әсире булып калалар?!

Кызылъяр – Себернең сәүдә үзәкләренең берсе. Сәүдәнең һәм акчаның иң зур өлеше мөселманнар кулында. Шулай булса да, бик зур кимчелекләре бар – динне саклау өчен төзеткән мәдрәсәләрен шәкертләрдән мәхрүм итәләр.

Бөтен Русиядә бер үк төрле булган кебек, биредә дә иң зур гаеп муллаларда. Нәкъ менә алар милләтнең хәл-торышына туры килерлек итеп балаларга белем һәм тәрбия бирү эшенә ирек бирмиләр. Гади халыкның җаһиллегеннән файдаланып, надан байгураларны үз якларына аударып, дин артына сыенып, бик күпләрне алдыйлар. Гади халыкның да бер өлеше гыйлем һәм мәгарифнең кыйммәтен аңлый, ләкин шулай булса да, муллалар күз буяуларын дәвам итәләр. Мин бу шәһәргә элек тә килгәли идем, һәр килгәнемдә, сүз аңлар кешеләр белән күрешеп, аларны мәгарифкә хезмәт итәргә чакыра, җилкендерә идем. Күп очрак-

Петропавловскъ
Petropaulovsk.
Мечеть — Mosquée.

Петропавловск (Кызылъяр) мәчете

та әйткәннәремне кабул да итәләр иде. Шулай булуга да карамастан, әле һаман канәгать калырдай берни дә күренми.

Биредә шуны да әйтеп үтәргә телим: безнең Русия мөселманнары арасында гыйлем һәм мәгарифнең җәелүенә, җаһил муллалар белән бергә, хөкүмәт тә күп вакытлар киртә куя килгән һәм әле дә куя. Гади халык җаһил муллаларның кулында корал булган кебек, үз мәнфәгатьләрен генә уйлаучы муллалар да хөкүмәт кулында корал булып торалар. Гади халыкның ничек муллаларның хәйләсеннән хәбәрләре юк, нәкъ шулай ук муллаларның да хөкүмәтнең хәйләсеннән әле һаман да хәбәрләре юк.

Шул ук вакытта, Русия мөселманнарында шөкер итәрлек бер нәрсә бар: җәмәгать фикере монополияләшмәгән. Һәркем үзе теләгәнчә уйлый, уйлаганча сөйли ала. Шулай итеп, бер авыл кешесе, халык арасыннан бер кеше тулысынча ирекле рәвештә җәмәгать арасында фикерен әйтә ала. Бары тик үз эчке эшләребез турында гына түгел, шул ук кешеләр, мәсәлән, шәрык мәсьәләләре, христианнар белән бәйле хәлләр турында да фикер алыша алалар. Укый-яза белмәгән кешеләр дә хәтта күп вакыт бик төпле фикерләр әйтеп куялар. Менә Русия мөселманнарының иң нурлы, иң өмет бирә торган яклары – шулар. Әгәр үлчи белү, фикерләү һәм хөкем чыгару көче бар икән, бер көн килер, ул яхшы белән яманны, залим белән гаделне аера алыр, инде килеп, гыйлем белән җаһиллекне дә аера алачагына да шигем юк. Мөселманнарда фикерләү көче гаҗәеп дәрәҗәдә арта бара.

Кызылъяр халкы да, иншаллаһ, нәсихәтләргә колак салыр, бер көн килеп, бердәмлек белән эшкә тотынырлар, дусны дошманнан аерып, мөдәррис һәм мөгаллимнәрен, ягъни дәрес бирүче укытучыларын милләткә файдалы була алырлык, алдынгы хәлгә китерерләр.

Биредә, төбәкнең алдынгы кешеләре арасында сүзе үтәрлек хөрмәтле, олы зат – Мөхәммәтҗан хаҗи Дәүләткилдиев җәнаплары бар. Бу кеше бик тырыш һәм дини эшләргә бирелгән булганга, ыбыр-чыбыр сүзенә карамыйча, үзләре төзегән зур вакыфларының эшчәнлеген дәвам иттерергә тырышырлар, араларындагы мөнәсәбәтсез дошманлыкларны туктатырлар дигән өметтә калабыз. Бүгенге көндә мөселманнарны һәлакәткә илтә торган бер нәрсә бар: ул да булса – дошманлашып яшәү, бердәмлек һәм татулык җитмәү. Моны, беренче чиратта, тагын да шул Мөхәммәтҗан хаҗи кебек хөрмәтле затлар аңларга тиеш.

Кызылъяр сәүдәгәрләре арасында малмөлкәтле һәм игелекле кешеләр аз түгел. Хәмзә хаҗи, Габделлатыйф әфәнде, Гариф әфәнде кебек кешеләр, шәһәр халкы арасыннан хәерле затлар һәммәсе бергәләшеп тырышсалар, һичшиксез, бар нәрсәгә дә ирешәчәкләр.

БИК ЗУР ТЕГЕРМӘН

Кызылъярда карап йөрерлек, күрергә кирәк дип әйтерлек берни дә юк. Күзгә ташланырдай бердәнбер нәрсә бар: ул да булса – «Мурадов, Туминов һәм Компания» тарафыннан яңадан төзелгән бик зур тегермән. Кызылъярда гына түгел, бөтен Себердә мондый зур биналар – бик сирәк күренеш. Бу тегермән бөтен эшен электр көче ярдәмендә башкара. Машиналары заманча иң яңа система белән корылган, бик төзек эшли. Бина, зурлыгы белән генә түгел, утка чыдамлы, тиз янып китми торган булуы, янгын чыгу ихтималының юклыгы белән дә игътибарга лаек. Бу тегермән бөтен Себер синдикатларының бердәнбер көндәше булып торуны үз өстенә алган. Себернең бөтен шәһәрләре, авыллары өчен онны берүзе җитештерә ала.

СӘҮДӘ

Себердә сәүдә эше башка җирләрдәгенекенә бик охшамаган. Шуның өстенә, Себердә сәүдәнең бөтен төрләре дә бар. Кызылъяр халкының сәүдәсе дә бары тик Кызылъяр белән генә чикләнми. Эре сәүдәгәрләр Төркестанда, Кытайның төркиләр яши торган төбәкләрендә дә сәүдә итәләр. Мәсәлән, һәр сәүдәгәрнең Төркестанда яки Кытайның Хотин, Әйле, Колҗа төбәкләрендә һәм Монголиядә вәкилләре бар. Бу вәкилләр ул җирләрдә мөгезле эре терлек сатып алалар, аларны шул җирләрдә көтү итеп көтәләр. Җәй җиткәч, сыер көтүләре махсус көтүчеләр белән ул җирләрдән кузгалып китә, нәкъ Җидесу төбәгеннән Казахстан далаларын үтеп, үз аякларында, утлый-утлый ике-өч ай эчендә Кызылъярга кадәр килеп җитә. Көз җиткәч, сентябрь башларында, килеп җитүгә бу хайваннар симертүгә алына. Кайбер кешеләр 700-800 баш, хәтта 1500-2000 баш хайван симертәләр. Бу бер ай, күп дигәндә 40-50 көн дәвам итә. Салкыннар башланып, карлар яугач, бу хайваннарны суялар. Байларның һәрберсенең сугым өчен махсус ферма кебек җирләре бар. Бу хайваннарның ите, тиресе, мае аерым-аерым сатыла, ул гына да түгел, хәтта эчәгеләрен, үпкә-бавырын һәм мөгезләрен дә саталар. Бу – Кызылъярда гаять зур сәүдә.

Болардан тыш, сарык, ат кебек хайваннар да шул рәвешле сәүдә маллары рәтендә йөри. Себердә атны сатып алалар да Оренбургка җибәрәләр, сарык терлеген җыялар да Төркестанга озаталар. Язлыкта 10 сумга, бәлки аннан да очсызга алынган сарыклар көз көне Ташкент һәм Фирганә базарларында 30 сумнан 50 сумга кадәрге бәядә сатыла. Бу сарыкларның 40-45 кило мае чыга, уртача гына куй сарыгында 30 килодан артык койрык мае була.

Менә шундый сәүдә эшләре Кызылъярда да алып барыла һәм аның күпчелек өлеше мөселманнар кулында. Бөтен Русиядә мөселманнар киләчәкләре өчен яулап тотачак ярыш мәйданы – менә шул икътисад мәйданы да инде, сәүдә эшләре дә шул киләчәк өчен алып барылачак.

Кызылъяр шәһәре элек-электән сәүдә үзәге булып торган. Бервакытлар хәтта Урта Азия малларын кертер өчен Кызылъярда чик үтү идарәсе дә булган. Кенасар хан даласы мәҗбүриләп кушылганнан соң, идарә юкка чыгарылган. Хәзерге көндә исә, Русиянең эчке төбәкләре белән бер хәлдәге шәһәр.

Мин Кызылъярдан Омскига юл тоттым. Бу ике шәһәр арасындагы ераклык 356 чакрым тәшкил итә.

Төрекчәдән
Асия Рәхимова *тәрҗемәсе.* ■

ШАМИЛ УСМАНОВ (1898-1937)

Шамил Усманов. 1920 нче еллар

Шәхес культы тантана иткән чакта – 1937 елның 7 апрелендә татар совет язучысы, җәмәгать эшлеклесе Шамил Хәйрулла улы Усманов бер гаепсезгә кулга алына, берничә ай Казанның Пләтән төрмәсендә һәм Черек күл изоляторында утыра. Ләкин тормышта башбирмәс, кыю, буйсынмас әдип тоткынлыкта да шундый ук булып кала. Аның ныклыгы һәм дәшмәве тикшерүчеләрне чыгырыннан чыгара. Нинди генә җәза кулланмыйлар алар! Берничә тәүлеккә «мунча»га – тәрәзәсез кызу камерага ябу, «мунча»дан соң «карцер»га утырту (тоткын тәүлекләр буе салкын суда тотыла) һ.б.

Аннары тикшерүчеләр, берсен-берсе алыштыра-алыштыра, әдипне атналар буе йоклатмыйча сорау ала башлыйлар. Кыйныйлар, кыерсыталар.

Соңгы сорау алуларның берсеннән соң аны тәмам хәлсезләнгән, коры сөяккә калган хәлдә сөйрәп баруларын күрәләр. Озакламый Черек күлдә Шамил Усмановның үз-үзенә кул салуы турында хәбәр тарала. Ул «барлык гаепләремне таныйм», дип имза куярга тимер очлы каләм сорап ала да, беркадәр әйләндереп торганнан соң, бөтен көче белән күзенә китереп кадый. Каләм баш миенә үк барып җитә. Шул рәвешле, Шамил Усманов тикшерүче бүлмәсендә үк дөнья белән хушлаша...

Әдип Рафаэль Мостафин бу вакыйганы «риваять» дип санау яклы, чөнки ул тапкан документларның берсендә мондый сүзләр язылган була (1937 елның 3 декабрендә тутырылган «2-5187 нче номерлы эш»): «Мин, ягъни НКВД санчасте башлыгы Шалутко Л.И. тарфыннан түбәндәге хакта 1937 елның 3 декабрендә акт төзелде: тоткын Усманов Ш. 1937 елның 3 декабрендә иртәнге 7 сәгатьтә кинәт вафат булды. Барлык билгеләре буенча, үлем йөрәк параличыннан булырга охшаган». Шул ук вакытта, Рафаэль ага НКВД документларына артык ышанырга ярамаганлыгын да искәртә, чөнки «андагы документлар кайчак хакыйкатьне теркәп калдыру өчен түгел, ә чынлыкны яшерү, эз югалту өчен төзелә».

Өстәвенә, ул тагын бер документка тап булуын әйтә: бу – кайчандыр Татарстан НКВДсының дүртенче (сәяси) бүлеге начальнигы вазыйфаларын башкарган Л.Е.Марголинны гаепләү эше. Аны Шамил Усмановтан сорау алу вакытында физик көч куллануда һәм нәтиҗәдә 1937 елның 4 декабренә каршы төнне сорау алу вакытында Усмановның үлемендә гаеплиләр. Икенче төрле әйткәндә, Шамил Усмановны кыйнап үтергәннәр булып чыга.

Хәер, бу мәгълүматлар алда телгә алынган «риваять»кә каршы килми. Әдип соң чиккә җиткәнче кыйналудан соң каләм сорап алырга һәм күзенә (миенә үтеп кергәнче!) чәнчергә мөмкин ич!

Илдә большевиклар хакимиятен урнаштыру юлында бөтен җаны-тәне белән хезмәт иткән Гражданнар сугышы каһарманы, дивизия комиссары, күренекле язучы һәм җәмәгать эшлеклесе Шамил Усмановның гомере әнә шулай фаҗигале рәвештә өзелә.

Рүзәл Мөхәммәтша әзерләде. ■

Рафаэль Мостафин. Һәрберсен исемләп искә алыйк. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2014. – Б.237-239.

ТАТАР ХӘРБИ разведчиклары

Рәис Зарипов

Галимовның яшьтәше, хәзерге Башкортстанның Благовар районына керүче Иске Күчәрбай исемле татар авылында туган ***Шәйхәттар Шәйхелислам улы Локмановның*** *тормыш юлы да шактый мавыктыргыч һәм милләтнең йөзенә кызыллык китерерлек түгел. Әле Октябрь түнтәрелешенә чаклы ук авыл мәктәбендә ике класс белем алып өлгергән егет 1923-1926 елларда Казанда ТатЦИК исемендәге берләштерелгән татар-башкорт мәктәбен һәм 1934-1937 елларда М.В.Фрунзе исемендәге Хәрби академиянең махсус факультетын тәмамлый. Шуннан бирле – РККАның Разведка идарәсе карамагында. Майор Шәйхәттар Локманов – 1939 елның маеннан 1940 елның сентябренә кадәр 5 нче бүлекнең 5 нче отделениесендә тәрҗемәче һәм башлык урынбасары. Шул вазыйфасында чакта, СССРның Төркиядәге хәрби атташесы полковник Михаил Кутузовның Румыния атташесы подполковник Теодореско белән әңгәмәсеннән өземтә ахырында: «Дөрес!» – дип, имзаны майор Локманов куйган (РГВА, ф.33988, оп.4, д.35 л., 466 с. – Александр Н.Яковлев архивыннан). 1940 елдан Разведка идарәсе Мәгълүмат бүлегенең 8 нче отделениесе башлыгы итеп үрләтелә.*

Милләттәшебез Шәйхаттар Локмановка кабаттан әйләнеп кайтсак, каһарман якташыбыз Бөек Ватан сугышы вакытында Кызыл Армия Генштабы Баш разведка идарәсенең үзәк аппаратында һәм Төркиядәге хәрби атташе аппаратында эшли. II дәрәҗә Ватан сугышы һәм Кызыл Йолдыз орденнары кавалеры, хәрби разведка полковнигы Локманов – 1945 елда ГРУның 2 нче Баш идарәсенә караган 6 нчы бүлек башлыгы урынбасары. Кызганыч, хәзергә аның сугыштан соңгы язмышын ачыклау мөмкин булмады.

Тагын бер мавыктыргыч язмышка ия шәхес, ул – Урал өлкәсенең Җомбәйт районына керүче Джымбейт (Җомбәйт) авылында (1992 елдан – хәзерге Казахстанның Көнбатыш Казахстан өлкәсенә керүче Сырым районында урнашкан Жымпит авылы) туган полковник **Адәм Хәсән улы Вахитов**. Милләттәшебез энциклопедиягә хата белән подполковник буларак кертелгән. Аннан күренгәнчә, Адәм Вахитов реаль училище (1914-1916), Симферопольдә 1 нче кавалерия курсларын (1920-1921), РККАның командирлар составын камилләштерү курсларын (1926-1927, 1929-1930) һәм К.Е.Ворошилов исемендәге Хәрби химия академиясен (1931-1934) тәмамлый.

Дәвамы. Башы журналның 7 нче санында.

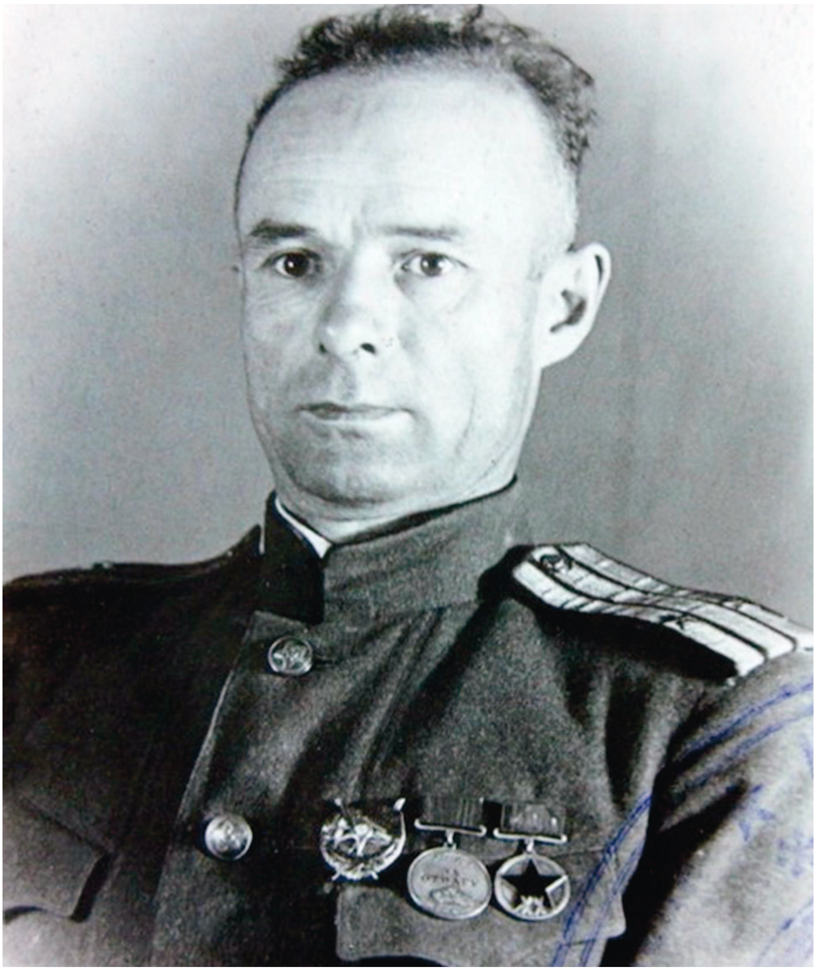

Полковник Адәм Вахитов. 1930 нчы еллар

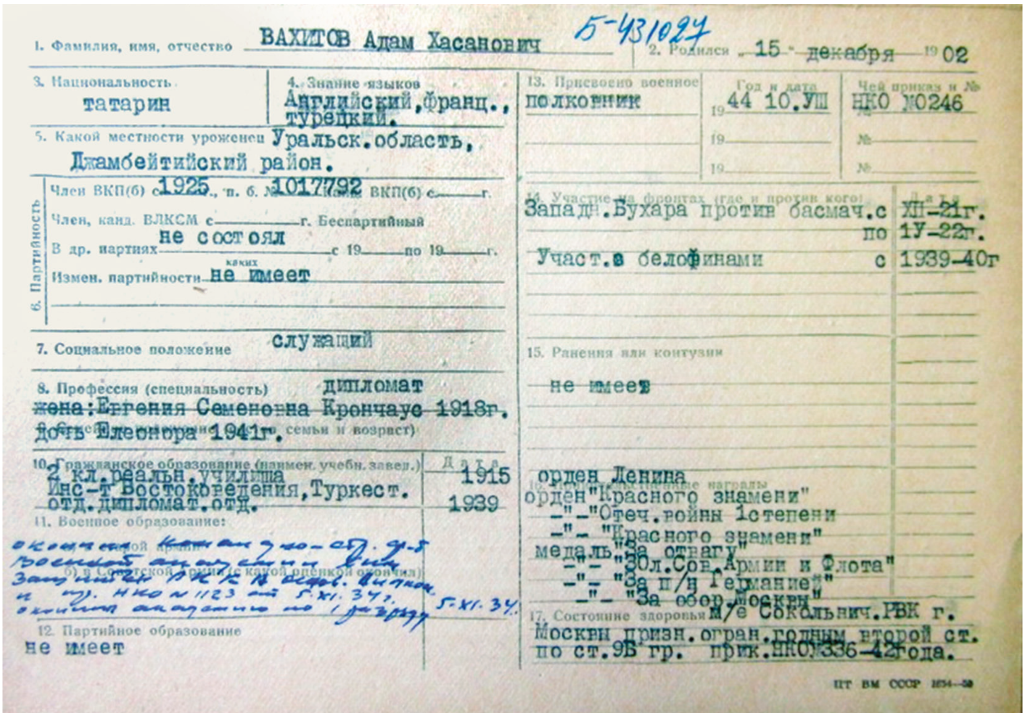

1. Фамилия, имя, отчество ВАХИТОВ Адам Хасанович 5-431027
2. Родился „15“ декабря 1902

3. Национальность татарин

4. Знание языков Английский, франц., турецкий.

5. Какой местности уроженец Уральск. область, Джамбейтийский район.

6. Партийность
Член ВКП(б) с 1925 г., п. б. № 1017792 Канд. ВКП(б) с ____ г.
Член, канд. ВЛКСМ с ____ г. Беспартийный
В др. партиях не состоял с 19__ по 19__ г.
Измен. партийности каких не имеет

7. Социальное положение служащий

8. Профессия (специальность) дипломат

9. Семейное положение (состав семьи и возраст)
~~жена: Евгения Семеновна Крончаус 1918г.~~
дочь Елеонора 1941г.

10. Гражданское образование (наимен. учебн. завед.)	Дата
2 кл. реальн. училища	1915
Инс-т Востоковедения, Туркест. отд. дипломат. отд.	1939

11. Военное образование:
а) в старой армии
б) в Советской армии (с какой оценкой окончил)
окончил [illegible] 2-ю-ст. ш-у
военной академии [illegible]
Зачислен в РККА в адъюнкт. [illegible]
и пр. НКО № 1123 от 5.XI.34 г.
окончил академию по 1 разряду
5.XI.34.

12. Партийное образование
не имеет

13. Присвоено военное	Год и дата	Чей приказ и №
полковник	1944 10.VIII	НКО № 0246
	19__	№
	19__	№

14. Участие на фронтах (где и против кого)	Дата
Западн. Бухара против басмач. с	XII-21г.
по	IV-22г.
Участ. в белофинами с	1939-40г

15. Ранения или контузии
не имеет

16. Правительственные награды
орден Ленина
орден "Красного знамени"
-"- "Отеч. войны 1 степени
-"- "Красного знамени"
медаль "За отвагу"
-"- "30 л. Сов. Армии и Флота"
-"- "За п/н Германией"
-"- "За обор. Москвы"

17. Состояние здоровья м/е Сокольнич. РВК г. Москвы призн. огран. годным второй ст. по ст. 9Б гр. прик. НКО № 336-42 года.

ПТ ВМ СССР 1834-50

Академиядән соң, РККАның Разведка идарәсендә хезмәт итә. 1939-1940 елларда 8 нче укчы дивизиянең химия хезмәте башлыгы вазыйфасында совет-фин сугышында катнаша. 1925 елда Кызыл Байрак ордены, 1938 елда СССРдагы беренче мәртәбә гамәлгә куелган «РККАга XX ел» дип аталучы юбилей медале белән бүләкләнә. Авторлар Вахитовның төрек телен белүен искәртергә дә онытмаган. Кыскасы, хәрби разведка «подполковнигы» Вахитовның биографиясе 1940 ел белән чикләнә. Үлгән елы күрсәтелмәгәч, әлбәттә инде, күңелгә: «Мөгаен, ул да репрессияләр корбаны булгандыр», – дигән шомлы уй килүе табигыйдыр.

Шөкер, Адәм Хәсән улының тормышы ул елда өзелми. Аның биографиясе турында җентекләбрәк язылган материалларны 8 нче укчы дивизия тарихыннан һәм «Халык хәтере» сайтыннан (pamyat-naroda) табарга мөмкин. 1940 елның ноябреннән ул – Кызыл Армиянең фәнни-тикшеренү химия институтында Мәгълүмат бүлеге башлыгы вазыйфасында. Ниһаять, куаныч өстенә куаныч, дигәндәй, 1936 елдан бирле майор булып йөргән Вахитовка шул елның 10 декабрендә подполковник чины да биреп куялар әле. 1942 елдан М.В.Фрунзе исемендәге Хәрби академиянең химик гаскәрләр тактикасы кафедрасында кече укытучы, тагын бер елдан – укытучы. 1944 елның 10 августында СССР Оборона Халык комиссары Боерыгы белән (№0246) аңа полковник чины бирелә. Шул елның ноябренән 1946 елның декабренә кадәр – Хөкүмәт командировкасында. Бер үк вакытта, 1945 елның ноябреннән, үзе эшләгән академиядә өлкән укытучы. 1948 елның 13 ноябрендә, авыруы сәбәпле, СССР Оборона Халык комиссары Боерыгы белән (№277) Кызыл Байраклы, Ленин һәм I дәрәҗә Суворов орденнары белән бүләкләнгән М.В.Фрунзе исемендәге Хәрби академиянең өлкән укытучысы, доцент, хәрби фәннәр кандидаты, полковник Адәм Хәсән улы Вахитов запаска җибәрелә. Архив документларында расланганча, төрек теленнән тыш, инглиз һәм француз телләрен дә яхшы белгән дипломат А.Х.Вахитов Ленин, ике Кызыл Байрак, I дәрәҗә Ватан сугышы орденнары һәм медальләр белән бүләкләнгән.

Энциклопедиягә кертелгән подполковниклар **Мәхмүт Таҗимәрдән улы Габдрахманов**, **Фәйзрахман Гайнулла улы Гайнуллин**, **Николай Владимирович Мостафин** һәм майор **Йосыф Галәветдин улы Гайнетдинов** шулай ук, илгә иң авыр вакытларда Кызыл Армиядә хезмәт итеп, үзләрен дан-хөрмәткә күмгән һәм совет хәрби разведкасы тарихында кабатланмас шанлы эз калдырган шәхесләр буларак, татар милләтенең каһарман уллары саналырга хаклы. Аларның һәркайсының авыр вә четерекле тормыш юлы мактауга лаек һәм күпләр өчен үрнәк булырлык. Алабуга каласында туган Мәхмүт Габдрахманов каладагы земство карамагындагы училищены, Казанда берләштерелгән мөселман командирлары курсын һәм берләштерелгән татар-башкорт хәрби мәктәбен, Мәскәүдә М.В.Фрунзе исемендәге Хәрби академиянең махсус факультетының көнбатыш бүлеген тәмамлый. Киев һәм Одесса хәрби округларында чик разведкасы пунктлары башлыгы урынбасары һәм башлыгы вазыйфаларында хезмәт итә. Бөек Ватан сугышында – 56 нчы армиядә: 102 нче аерым штраф ротасы командиры. 1943 елның 17 гыйнварында яу кырында һәлак була, Краснодар краеның Северский районына керүче Ставрополь станицасындагы 164,3 биеклегендә җирләнгән. Соңгы вазыйфасын исәпкә алганда, хәрби разведка подполковнигы Мәхмүт Габдрхмановның да репрессия тегермәнендә тартылуын чамалау читен түгел.

Сембер губернасының Буа кантонына керүче Аюкөйдергән авылында туган Фәйзрахман Гайнуллин Казандагы берләштерелгән татар-башкорт мәктәбенең пехота бүлеген һәм Мәскәү хәрби-сәяси курсларының төп бүлеген, М.В.Фрунзе исемендәге Хәрби академиянең кичке һәм читтән торып уку факультетын (1934-

1936, 1939-1940 еллар) тәмамлый. 1936-1937 елларда РККА Разведка идарәсе каршындагы чит телләр курсында укый. 1936-1938 елларда – РККА Разведка идарәсе карамагында, 1938-1940 елларда – Үзәк штаб командирлары әзерләү мәктәбенең (ЦШПКШ) 9 нчы укыту бүлеге башлыгы һәм 1940 елның сентябреннән – Кызыл Армия Генштабының Югары махсус мәктәбендә 3 нче факультетның 1 нче курсы башлыгы. Бөек Ватан сугышында – 4 нче гвардия укчы дивизиясенең штаб башлыгы. Гвардия подполковнигы Фәйзрахман Гайнуллин 1944 елның 17 апрелендә яу кырында һәлак була, Молдованың Слободзейский районы Глиное авылында җирләнгән.

Энциклопедиягә майор буларак кертелгән Николай Мостафинның да (псевдонимы – Уланов) званиесен, иң соңгы чыганакларга нигезләнеп, подполковникка «күтәрергә» туры килә. Аның 1889 елның 21 сентябрендә туганлыгы билгеле, әмма дөньяга кайда аваз салуы, кайчан һәм кайда вафат булуы мәгълүм түгел. Ташкент кадетлар корпусын (1909), Николаев хәрби кавалерия училищесын (1911), РККАның кичке хәрби академиясен (1930-1933) тәмамлаган. Алман, инглиз һәм француз телләрен белгән. Беренче Бөтендөнья һәм Гражданнар сугышында катнаша. 1920 елдан – РККАның хәрби разведкасында хезмәттә: 5 нче армия разведка частенең 1924 елда Читада басылган «Япония: Краткий обзор страны и вооруженные силы. По данным на 1 января 1924 года» дигән басмасы авторы. 1925-1927 елларда Монголия халык армиясе штабының Разведка бүлеге инструкторы һәм Кытайда «Шинҗаң турында мәгълүмат туплау бурычы куелган Разведупр резиденты». 1936 елдан, 47 яшендә майор чины бирелгән Николай Мостафин, Урта Азия хәрби оркугының Разведка бүлегендә хәрби цензор. 1938-1939 елларда запаста, 1939 елдан – Грозный пехота училищесында укыту бүлеге башлыгы ярдәмчесе. Энциклопедиядәге биогрфик белешмә шуның белән тәмам.

Башка чыганаклардан күренгәнчә, подполковник Мостафин – 1942 елның июленә чаклы шул ук училищеда хәрби администрация курсының өлкән укытучысы. 12 июль көнне Грозный пехота училищесы башлыгы полковник Василий Григорьевич Сытников командалыгындагы 2435 кеше, Хәрби Байрак белән оркестрны да алып, яңа оешкан Сталинград фронты составындагы хәрәкәттәге армиягә барып кушыла. Подполковник Н.В.Мостафин 4-22 июль көннәрендә – училищеның (курсантлар полкы) укыту бүлеге башлыгы вазыйфасында. 22 июль көнне Николай Владимировичны фронттан Краснодар каласына чакыртып кайтаралар һәм яңадан оештырылучы пулемет-миномет училищесына укыту бүлеге башлыгы вазыйфасын вакытлыча башкаручы итеп тәгаенлиләр. Милләттәшебезнең октябрь ахырларынача училище башлыгы вазыйфасын башкаруы да мәгълүм. Тик шуннан алып 1945 елның февраленә кадәр кайда хезмәт үтүе билгеле түгел. Фәкать Җиңү елының шул аеннан Мәскәүдәге Офицерларның хәрби белемнәрен камилләштерү курсларында укуы теркәлеп калган. Курсларны тәмамлагач, подполковник Николай Мостафинны 1945 елның октябреннән Ставрополь хәрби округына керүче Пятигорск фармацевтика институтының укыту часте хәрби кафедрасы башлыгы урынбасары итеп тәгаенлиләр.

Хәзерге Татарстанның Әтнә районына керүче, армия генералы **Рәшит Нургалиевнең** әтисе полковник **Гомәр ага** дөньяга аваз салган Иске Мәңгәр янәшәсендәге Олы Мәңгәр авылында 1901 елда туган һәм 1933 елда М.В.Фрунзе исемендәге Хәрби академиянең көнчыгыш факультетын тәмамлаган майор **Йосыф Гайнетдиновка** үзенең хәрби талантын, мөмкинлекләрен тулысынча ачу насыйп булмый: ул да – репрессияләр дәһшәте корбаны. Академия тәмамлауга, Йосыф Галәветдин улын хәрби разведкага җәлеп итәләр. Хезмәт юлын ул Кызыл Байраклы Кавказ армиясе штабының Разведка бүлегенә караган чик буе разведка пункты башлыгы ярдәмчесе вазыйфасында башлый һәм 1935-1938 елларда Кавказ арты хәрби округының Разведка идарәсенә караган Беренче Батуми чик буе пункты башлыгы булып хезмәт итә. 1935 елның апреленнән майор чины бирелгән Гайнетдиновны 1938 елның мартында хәрби разведкадан Кызыл Армиягә җибәрәләр һәм Казан хәрби училищесына тактика укытучысы итеп билгелиләр. Бу инде – кулга алыр алдыннан НКВД тарафыннан кертелгән мәкерле чараның бер алымы гына... Шуңа да милләттәшебез яңа вазыйфасына керешеп өлгерми: шул елның мартында кулга алына һәм атып үтерелә, 1957 елның 19 ноябрендә аклана.

Ниһаять, язмышлары башкачарак төенләнгән татар хәрби разведчиклары турында бәян итәргә дә чират җитте. Болар – полковник **Шакир Алкаев** һәм энциклопедиягә «майор» буларак теркәлгән **Исмәгыйль Әхмәтов**. Рязань өлкәсенең Касыйм районы Алиш авылында 1899 елда туган Шакир Ибраһим улы кала училищесын (1913), 2 нче Мәскәү кавалерия командирлары курсын (1919-1920), РККА штабының Разведка идарәсе каршындагы разведка буенча командирлар составын камилләштерү курсларын (1925-1926) һәм М.В.Фрунзе исемендәге Хәрби академия (1935-1938) тәмамлый. 1926-1930 елларда – 33 нче Кавказ укчы дивизиясе штабының разведка буенча оператив часте башлыгы ярдәмчесе, 1930-1934 елларда Кавказ арты хәрби округы штабының Разведка бүлегендә хезмәт итә. 1934 елның гыйнварыннан – С.Орджоникидзе исемендәге Азәрбайҗан тау укчы дивизиясе штабының 2 нче часте башлыгы. Бөек Ватан сугышында 171 нче укчы дивизия составында сугыша. 1941 елның 27 сентябрендә Киев янында әсирлеккә эләгә.

Ә менә профессор, тарих фәннәре докторы **Искәндәр Гыйләҗев** хезмәтендә Шакир Алкаевның әсирлеккә эләккәнче «элекке Кызыл Армия полковнигы һәм Бакуның хәрби коменданты» булуы да **(Гилязов И.А. Легион «Идель-Урал». Представители народов Поволжья и Приуралья под знаменами «третьего рейха». – Казань: Татарское книжное издательство, 2005. – С.228.)** ташка басылган.

Әлеге өземтәгә өстәп тагын бер төгәллек кертү җәһәтеннән, Бөек Ватан сугышында полковник Шакир Алкаевның 171 нче укчы дивизиянең штаб башлыгы һәм кыска гына вакытка командиры да булуын ассызыклау шулай ук урынсыз тоелмастыр. 1941 елның 15 сентябрендә алман гаскәрләре Кызыл Армиянең 5 нче, 21 нче, 26 нчы һәм 37 нче армияләрен камалышка ала. Тарихка «Киев казаны» булып кереп калган фаҗигале хәлләр вакытында командующие генерал-майор (1942 елның 24 гыйнварыннан – генерал-лейтенант) Андрей Андреевич Власов булган 37 нче армия составындагы 171 нче укчы дивизия дә «казан»да кала һәм тар-мар ителә. Дивизия командиры Александр Ефимович Будых исә, авыр яраланган көе, 22 сентябрьдә әсир төшә. Соңыннан аның Власов белән хезмәттәшлек итүе мәгълүм. 26-27 сентябрь көннәрендә дивизия командиры вазыйфаларын вакытлыча башкарган штаб башлыгы Шакир Алкаев та дошман кулына эләгә.

Алманнар белән хезмәттәшлек итү юлын сайлаган Алкаев «Идел-Урал» легионына кушыла, әмма отставкадагы КГБ полковнигы **Ровель Кашапов** нигезле искәрткәнчә, әллә ни майтармый: «Идел-Урал»ның сәяси җитәкчелегендә югары командалык составына кергән элекке совет командирлары булмый. <...> Алманнар ул рольгә ярардай кандидатура эзлиләр. Бермәлне ул вазыйфага хәрби әсир, Кызыл Армия полковнигы, чыгышы белән касыйм татарларыннан булган Шакир Алкаев карала. Ул сугыш алдыннан Бакуның хәрби коменданты, ә сугыш вакытында 171 нче укчы дивизиянең штаб башлыгы була. Сәяси яктан наданрак һәм татарча белмәве сәбәпле, аның кандидатурасы төшеп кала. Ул «Идел-Урал» җитәкчелегенә керми, фәкатъ легионның структуралары тирәсендә «туй генералы» сыйфатында каңгырап йөрүдән узмый» **(Кашапов Р. Джалиля предали, а евреев не выдали** // **Восточный экспресс. – 2002. – №41 (100). – 20-26 дек.)**.

Шакир Алкаевның берара Польшадагы, нигездә татар әсирләре тотылучы Седльце А лагеренда комендант булып алуы билгеле. Сугыштан соң аңа туган илгә әйләнеп кайту насыйп була. Ул үзен фашистларга каршы оешкан хәрби әсирләр төркеменең җитәкчесе итеп күрсәтә. Тикшерү узганнан соң, армиядә хезмәтен дәвам итә һәм 1946 елның 17 апрелендә яше буенча запаска җибәрелә. Әмма хыянәте ачылгач, 1952 елның 23 июлендә Идел буе хәрби округының Хәрби трибуналы тарафыннан 25 елга хөкем ителә. Тагын өч елдан СССР Югары Советы Президиумы Указы белән хөкем итү карарын 10 елга калдыралар. Шунысын да искәртү мөһим: бу вакытка элекке совет генерал-лейтенанты А.А.Власов оештырган Россия халыкларын азат итү комитетының (КОНР) Кораллы көчләрендә кулларына корал тотып Кызыл Армиягә каршы сугышкан власовчыларның күбесе төрмә-лагерларьдан азат ителеп беткән була инде.

Хәрби разведкага багышланган энциклопедиядә **Исмәгыйль Хөсәен улы Әхмәтовның** чины майор дип бирелсә дә, үзе раславыннан чыгып, аны подполковниклар исемлегенә кертү хата саналмастыр. Хезмәттән күренгәнчә, хәрби разведчик Әхмәтов (псевдонимнары – Георгий Петрович Николаев, Исмаил Эге)1904 елның 18 маенда Орск каласында хезмәткәрләр гаиләсендә туа. Югары башлангыч училище (1917-1919), Ленинград хәрби элемтә мәктәбен (1925-1929), Хәрби элетротехника академиясенең радиотехника бүлеген (1933-1937), РККА Генштабы академиясен (1939-1940) тәмамлый. Азәрбайҗан, төрек, алман, гарәп телләрен белгән укымышлы милләттәшебезнең 1919-1920 елларда Көнчыгыш институтының беренче курсын тәмамлавын да йомып калу килешмәс.

Элемтә мәктәбен тәмамлагач, ике ел Кызыл Байраклы Кавказ армиясенең 11 нче радиобатальонында взвод командиры, элемтә ротасы командиры булып хезмәт итә. 1931-1933 елларда – РККА штабының Разведка бүлеге карамагында. Шул чорда Кызыл Байраклы Кавказ армиясе штабының Разведка бүлегендә командировкада: радиоинструктор, «оператив-мобилизация һәм үтә яшерен эш» белән шөгыльләнә. 1937-1938 елларда РККАның элемтә фәнни-тикшеренү институтында бүлек һәм лаборатория башлыгы. Капитан Исмәгыйль Әхмәтов Генштаб академиясендә укыганда Новгород армия төркеме гаскәрләренең элемтә башлыгы ярдәмчесе вазыйфасында совет-фин сугышында катнаша. 1940 елның 2 августыннан – майор. 1940 елның августыннан 1941 елның маена кадәр Кызыл армия Генштабының 4 нче бүлеге башлыгы урынбасары. 1941 елның май-июнь айларында Алманиядә – Г.П.Николаев «түбәсе астында» ТАСС корреспонденты. 1941-1942 елларда Истанбулдагы легаль резидентура хезмәткәре – шул ук псевдоним белән илчелекнең пресс-атташесы. 1942 елның 3 июнендә хезмәтен калдырып качып китә.

ГРУның Бөек Ватан сугышында катнашуына багышлап чыгарылган китапта Әхмәтовның май аенда качуы раслана һәм аның чит илдә басылган хезмәтенең тулы исеме китерелә: «1942 елның май аенда качып китә, Эге фамилиясе белән Төркиядә һәм АКШта яши. Американың разведкасына консультацияләр бирә.

Дөнья күргән хезмәте: Akhmedov, Ismail. In and Out of Stalin`s Gru: A Tatar`s Escape From Red Army Intelligence. Frederik (Md): Univ. Publ/ of America, 1984.» **(Колпакиди А.И. ГРУ в Великой Отечественной войне. – М. : Яуза : Эксмо, 2010 – С.276.)**.

Ахыры бар ■

Безнең мирас №10 октябрь 2017

Безнең иң үткен һәм иң көчле корал

Әлфия Шамова

«АЛГА, ДОШМАН ӨСТЕНӘ» исемле газета Мәскәү яныннан Балтыйк диңгезенә кадәр зур, авыр һәм каты сугышлар белән 1295 километрга сузылган юл – Калинин, Ржев, Духовщина (Смоленск өлкәсе), Невель (Великие Луки өлкәсе), Витебск, Полоцк, Паневежис, Шауляй, Мемель (хәзерге Клайпеда), Кёнигсберг (хәзерге Калининград), Пиллау (хәзерге Калининград өлкәсендәге Балтийск) – үтә.

Татар телендә газетаның тәүге саны 1942 елның 19 ноябрендә чыга. Ул атнага ике тапкыр башта икешәр битле, ә 1943 елдан дүртәр битле булып дөнья күрә. Редактор урынбасары – журналист Минһаҗ Гыймадиев, әдәби хезмәткәр-тәрҗемәче – шагыйрь Шәйхи Маннур, хәрби корреспондент-оештыручы – язучы Афзал Шамов, корректор – язучы Абдулла Әхмәт эшли.

Менә газетаның тәүге саны. «Дошманга яңа ударлар хәзерләргә» исемле баш мәкалә, «Американың Ассошиэйтед Пресс агентлыгы хәбәрчесенә иптәш И.В.Сталинның җаваплары», «Безнең фронтта», капитан А.Козловның «112 гитлерчыны кырдык» дигән хәбәре, Шәйхи Маннурның «Татар кызы» шигыре һ.б. язмалар басыла.

1942 ел, 29 ноябрь. «Татарстанның Саба районы комсомолецлары һәм яшьләре иптәш Сталинның докладына һәм приказына җавап итеп, «Татарстан колхозчы-

«Алга, дошман өстенә» газетасының кушма редакциясе әгъзалары

Дәвамы. Башы журналның 9 нчы санында.

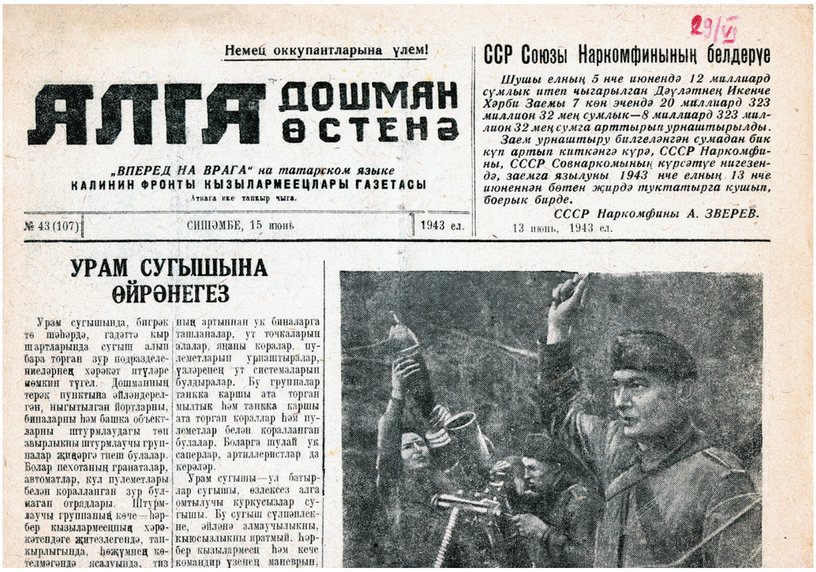

«Алга, дошман өстенә»
1943, 15 июнь

29/VI

Немец оккупантларына үлем!

АЛГА ДОШМАН ӨСТЕНӘ

„ВПЕРЕД НА ВРАГА“ на татарском языке
КАЛИНИН ФРОНТЫ КЫЗЫЛАРМЕЕЦЛАРЫ ГАЗЕТАСЫ
Атнага ике тапкыр чыга.

№ 43 (107) | СИШӘМБЕ, 15 июнь | 1943 ел.

СССР Союзы Наркомфинының белдерүе

Шушы елның 5 нче июнендә 12 миллиард сумлык итеп чыгарылган Дәүләтнең Икенче Хәрби Заемы 7 көн эчендә 20 миллиард 323 миллион 32 мең сумлык—8 миллиард 323 миллион 32 мең сумга арттырып урнаштырылды.

Заем урнаштыру билгеләнгән сумадан бик күп артып киткәнгә күрә, СССР Наркомфины, СССР Совнаркомының күрсәтүе нигезендә, заемга язылуны 1943 нче елның 13 нче июненнән бөтен җирдә туктатырга кушып, боерык бирде.

СССР Наркомфины А. ЗВЕРЕВ.

13 июнь, 1943 ел.

УРАМ СУГЫШЫНА ӨЙРӘНЕГЕЗ

Урам сугышында, бигрәк тө шәһәрдә, гадәттә кыр шартларында сугыш алып бара торган зур подразделениеләрнең хәрәкәт итүләре мөмкин түгел. Дошманның терәк пунктына әйләндерелгән, ныгытылган йортларны, биналарны һәм башка объектларны штурмлаудагы төп авырлыкны штурмлаучы группалар җиңәргә тиеш булалар. Болар пехотаның гранаталар, автоматлар, кул пулеметлары белән коралланган зур булмаган отрядлары. Штурмлаучы группаның көче—һәрбер кызылармеецның хәрәкәтендәге җитезлегендә, тапкырлыгында, һөҗүмнең көтелмәгәндә ясалуында, тизның артыннан ук биналарга ташланалар, ут точкаларын алалар, яңаны коралар, пулеметларын урнаштыралар, үзләренең ут системаларын булдыралар. Бу группалар танкка каршы ата торган мылтык һәм танкка каршы ата торган кораллар һәм пулеметлар белән коралланган булалар. Боларга шулай ук саперлар, артиллеристлар да кирәкләр.

Урам сугышы—ул батырлар сугышы, өзлексез алга омтылучы куркусызлар сугышы. Бу сугыш сүлпәнлекне, әйләнә алмаучылыкны, кыюсызлыкны яратмый. Һәрбер кызылармеец һәм кече командир үзенең маневрын,

сы» исемендә танклар колоннасы төзүгә 400 000 сум акча җыеп, Татарстанның һәрбер районында кимендә берәр танклык акча җыярга Татарстан комсомолецларына һәм яшьләренә мөрәҗәгать итте».

1943 ел, 24 февраль. Ш.Маннурның «Яшь снайперлар» очеркында сүз рус егете Ретин, татар егетләре Мидхәт Бакиров һәм Хәйрулла Рәхимов турында бара. «Ретинның хәзер 55 үтергән немецы бар инде, пулемётчы Бакировның 37, ә Рәхимовның 27 генә. Ләкин Рәхимов: «Исән булсам, 100 гә тутырырмын» – дип тора, – «ә йөзгә тулгач, күз күрер тагын...», – ди.

Шул ук санда А.Шамовның «Казаннан сәлам» дигән очеркында шундый мәгълүмат бирелә: «Татарстан колхозчылары, танклар колоннасы төзү өчен, акча җыеп, Дәүләт банкына тапшыра. Бу Бондюг районы «Кызыл Йолдыз колхозы члены Зәйнетдин Сираҗетдинов иптәш 50 мең сум, «Тукай» колхозы члены Гариф Кәримуллин иптәш 35 мең сум, Юдино районы «Йолдыз» колхозы члены Хәкимҗан бабай үзенең акчасыннан 5 мең сум тапшырганда болай диде: «Минем акчам мәлгунь Гитлер башына биш мең ләгънәт булып кына түгел, ә биш мең пуля һәм биш мең үлем булып та төшсен».

1943 ел, 3 апрель. «Фронтовиклар иҗаты» рубрикасында Ш.Маннурның «Таң алдында», өлкән сержант К.Җаппаровның «Яшь батырга» һәм яшь татар шагыйре кызылармеец Мансур Гаязовның «Тетрәсен дошман» шигырьләре дөнья күрә.

1943 ел, 12 май. «Композиторның җиңү маршлары» исемле очеркта (А.Әхмәт) яшь композитор Мәсгут Латыйпов турында сүз бара: «Аның сугыш шартларында иҗат иткән музыкаль әсәрләре байтак: «Н-нче дивизиягә багышланган маршы», «Н-че полк маршы», «Н-че дивизия сугышчыларына наказ», «Частушкалар» һ.б көйләр бар... Сугышчы-музыкантлар күп вакытларын алгы сызыкта үткәрә. Алар оста, матур итеп уйный белгән кебек, кирәк булганда, оста, кыю сугыша да белә. Великие Луки шәһәре өчен барган каты сугыш вакытында ансамбль алгы сызыкта иде. Бу вакыт аларга тромбон, аккордеон һәм трубаларын куеп, иңнәрендәге мылтыкларын кулларына алырга, стратегик әһәмияткә ия булган бер биеклекне саклауда катнашырга туры килде. Бу бәрелештә музыкантлар батырлык, гайрәтлек күрсәтте. Биеклекне саклап калды».

А.Шамов Калинин фронтындагы орденлы татар егетләренең альбомын төзеп, фронт политуправлениесенә илтеп тапшыра; Әнвәр Мамаев, Зиннәт Шәрәфетдинов һ.б. турында листовкалар да бастырып чыгара.

1943 ел, 20 октябрендә Калинин фронты үзенең тарихи яшәвен төгәлләгәч, газета редакциясе Беренче Балтыйк буе фронты карамагына күчә.

Шәйхи Маннур 1943 елның 10 декабрендә резервка җибәрелә, А.Әхмәт аның урынын ала, ә корректор – Фазыл Басыйров була. 1944 елда газета штатына бишенче кеше алына – журналист Котдус Әхмәров.

Рәссам Байназар Альменов бу газетада иҗади командировкада була. Ул фронт тормышына багышлаган нәфис альбом әзерли, аның күп кенә рәсемнәре газета битләрендә дөнья күрә. Мәсәлән, сапёр, гвардия кызылармеецы Мөнир Сәфәрмитов; медицина хезмәте капитаны А.М.Шабанов; гвардия майоры Рифгат Вәлиев; старшина Хәмит Еникеев; Советлар Союзы Герое – генерал-майор Гани Сафиуллин; санитар, ефрейтор Кадыйр Нуриев рәсемнәре...

1944 ел, 5 апрель. И.Сталинның телеграммасы бирелә: «Красная Татария» исемендәге танк колоннасы төзелешенә 62 000 000 сум акча җыйган Татарстан Автономияле Совет Социалистик Республикасы хезмәт ияләренә – минем туганнарча сәламемне һәм Кызыл Армиянең рәхмәтен тапшырыгыз. И.Сталин».

1944, 7 сентябрь. А.Әхмәтнең «Татар егетләре» исемле очеркында II дәрәҗә Ватан сугышы ордены, Кызыл Йолдыз ордены, «Батырлык өчен» медале белән бүләкләнгән, Татарстанның Балтач районыннан килгән комсомолец, танк взводы командиры гвардия капитаны Фарт Абдуллин; Чүпрәле районы, Мөчәли авылы колхозчысы гвардеец Садыйк Гафуров; Ширәмәт районы, Ташлык авылы счетоводы сержант Харис Фазлиев; Тәмте районы, Каратал авылы егете, комсомолец Хәбибулла Ваһапов һ.б. турында языла.

1944 ел, 8 октябрь. А.Шамовның «Стереотруба янында» очеркында сүз оптик разведка күзәтүчеләре гвардия кызылармееclары Фәтхерахман Гайнуллин, Касыйм Нәбиуллин турында бара: «Бу ике егет бер ай эчендә генә дә дошманның 36 артиллерия-миномёт батареясын, 9 пулемёт ноктасын, ике күзәтү пунктын һәм күп кенә оборона корылмаларын эзләп тапты».

«... Һөҗүм дәвам итә. Немецлар үзләренең үлем сәгате якынлашканын бик ачык сизә. Мәсәлән, танк гаскәрләре генералы Кнопельсдорф үзенең солдатларына мөрәҗәгать итеп: «Безнең бер генә юлыбыз бар: ул соңгы чиккә кадәр фанатик рәвештә сугышу юлы», – ди.

Аларга без бу юлны тагын да ачыграк күрсәтәбез. Ул юл ерак түгел: аларның аяк астында, бер метр тирәнлектә! Черү, кортларга азык булу юлы ул!

Һөҗүм дәвам итә. Безнең җиңү көне якынлашканнан-якынлаша», – дип яза капитан А.Шамов 1944 елның 12 октябрь санында.

Исхак Закиров һөҗүм көннәрендә бер шигырендә:

Бу көннәрнең истән чыгасы юк,
Бу көннәрне гомер онытмам!
Бу көннәрнең бөек эше өчен
Һич кызганыч түгел минем кан...

– дип яза.

«Без Неман буенда... Аның аръягында Германия, фашистлар. Безне кол итәргә теләгән вәхшиләр, ерткычлар. Алар хәзер үз оясында. Ләкин без аларны үз ояларында юк итәрбез. Неман буена чыгу өчен каты сугышлар барды. Ул сугышларда кемнең нинди батырлык күрсәтүен санап бетерүе мөмкин түгел. Аңа вакыт та, газета юллары да җитмәячәк.

Без Көнчыгыш Двина аша үттек. Без Неман аша да үтәрбез. Без немецларның моңарчы булган барлык оборона ныгытмаларын җимердек, таптап уздык. Без аларның бу ныгытмаларын да җимерербез һәм ләгънәтле Германиягә үтеп керербез. Кабахәт фашизмның үлеме шунда булыр», – дип яза А.Шамов 1944 елның 5 ноябрь санында. Казанда шул ук елда А.Шамовның «Нәфрәт көче», А.Әхмәтнең «Ватан сугышы геройлары – татарлар» исемле очерклар җыентыклары дөнья күрә.

Беренче Балтыйк буе фронт сугышчылары исеменнән Татарстан халкына җавап хаты 1944 елның декабрендә язучы Афзал Шамов кулы белән языла һәм фронтның алгы сызыкларында татар сугышчылары арасында укыла.

1945 ел, 10 январь. А.Шамовның «Землянкада» (Татарстанның Минзәлә районы Күзкәй авылы егете, разведчиклар взводы пулемётчысы, ике орден һәм ике медаль белән бүләкләнгән кызылармеец Мулланур Нуруллин турында) исемле очерк, А.Тәүгилденең «Биеклек алынды» (Пулемёт расчёты командиры кызылармеец Вәли Рәхмәтуллин турында) һ.б. башка язмалар урын ала.

1945 ел, 10 февраль. А.Шамовның «Баһадир сержант Азнагулов» исемле очеркыннан: «Куркыныч белмәүче бу егет берүзе 70 кә якын фашистка каршы утыз минут сугышты... Үзенең батырлыгы, кыюлыгы белән үлемне җиңде. Үлемне ул дошман өстенә җибәрде...»

1945 ел, 7 март. А.Шамовның «Татар кызлары» исемле очеркында Буа шәһәренең кызлары – гвардия кызылармеецлар Зәйтүнә Гыймадетдинова, Дилбәр Галиева, Асия Сәйфетдинева һ.б., снайпер ефрейтор Мөршидә Туктамышева, самолёт кораллары мастеры кече сержант Әминә Камалова, регулировщик сержант Галия Азаматова, гвардия лейтенанты Роза Аитова турында сүз бара. Алар барысы да дошманнан үч алу, аны юк итү теләге белән яна.

«Медсанбатларда һәм беренче линиядәге госпитальләрдә эшләүче медицина хезмәте лейтенантларыннан Нәҗибә Карипова, Хәлимә Шаһиева, Суфия Садыйкова, Мәгъния Габитова, Хәзинә Фәсхетдинева, Рәисә Ибраһимова, Хәтимә Исхакова, медицина хезмәте капитаны Сара Сираҗетдинева, медицина хезмәте майоры Шәрәф Дәүләтгильдиева һәм халкыбызның башка шундый кызлары үз-үзләрен аямыйча эшләүләре белән дошманны тәмам җиңү көнен якынайта...»

1945 ел, 27 апрель. «Соңгы сугышлар» очеркында А.Шамов яза: «Кёнигсберг артта калды. Менә Пиллау шәһәре... Бу крепостьны, бу портны үз кулларында тоту өчен, гитлерчылар бөтен көчләрен куйганнар иде. Алар безнең һөҗүм юлы өстенә көчле оборона ныгытмалары корганнар. Ләкин каты сугыш нәтиҗәсендә дошман оборонасы өзелде. Безнең данлы гвардеецларыбыз шәһәргә бәреп керде. Каты урам сугышларыннан соң Пиллау шәһәре дошманнан тазартылды. Пиллау өстендә хәзер безнең байрак – җиңү байрагы җилферди...»

1945 ел, 11 май. «Зур, авыр юл! Тарихи юл! Бу юлны безнең фронт сугышчылары зур һәм каты сугышлар белән үттеләр. Алар үзләренең Ватан алдындагы изге бурычларын намус белән үтәделәр.

Без җиңдек һәм без җиңәргә тиеш идек!» – дип яза А.Шамов «Сугышчан юлыбыз» дигән мәкаләсендә.

1945 ел, 5 июнь. Фронт газетасының иң соңгы 308 нче санында капитан Шамов «Батыр үзе үлсә дә, даны үлми» исемле мәкаләсендә болай яза: «Сугыш бетте. Аның каты, дәһшәтле көннәре артта калды. Ул көннәр хәзер ераклашканнан-ераклашалар. Озак та үтмәс, аның һәр көне, һәр сәгате тарихка әверелер».

Дәвамы бар ■

Безнең мирас №10 октябрь 2017

Имтихан яки Нефтьче язмалары

Лерон Фазлыев

КЕМ УЛ ЛЕРОН ФАЗЛЫЕВ?

Беренче чиратта, әлбәттә, Лерон Зәки улы Фазлыев – могтәбәр шәхес, ил агасы. Икенчедән, ул – эш кешесе. Миңа калса, аның эшләмәгән эше, белмәгән һөнәре, белмәгән кешесе юк кебек.

Әүвәл Лерон ага Фазлыевның биографиясенә күз төшереп алыйк әле: ул Азнакай районының даны еракларга таралган Тымытык авылында – Ленин орденлы мөгаллим Зәки Фазлыйәхмәт улы һәм «Почет билгесе» орденлы мөгаллимә Хәтирә Сәлимҗан кызы гаиләсендә 1937 елның 7 ноябрендә туган. Төп һөнәре – нефтьче: бораулаучы ярдәмчесе, оператор, инженер, нефть чыгару җитәкчесе. Аннары – инспектор, баш инженер, директор, Гадәттән тыш хәлләр министрлыгының бүлек җитәкчесе... Ике югары белемгә ия: эш урыннан аерылмыйча, Уфа нефть институтын тәмамлый һәм Саратов Югары партия мәктәбендә белемен күтәрә. Инде менә егерме ел буе иҗат белән шөгыльләнә: шигырьләр (ул аларны «уй-тезмәләр» дип йөртә), кечкенә парчалар, хикәяләр, көйләр яза. Фатирында булган барлык уен коралында (әйтик, тальян гармун, ике рәтле гармун, мандолина, гади һәм электрон пианино, баян, синтезатор, скрипка, кубыз) уйный. Лерон Фазлыевның «Өч капка», «Нурың – Кояштан!», «Юкә балы» кебек җырларына бәя биреп, Татарстан һәвәскәр композиторлар оешмасы рәисе **Риф Гатауллин** болай ди: **«Лерон аганың җырларының мәгънәсе тирән, фәлсәфи. Көйләрендә татар, башкорт фольклорының чыганагы ярылып ята. Бормаларының моңы үрелеп баруы, аның үзенчәлеге Лерон Фазлыевның язган көйләрен башкаларныкыннан күпкә өстен итә...»**

Атаклы композитор Алмаз Монасыйпов һәм Лерон Фазлыев. Декабрь, 2005 ел

Күренекле язучы Рафаэль Мостафин янәшәсендә. 2008 ел

Күренекле замандашларыбыз **Фуат Халитов, Марсель Сәлимҗанов, Рафаэль Мостафин, Алмаз Монасыйпов** (һәм тагын бик күпләр) белән аралашкан кеше дә әле ул Лерон ага. Мәшһүр композиторыбыз Алмаз Монасыйпов Лерон Фазлыев сүзләренә «Кайтыр идем» дигән романс язып, «Җырлы-моңлы Леронга – истәлеккә!» – дип, култамгасын калдырган. Алла насыйп итсә, әлеге шәхесләребез турында «Безнең мирас»та мөхтәрәм адашым Лерон Фазлыевның язмалары бер-бер артлы басылыр әле. Бу юлы исә без укучыларыбыз игътибарына аның «Имтихан яки Нефтьче язмалары» дигән күләмле әсәреннән бер өзек тәкъдим итәбез.

Ләбиб Лерон

Сәлимҗанны бораулау остасы тыңласа, башка сораулар үзеннән-үзе юкка чыгачагына ул шикләнми иде. Сәгатенә карап алган вә тыңларга әзер булуын белдерергә дә өлгермәгән җитәкчегә шул мизгелдә аны кызыксындырган мәгълүмат агылды.

– 1950 еллар башы иде. Безнең Тымытык авылын икегә бүлеп агып яткан инешнең иске тегермәнле тугаена нефть эзләүчеләр килеп, корыч бораулау манарасы куйды. Без, авыл малайлары, әллә нигә бер болынга килеп төшкән АН-2 самолетыннан башка зур техника күрмәгәнлектән, дәрес беткәч, аю биеткән тамашага баргандай, йөгерә-йөгерә, шул корылманың эшләгәнен карарга киттек. Безнең күз алдында биек, горур бораулау манарасы пәйда булды. Дизельләрнең «төчкерә-төчкерә» эшләвеннән, аларның үкерүеннән колаклар тонарлык иде. Манара эченә бастырып куйган озын торбалар, әкренләп, бер-бер артлы буровой астына төшеп югала. «Әнкәй табада, маргарин маенда кыздырган озын макароннарга охшаган торбалар кая китә икән?» – дигән сорау миемне бораулый. Үзебез курыксак та, иптәш малай белән икәү, якыная-якыная, буровойның ал ягындагы күпере кырына килеп бастык. Корыч арканнарга аскан «корсаклы» ыргак өскә таба «чаба», кинәт туктый, аннары ул тагын, сызгыруга охшаган тавыш чыгарып, аска омтыла. Андагы эшчеләрнең йөзләренә хәтле күрәбез. Буровойның нигезе дер селкенә. Без шулай мавыгып карап торган бер мәлдә, олы гәүдәле, күкрәк кесәсеннән кәгазь белән ручка-каләм күренеп торган бер абый, монда якын тору ярамаганлыгын, куркыныч булуны аңлатып, безне куып җибәрде...

Кичен озак йоклый алмый яттым. Икенче көнне мәктәптә дәресләр беткәнен түземсезлек белән көтеп алдым да янә буровойга юл тоттым. Ялгызым, буровойдан ерак булмаган бер калкулыкта, китаплар тутырылган букчам өстендә, нефтьчеләрнең эшләгәнен кичкә хәтле карап утырдым. Шулай йөри торгач, бер елга якын вакыт узып та китте. Мәктәптә укуым «аксый» башлады, дәресләрне өйдә әзерләргә өлгерә алмыйм, имеш, вакытым юк. Бүгенге кебек хәтерлим, кояшлы май ае азагы иде. Мин утырган яшел чирәмле калкулыкка беренче килүдә безне куып җибәргән абзый якынлаша башлады. Азрак шөлләп тә куйдым, әммә урынымнан кузгалмадым. Яныма килеп җиткәч, урысча исәнләшеп:

– Мин сине монда еш күрәм, әллә буровой шулай нык кызыксындырамы? – дип сорады ул. Вата-җимерә булдыра алган хәтле урысча җавап кайтардым. Без, авыл малайлары, ул телне бик начар белә идек. Абзыйның кунакчыл мөнәсәбәтен күреп, батыраеып киттем һәм, буровой ягына бармак белән төртеп күрсәтеп, аңардан күп кенә җиһазларның исемен сорадым. Узган вакыт эчендә андый сораулар, әлбәттә, бик күп җыелган иде. Иң беренче соравым «корсаклы» ыргак турында булды. Мин аны дөрес әйтә белмәгәч, «авырга узган» ыргак, дип, урысчага якын китеребрәк, чама белән аңлатырга тырыштым. Рәхмәт яугыры, ул мине аңлады, әмма икенче мизгелдә үк, чирәмгә сузылып ятып, күзләреннән яшь атылып чыкканчы тәгәри-тәгәри көлде. Шулай да ул кеше икенче килүемә буровойның төп җиһазларының исемнәрен кәгазьгә язып бирергә булды.

Нефтьче абзый сүзендә торды, күңелемне күтәреп, синнән яхшы нефтьче чыгачак, диде. Менә шулай итеп, үз-үземә шул һөнәрне үзләштерергә сүз бирдем. Әнкәй белән әти, фатихаларын бирмәсә дә, теләгемә каршы төшмәде. Ни өчен? – дигәндә, авыл мәктәбендә эшләгән мөгаллим вә мөгаллимә гаиләләре арасыннан, урта мәктәпне тәмамламыйча, нефтьче булу хыялына чумып, әтисенең иске пәлтәсен киеп, аркасына капчык асып, өмет чаткылыры белән рухланып, таныш булмаган җиргә чыгып киткән бердәнбер бала мин булдым...

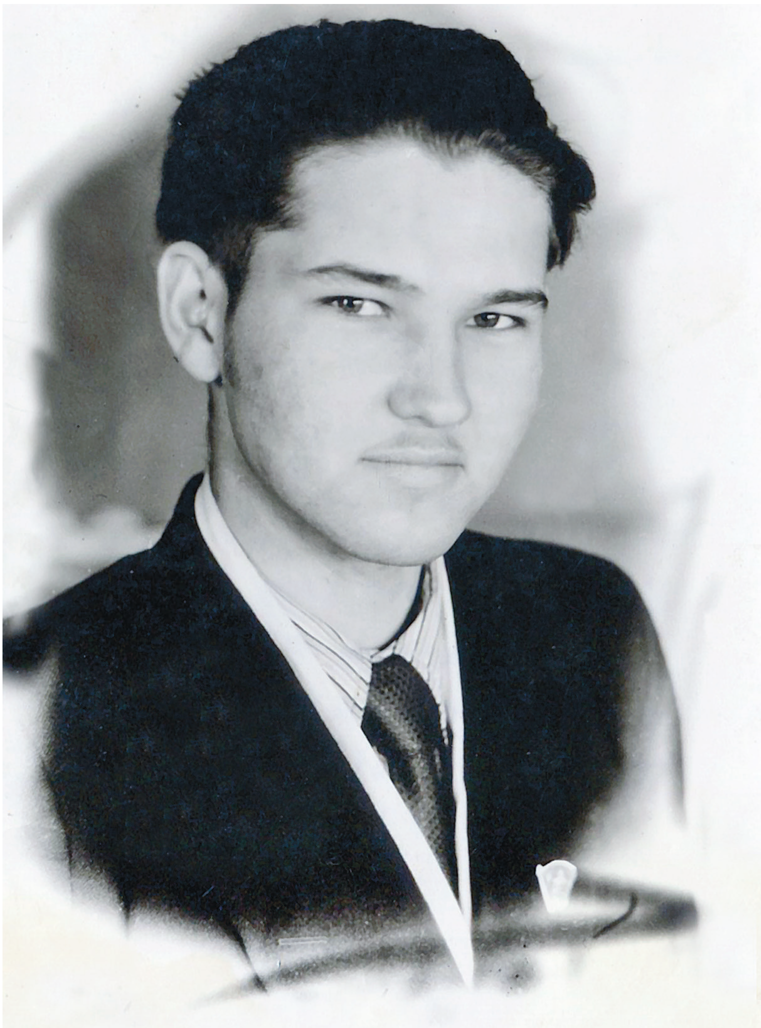

Л.Фазлыевның Башкортстанның Борай районында – «Башвостокнефтеразведка» тресты бораулаучысының 6 нчы разрядлы ярдәмчесе булып эшләгән чагы. 29 март, 1956 ел

Сәлимҗанның соңгы сүзләре аның алдына куйган максатыннан бер адым да читкә тайпылмаячагын ачык аңлата иде...

Яңа 1957 ел ишек какканда Сәлимҗан инде дүртенче скважинаны бораулап, физик яктан чыныккан нефтьче булуына горурланырлык егет иде. Әмма ул башкалар эшенә тыкшынмыйча, тәмәке вә хәмерне авызга алмыйча, эшкә барганда вә кайтканда урманның серле хозурлыгына сокланып яшәүне кулай күрде, шуңа шатланып туя алмады. Югыйсә соңгы вакытларда туган-үскән якларының матурлыгы төшенә кереп, аның сагыну сагышын көчәйтеп кенә тора иде.

Кыш узып, тәүге яз ае агач бөреләрен җылы кояшы белән йокыларыннан уята башлады. Әмма кичке смена вакытында җепшек кар бураны көчле җиле белән шулхәтле котырды ки, манара түбәсенә урнаштырылган чыгырның гитара кылы кебек тартылган корыч арканнары, шомлы тавыш чыгарып, аңа асылган буровой җиһазлары белән бергә бер яктан икенче якка чайкалды. Буровойга һәм эшчеләргә зур куркыныч янаганлыктан, эшне туктатырга туры килде. Эшчеләрнең барысы да, кечкенә буровой йортында кунарга калуны кулай күреп, идәнгә ятты. Төнге унике тулган бер мәлдә болай да тыгын булган йорт эченә яңа смена эшчеләре кереп тулды. Шул сәбәпле, аяк басырлык та урын калмады. Сәлимҗан, байтак уйлангannан соң, фатирына кайтып, җылы сәндерәдә йокларга карар кылды. Тик аның белән бергә юлга чыгарга теләүче табылмады, юлга чыкмавың хәерлерәк, дигән киңәшләр генә ишетелде. Әмма урман эчендә буранның юклыгын, ярты сәгатьтән авылда булачагын әйткәч кенә аңа бу хакта башка сүз кузгатучы булмады. Төбенә дизель ягулыгы салган калай чиләк тотып, аңа чүпрәкләр ураган берничә кыска таяк салып урман юлына чыкты да, барган уңайга сындырып алган таяк тотып, тыныч кына алга атлады. Агачлар арасында буран бик сизелми, шулай да көчле җилдән яшь агачлар сыгылып-сыгылып ала. Төн әллә ни салкын булмауга карамастан, көчле җил барыбер кием астында җылы урын эзли. Төрле якка карана-карана барганда бервакыт аның күзенә зур гына урман җәнлегенә охшаган шәүлә чагылып киткәндәй булды. Сәлимҗан, чиләген тиз генә кар өстенә куеп, шырпы кабызды. Чүпрәкле ике кыска таяк берьюлы гөлт итеп ялкынланып яна башлауга, тирә-юнь яктырып китте. Алга барырга ашыкмады ул, урынында бераз селкенмичә басып торды. Аннары, кинәт бөтен көченә кизәнеп, ут шарының берсен үзе килгән якка – юлга ыргытты. Нечкә тимерчыбык белән боргычлап беркеткән чүпрәк, таралмыйча, кар өстендә байтак вакыт янып ятты. Сәлимҗанның бер сунарчыга бүренең арттан ташлануы турында кайсыдыр китаптан укыганы бар иде. Урман ерткычларының яктылыктан төнлә курыкмауларын, ә менә ялкынланып янган уттан өннәре алынып качуларын ул белә иде. Кулындагы ут шарын, булдыра алган хатле югарырак күтәреп, сүнгәнен яңага алыштыра-алыштыра кайта торгач, Сәлимҗан алдында урман авызы пәйда булды. Ул, шатланып, тирән сулыш алды. Әмма урманнан чыгуга, «Ашыккан ашка пешкән», дигәндәй, иртәрәк тынычлануын бик тиз танырга мәҗбүр булды. Һавадан ишелеп төшкән карны көчле җил электереп алып, җиргә төшәргә ирек бирмичә, бөтерә-бөтерә алар белән шаяра башлагач, алда бернәрсә дә күренмәслек ак караңгылык хасил булды. Аркасы белән урманга сөялгәндәй басып, ул җил сүндергән «шәм»енең кисәүле башын карга батырды, кулындагы чиләген исә куак төбенә томырды. Шушы юнәлешнең дөреслеген исбатлаган ноктадан тиз генә кузгалырга ашыкмады. Сәлимҗан фатир хуҗасы Екатерина Федоровнаның 25 сутыйлык бакчасының киртәләре урманның нәкъ шушы тирәсенә килеп терәлә. Димәк, уң кул ягындагы киртәләргә хәтле 250-300 метрлар чамасы булырга тиеш. Юнәлешне шул якка алсаң, аннары киртә буйлап, шуларга тотына-тотына, торак йортка кайтып керергә мөмкин. Алда күз күременең чикләнгән булуы бер хәл, иң зур кыенлык – билгә җитә торган көрткә чума-чума алга хәрәкәт итү. Бераздан фосфор йөгертелгән сәгатенең саннарына күзен төшереп алуга, аптырашта калды. Урман кочагыннан чыкканга инде 40 минут вакыт узган. Ә киртәләр кая киткән? Сорауга җавабын үзе үк тапты: бу – адашуы иде. Изрәгән вә кызышкан тән, бертуктаусыз яуган җепшек карның керфек очларына кунып йөзен чылатып торуы – болар барысы да Сәлимҗанны борчуга салды. Көченең юкка чыгып баруын сизеп, аның гәүдәсе үзеннән-үзе карга чүкте. Кар катыш тирен кульяулыгы белән сөртеп алды. Арып изрәгән тән үзенә ял сорый иде. Ә инде йомылып барган күзләрнең рәхәт мизгеле беркемнең боерыгын да тыңламаслык хәлгә кертеп бара. Нишләргә? Ул чырае белән берничә тапкыр йомшак карга капланды. Бу юлы коры шарфы белән битен сөртте, уйламаган җирдән йокысы качты, тәненә куәт өстәлгәнен тоя башлады. Ул, ял кирәген аңлап, утыруын дәвам итте. Аның өчен хәзер төп дошманы йокы килү иде. Хәтерендә исә балачактагы бер вакыйгага яңарды...

Бишенче сыйныфта укыганда аңа гыйнвар аенда 45 чакрым ераклыктагы авылга, бер туганнарының туена җәяүләп барырга туры килде. Юлга чыкканда әнкәсенең киңәше болайрак булды: «Буранда адашкан кеше салкыннан катып үлми, ул арып, тирләп ял итәргә утырган урынында йоклап китеп, кар басып, шунда өшеп үлә».

Шуңа өстәп, озын таякка таяну зарурлыгын, буранга юлыкканда шуның белән карга төрткәләп олы юлның катылыгын тоеп, юнәлешне югалтмаска кирәклеген кат-кат әйткән иде.

Сәлимҗан, тагын бер тапкыр барасы юлы турында уйланып, урманнан чыкканда уенда сакланган ноктаны югалтмаска тырышып, юнәлешен аз гына уңга таба үзгәртте. Аның уенча, тагын уңышка ирешә алмаса, ул барыбер урманга килеп чыгачак һәм яңадан буровойга юл тотачак.

Сәлимҗан, егерме метрлар чамасы узуга, маңгае белән киртә казыгының ботагына килеп чәкелде. Җәрәхәттән кайнар кан бәреп чыгып, битен каплады. Бу мизгел аның өчен кабат туугa тиң иде. Шатлыктан үкереп елап җибәрүе аның үзенә табигый тоелды. Шулай да җепшек йомшак карны маңгаена куеп тотуның файдасы булуын – кан саркуы тукталганын аңлап, башын шарфы белән кысып бәйләп куйды.

Самими чак – сабый чак: бертуган Фазлыевлар – Чәчкә (уңда), Лерон, Марс (сулда). Азнакай, Тымытык авылы. 1941 ел

Унбиш минутлар чамасы вакыт узуга... Сәлимҗанның ярасын Екатерина Федоровна үзе кудырган «самогон» белән эшкәртеп, юылган ак чүпрәк белән бәйләп тә куйды. «Туеңа хәтле эзе дә калмаячак», – дип аны юатып та алды әле. Иртән ишег алдына чыккан Сәлимҗанны тынычланып-тынып калган табигать тирә-якта җәелеп яткан күзне камаштыра торган ап-ак кары белән каршы алды. Ялан ягындагы урман белән йорт арасындагы кар дингезе өстендә Сәлиҗанның төнлә адашып йөргән эзләре ярылып ята. Иң беренче аның игътибарын җәлеп иткән нәрсә – ул эзләрдән зур бoҗра барлыкка килүе иде. Димәк, Сәлимҗан төнлә бер тирәдә әйләнеп йөргән булып чыга. Күз алдындагы чынбарлык, аны аптырашта калдырып, баш миендә яңа сорау тудырды. Ничек шундый хәл булырга мөмкин? Бу сорауга җавыпны ул, күп еллар узгач булса да, барыбер тапты, әмма канәгатьләнмәде. Мәскәү нәшриятында басылган «Техника для молодежи» исемле журналның мәгълүматына карагандa, аны кызыксындырган күренеш гаҗәеп гади вә кызыклы булып чыкты. Кеше җәяү йөргәндә аның уң аяк араны сулына караганда озынрак атлап уза икән. Менә сиңа мә! 1957 елның март аенда төнге буранда адашып йөргән Сәлимҗанның аяк эзләреннән кар өстендә барлыкка килгән бoҗра да шулай ясалган була түгелме соң? Алай дисәң, ул бит карны ерып – сөреп йөрде. Һәрхәлдә сорауга тулаем җавап алу кыен кебек тоела. Бу күренеш гомере буе аның исеннән чыкмады...

...Сугыш елларында булган бер вакыйга Сәлимҗанның хәтеренә бигрәк тә тирән уелып калды.

Шулай бервакыт авылның мәдәният йортына җыелган халык арасында әнкәсе белән бергә дүрт яшьлек Сәлимҗан да бар иде. Ир-атлар, сәхнәгә менеп, үз теләкләре белән сугышка китәргә махсус исемлеккә язылa. Кешеләрнең кайгы-хәсрәт баскан күзләрендә сүз белән әйтеп бетергесез билгесезлек чагыла. Бигрәк тә хатын-кызларның кызарган, яшь тулган күзләре илне кара болыт кебек басып алган авыр

Лерон Фазлыевның әтисе Зәки белән әнисе Хәтирә. 1936 ел

хәсрәтнең тирәнлеген әйтеп тора кебек. Әле генә исемлеккә язылып сәхнәдән төшеп килгән бер абыйның каршысына, унбер-унике яшьләр чамасындагы кыз йөгереп килеп, аның беләген ике кулы белән кысып кочаклап алып, шунда асылынып калды. Мин сине беркая да җибәрмим, дигәндәй: «Әт-и-и-и-ем», – дип сузып, үкереп җылап җибәрде. Ябык тәнле кызчыкның тетрәнгән җан дулкыны Сәлимҗанга да нык тәэсир итте. Ул, кулындагы уенчык мылтыгын баш өстенә күтәреп:

– Мин дә сугышка барам, минем дә мылтыгым бар! – дип кычкырды. Әнкәсенең алдында утырган, үскәч солдат буласы малай башын кыңгыр салып, әйтәсе сүземне әйттем, дигәндәй, дөньядагы иң якын кешесенең куенына сыенды. Сугышның гаилә өчен нинди авыр кайгы алып килүен, шул ук вакытта илне якларга хәтта балаларның да үзләренчә әзер булуын күреп торган өлкәннәр, бу хәлгә тетрәнгәндәй, бер мәлгә тынып калды. Әмма исемлеккә язылучылар күбәйгән саен, елаучыларның тавышы көчәя генә барды. Ә ул чират дивар буйлап ачык ишек аша урамга хәтле сузылган иде...

Гаилә тарихын йөрәгендә саклаучы әнкәсе, күргән төрле тормыш авырлыкларын исенә төшергәндә: «Хәтерлисеңме?» – дигән сорауны еш кабатлый торган булды. Аның өчен иң авыры – төпчек улының елап, күз яшьләренә батып, ачлыктан, гаиләдә булмаган бер кабарлык булса да икмәк кыерчыгын соравы булган икән. Өшегән бәрәңгедән әзерләнгән азыкны ашамыйча җанына төшүен дә әйтеп узды. Ә инде өченче сыйныфта укыганда Сәлимҗанның өс киеме бөтенләй тузып, тишекләр барлыкка килгәч, базардан зур брезент капчык сатып алып, шуңардан аңа үзе ыштан тегүен, шулай ук аягына табаны агачтан, өске өлеше исә брезенттан эшләнгән «ботинка» дип аталган аяк киемен дә юнәтүен сөйләгәндә, тагын: «Хәтерлисеңме?» – дигән сүзне кыстырып куйды. Ничек хәтерләмисең ди?! Ул көрән брезент ыштанның киеп йөргәндә атлаган саен бот араларын кырып-кызартып, әрнеп ачыттыра башлый. Бервакыт сабактан кайтканда узып баручы авыл апасының:

– Апаем, әллә бот араңа чуан чыктымы? – дигән соравына кыенсынуыннан, ул барган җиреннән туктап калды. Чүп өстенә чүмәлә, дигәндәй, әнкәсенең классында беренчедән дүртенче сыйныфны тәмамлаганчы уку да Сәлимҗанга җиңел генә бирелмәде.

Беренчедән, яраткан әнкәсенә мәктәпкә баргач «апа» дип дәшү аның күңеленә авыр таш булып ятты. Икенчедән, ялгыш «әнкәй» дигән сүзне ычкындырса, аны инде ишетүче булмавын көт тә тор. Әле тагын шунысы да бар бит әле, үз баласына башка укучыларга караганда таләпчәнрәк булуы хәлне тагын да кискенләштерә. Өченче сыйныф укучысы, түзәр хәле калмагач, дөреслекне исбат итәр өчен һәм үтенечен белдерергә, дип, ахыр чиктә мәктәп директоры Әүхәдиев абыйның үзенә керергә булды.

Лерон Фазлыев эш өстәле янында

Сәлимҗан озын тәнәфес вакытында директорның эш бүлмәсе тирәсеннән китмәде. Әнә, дәү гәүдәле, сугыштан кайткан башка укытучылар кебек гел офицер киемендә йөргән хөрмәтле директор бүлмәсенең ишеген ача башлады. Әлбәттә, ул, укытучы балаларын хәтерләгәнлектән, Сәлимҗанга исеме белән дәшеп, көлемсерәп, әллә мине көтәсең инде, дигәндәй, керергә ишарә ясады. Директорның бик тә абруйлы булуын белгәнгә һәм аның белән гади генә сөйләшүенә каушап, тупсага баскан килеш катып калды. Бүлмә хуҗасы эш өстәле артына узып тормады, көтелмәгән кунакка түргә үтәргә кушып, ишекне япты. Сәлимҗанны аңарга нинди йомыш алып китерүе турында сорарга өлгермәде, утын түмәреннән әллә ни биек булмаган малай, сабырлыгын җуеп:

– Билгемне түбән төшереп, җавабыма икеле чәпи! – дип кычкырып елап җибәрде.

– Кем икеле чәпи?

– Кояш апа.

– Укытучылар арасында Кояш исемен синең әниең генә йөртә бит.

– Мәктәптә мин әнкәйгә «апа» дип дәшмәсәм, ул мине ишетми! – дигәннән соң, Сәлимҗан мышкылдаган танавы астын киеменең җиңе белән җитез генә ялтыратып сөртеп алды.

– Син миңа күз яшеңне бүләк итәргә кердеңме, әллә берәр үтенечең бармы?

– Әүхәдиев абый, мине башка сыйныф укытучысына күчерегез әле?

– Инде апрель ае бетеп бара, икенче уку елы башлангач та синең үтенечеңне үтәргә тырышырмын, – дип тынычландырып, директор, ишекне ачып, Сәлимҗанны озатып калды.

Өйгә кайткач, әнкәсе аны кочагына алып: «И-и, улым, улым... Шулай кирәк бит!» – дип аркасыннан сөеп куйды. Аннары авыл мичендәге каен утыннарына ут тергезде. Сәлимҗан әнкәсенең һәм мич җылысын тойган шул мизгелне күңелендә гомере буе саклады. Әүхәдиев абыйны исә озакламый башка авыл мәктәбенә күчерделәр.

Дәвамы бар ■

Кубыз серләре

Эльмира Каюмова

«Шытыр-Шатыр» ансамбле. Төмән өлкәсе. Р.Якупов фотосы

Халкыбызның язмышы һәм тарихы гаять катлаулы. Үзенең яшәеш юлында традицион музыкаль сәнгать зур югалтулар кичерә. Моңа тетрәндергеч вакыйгалар ***(мәсәлән, 1552 елда Казан ханлыгының җимерелүе)*** *белән бергә татарларның яңалыкка омтылуы да сәбәпле. Әмма җитди үзгәрешләр барлыкка килсә дә, ни гаҗәп, кайбер борынгы сәнгати сыйфатларны саклап кала алганбыз. Шуларның берсе – кубызда уйнау традициясе.*

Кубыз – төрки халыкларда музыка коралының гомуми исеме. Татарлар «кубыз» дип сызгычлы уен коралын (кыл-кубыз – скрипканың бабасы), шыбырны (волынка), бер кыллы җәяне (җәя-кубыз), үзьяңгырашлы варганны (агач кубыз, тимер кубыз), хәтта гармунны да шулай атаганнар. Варган төренә аерым тукталырбыз.

Соңгы чорларда таралыш тапкан кубыз – уртасында теле булган дуга формасындагы тимер уен коралы (тимер кубыз). Андый рәвештәге музыка коралы бик күптәнге заманнардан (безнең эрага кадәр берничә мең ел элек!) ук билгеле. Кубызга охшаш җиз телләр гармун эчендә дә бар. Димәк, гармун тарихы кубыз белән бәйле.

«Садә» ансамбле.
Апас районы.
Э.Каюмова фотосы

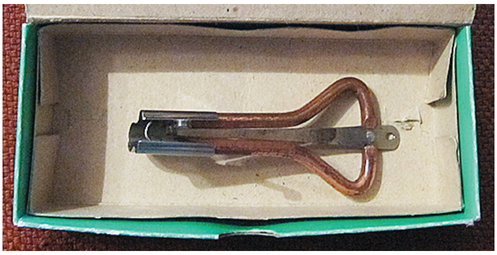

Төрки халыклар арасында кубыз татар, башкорт, кыргыз, алтай, тыва һәм якутларның мәдәниятендә аеруча зур урын тоткан.

XIX–XX гасырларда татарлар кубызга кушылып җырлап-биергә яраткан. Көнкүрештә ир-атлар һәм хатын-кызлар уйнаган. Бөек шагыйребез Габдулла Тукайның кубыз тартып йөрүе дә мәгълүм.

Кызганыч, хәзерге вакытта тимер кубыз гадәти тормыштан төшеп, сәхнәдән генә яңгырый. Мисал өчен, Татарстанның Ютазы районында – «Сердәш», Бөгелмә районында – «Наза» фольклор төркемнәре бу юнәлештә уңышлы гына эшли.

Бүгенге көндә фестиваль-бәйгеләрне үткәрү борынгы инструменталь традицияләрне торгызуга сизелерлек этәргеч бирә. Ләкин уйнарга теләүчеләр алдына кубызларның җитмәве (ә күп очракта – булмавы) проблемасы килеп баса.

Күренекле музыкант Ифрат Хисамов ясаган кубызлар (барлыгы – 600 данәдән артык!) халыкта хәзер дә кадерләп саклана. Әмма дә, табигый ки, музыка кораллары тора-бара искерә, сына, ватыла. И.Хисамовның бакыйлыкка күчкәненә дә байтак ел инде*.

Кайбер музыкантлар кубызларны күрше Башкортстан Республикасыннан алып кайта (анда бу мәсьәлә яхшырак каралган). Икенчеләре, аптырагач, вьетнам үрнәкләрен кулланып карый (тик әлеге кораллар озакка чыдамыйча, тиз сына икән). Ниһаять, Казандагы махсус кибетләрдән яңа кубызларны сатып алу да башкаручыларның сусавын басмый, чөнки бу коралларның тавышы үзгә, традицион яңгырашына туры килми.

Дөрес, аерым осталар бездә бар. Тик ясаучылар бик аз һәм алар турында халык белеп бетерми. Алдагы елларда исә скрипка, мандолина, гармуннарны авыл кибетләрендә иркен итеп сатып алырга мөмкин иде (фәнни экспедицияләр барышында уенчылар шулай сөйләделәр). Хәзер дә андый шартлар тудырсак – этник музыка кораллары өлкәсендә алга китер идек! ■

---

*«Безнең мирас» журналының 2014 елгы 9 санында (Б.96-101) Марс Макаровның И.Хисамовка багышланган «Бәяләнмәгән талант» исемле язмасы дөнья күрде. Ул язманы www.beznenmiras.ru сайтыннан да укый аласыз. – Ред.

Тукайның фатихасын алган остазым

Камил Саттар,

Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре

Еллар узган саен, Театр дип аталган бөек сәнгатькә бөтен көчләрен, талантларын биргән, гомер буе армый-талмый хезмәт иткән олпат шәхесләр искә төшә. Алар арасында остазым, күпкырлы талант иясе, татар профессиональ театрына нигез салучыларның берсе, Татарстанның халык артисты Касыйм Шамил (1892-1981) дә бар.

Касыйм Шамил (беренче рәттә сулдан өченче) һәм Камил Саттар (сулдан дүртенче) Казанның М.Урицкий исемендәге мәдәният сараеның татар халык театры артистлары белән

Үзе миңа сөйләгәнчә, ул Чистай шәһәрендә[1] туган, аннан соң Казанга укырга килгән. «Минем чын фамилиям Сәләхетдинов[2] *(шулай хәтердә калган. –* **К.С.***)*, ә «Шамил» – сәхнә кушаматы. Аны миңа Габдулла Тукай такты, – дип башлый иде ул сүзен. Аннары дәвам итә иде: «– Мин, Казанда мәдрәсәдә уку белән бергә, кардәш булган Бикчурин абыйга урыс теленнән дәрес алырга да йөрдем. Бәйрәмнәрдә ул эшләгән школада урысча спектакльләр куялар иде. Болар миндә театрга мәхәббәт уятты. Казанда беренче мәртәбә татарча уйналган спектакльне карагач, ул мәхәббәт тагын да көчәйде. Инде 1907 елда Габдулла ага Тукайның «Әлислах» газетасында басылган тирән мәгънәле «Театр» шигырен укыгач, театрга мәхәббәтем сүнмәс ялкын булып кабынды.

1909 нчы елның көзендә «Сәйяр» белән таныштым, кайбер спектакльләрендә суфлер вазыйфасын башкардым, аннары инде труппага ук кабул иттеләр. Сәхнәне яулау юлында миңа Галиәсгар Камал, Габдулла Кариев, Сәхипҗамал Гыйззәтуллина-Волжская, бигрәк тә Габдулла Тукай һәрдаим терәк, киңәш-табышчы булды».

Габдулла Тукай бу егеттә талант барын сиземләгән, күрәсең: «Син фамилияңне алыштыр, ул сәхнә кешесенә отышлы түгел, Касыйм Шамил» бул», – дип тәкъдим иткән. Касыйм абый, билгеле, бөек шагыйрь белән берсүзсез килешкән.

К.Шамил «Сәйяр» труппасы составында бик күп төбәкләрдә гастрольләрдә була. Төркестанда йөргәндә авырып, дәваланырга хастаханәгә ята. Савыгып чыккач, Бохара шәһәрендәге татар яшьләрен үз канаты астына җыеп, үзбәк телендә спектакль куярга әзерләнә. Сәхнәләштерер өчен Мәхмүтхуҗа Бәхбүдинең үзбәкчә язылган «Падаркуш» драмасы белән Галиәсгар Камалның үзбәкчәгә тәрҗемә ителгән «Беренче театр» комедиясе сайлана.

Спектакль Бохараның «Зарафшан» кинотеатрында күрсәтелә. Тамашага халык күп килә. Беренче пәрдәсе уйналып, икенче пәрдәсен башларга торганда, тамашачылар, дәррәү кубып, бердәм рәвештә залдан чыгып китә. Бу хәлдән артистлар аптырап кала. Хәмзә ролен башкаручы егет кенә: «Юкка борчылмагыз! Ишетмәдегезмени? Ахшам азаны әйтелде бит. Алар намазга киттеләр. Озакламый яңадан керерләр», – дип тынычландыра. Юраганы юш килә. *(«Күпләрнең әйтүенә караганда, – дип яза Касыйм абый үзенең истәлекләрендә, – бу – үзбәк телендә куелган беренче спектакль була».)*

1914-1915 еллар сезонында Касыйм Шамил «Нур» (Уфа) труппасында эшли. Труппа җитәкчесе Сәхипҗамал Гыйззәтуллина-Волжская тырышлыгы белән шәһәр театрында уйналган спектакльләр зур уңыш казана.

1917 елда К.Шамил Габдулла Кариев җитәкләгән «Сәйяр» труппасына әйләнеп кайта, спектакльләрдә уйный; шуңа өстәп, Казансу аръягындагы эшчеләр бистәсенең Лазовский исемендәге клубында татар яшьләреннән торган театр труппасы оештыра, аның җитәкчесе һәм режиссеры булып эшли. Бу – Казанда оешкан беренче үзешчән сәнгать коллективы була. Коллектив татар эшчеләренә зур мәдәни хезмәт күрсәтә.

---

[1] Белешмәлекләр исә артистның туган урыны дип Әлмәт авылын күрсәтә.

[2] Белешмәлекләрдә «Шамилов» дип язылган.

1920 елда Касыйм Шамилне Мамадышта профессиональ театр оештырырга җибәрәләр. Ул анда «Сабанчы» күчмә татар театры төзи. Шуннан соң аны режиссер һәм артист сыйфатында Мәскәү татар театрына юллыйлар. Мәскәүдә иҗат итү татар артистларына мәгънәви яктан зур файда китерә: Касыйм Шамил үзләре спектакль куймаган көндә труппага МХАТ спектакльләрен карарга йөрергә рөхсәт ала. К.Станиславский татар артистлары өчен театрның бер ложасын билгели, алар белән очрашып, сәхнә белеме, актерлык осталыгы турында әңгәмәләр үткәрергә дә вакытын кызганмый.

Константин Сергеевич белән очрашуларда, нигездә, Әшрәф Синяева, Ситдыйк Айдаров, Камал II, Гөлсем Болгарская, Хәмит Колмәмәт, Вафа Сабитовлар һәм, билгеле, Касыйм Шамил дә катнаша.

Ләкин театр Мәскәүдә озак эшләми, бераздан аны Казанга күчерәләр. 1922 елда театр биналы булуга да ирешә (Островский урамы, 10). Бу чорда театрның иҗади составы тагын да тулыландырыла, Урта Азиядән Кәрим Тинчурин кайта. Касыйм абый театрда артист булып эшләргә кала, татар үсмерләр театр коллективы төзеп, аның режиссеры вазыйфасын башкара.

Шушы урында Касыйм абый сөйләгән бер вакыйгага тукталасым килә. Беркөнне театрдан соңга калып чыгып барганда, каршысына Салих Сәйдәшев килеп чыга:

– Касыйм абый, туктап тор әле.

– Нигә?

– Сакай вафат булган. Хәзер матәм маршы язабыз... – Татар театрына нигез салучыларның берсе, зур масштаблы образлар тудырып, аларны тормышчан итеп тамашачыга җиткерә алган күренекле артист Нуретдин Сакаевның вафатын ишеткәч, көйязарның күңелендә шунда ук музыка туган, күрәсең. – Әйдә пианино янына, подвалга төшик әле, анда ут юк. Мин язганда шәм яктыртып торырсың...

Подвалга төшәләр. Шәм кабызалар. Сәйдәш булачак маршның ноталарын кәгазьгә яза бара, кайбер урыннарын пианинода уйнап, музыканы тикшереп ала. Шәм сүнгәнче, Салих Сәйдәшев Н.Сакаевка багышланган данлыклы «Сакай» маршын язып бетерә.

Инде шактый танылып өлгергән режиссер һәм артист, җәмәгать эшлеклесе Касыйм Шамил 1929 елда Әстерхан татар театрына баш режиссер итеп билгеләнә, монда да актив эш башлап җибәрә. Ул килгәндә, театрның үз «түбәсе» дә булмый әле – армый-талмый артыннан йөргәч, театр биналы булып куя. Аннан соң ул театрның сәнгать составын киңәйтә: костюмер, чәчтараш, бутафор-реквизит, яктылык цехлары, артистлар һәм сәхнә эшчеләре өчен уңайлы шартлар тудыра. Театрда 18 кешедән торган оркестр булдыра. Дирижер итеп танылган композитор Александр Ключаревны чакыра. Театр репертуары сәнгати камил һәм тирән эчтәлекле әсәрләр белән байый. Театр ел әйләнәсе эшли. Җәй айларында, моторлы көймә яллап, Әстерхан өлкәсендәге авылларда мәдәни хезмәт күрсәтә, Саратов өлкәсендәге эшче районнарга, Донбасс шахталарына барып спектакльләр уйный. Тамашаларда танылган артистлар Зәйни Солтанов, Шакир Шамильский, Габдулла Уральскийлар катнаша. Мәскәүдән килгән театр белгечләре бу чорда Әстерхан татар театрын Казан театрыннан кала, икенче баскычта тора, дип бәялиләр. Биредә Касыйм Шамил 1933 елга кадәр эшли. 1933-1934 елгы сезонда Казан татар яшьләре театрының баш режис-

> 1920 елда Касыйм Шамилне Мамадышта профессиональ театр оештырырга җибәрәләр. Ул анда «Сабанчы» күчмә татар театры төзи. Шуннан соң аны режиссер һәм артист сыйфатында Мәскәү татар театрына юллыйлар. Мәскәүдә иҗат итү татар артистларына мәгънәви яктан зур файда китерә: Касыйм Шамил үзләре спектакль куймаган көндә труппага МХАТ спектакльләрен карарга йөрергә рөхсәт ала.

серы вазыйфаларын башкара. 1934 елдан – Татар дәүләт академия театрына артист булып эшкә кайта.

Касыйм Шамил – бик күп үзенчәлекле образлар иҗат иткән күренекле сәнгатькәр, рольне тулаем ачып бирә алган зур оста. Иң мәртәбәле рольләрен санаганда да Сиражетдинне («Банкрот», Г.Камал), Динмөхәммәтне («Яшә, Зөбәйдә, яшим мин», С.Рәмиев), Кулигинны («Яшенле яңгыр», А.Островский), Луканы («Тормыш төбендә», М.Горький), Полонийны («Гамлет», У.Шекспир), Шамакайны («Король Лир», У.Шекспир), Әхтәрине («Ташкыннар», Т.Гыйззәт), Суфыйны («Шәмсекамәр», М.Әблиев), Хаҗины («Миңлекамал», М.Әмир), Шәйхулланы («Тормыш җыры», М.Әмир), Конюковны («Көннәр һәм төннәр», К.Симонов), Хуҗаны («Хуҗа Насретдин», Н.Исәнбәт) телгә алмыйча булмый.

Җөмләдән, өлкән артистларның телендә «Хуҗа Насретдин» спектакленә бәйле бер истәлек йөри иде. Хуҗа ролен чиратлашып ике артист уйный икән: берсе – СССРның халык артисты Хәлил Әбҗәлилов, икенчесе – Татарстанның халык артисты Касыйм Шамил. Х.Әбҗәлилов бик шаян кеше була, күрәсең, К.Шамилдән көлеп алырга уйлый:

– Карале, Касыйм, киләсе спектакльне син уйныйсың бит? Черек күл циркына үзбәк артистлары килгән, биш-алты ишәкләре дә бар икән. Шулардан берсен сорап ал син, Хуҗа Насретдинга бирмичә калмаслар. Чын ишәк белән уйнауның эффектын күз алдыңа китерәсеңме? Мәңгегә татар театры тарихына кереп калачаксың!

Касыйм абый, беркадәр уйлаганнан соң: «Төпле фикер бу», – дигән нәтиҗәгә килеп, циркка юнәлә. Билгеле, үзбәкләр Касыйм абыйга: «Теләгән ишәкне сайлап ал», – диләр. Ул кечкенә генә, матур гына бер җан иясен сайлый да, Дзержинский урамына чыгып, ишәкне сыйпый-сыйпый алып китә. Казан малай-шалайлары боларны театрга кадәр озата бара. «Хуҗа» ишәкне ишегалдында юындыра, өстенә кечкенә генә, матур гына палас яба – чын «артист»ка әверелдерә. Көтелгән сәгать килеп җитә. Артистлар, сәхнә эшчеләре: «Нәрсә булыр икән?» – дип кызыксынып карап торалар. Касыйм абый ишәкне сәхнәгә алып керә. Мал карышмый, Хуҗа артыннан бара... Зал әүвәл аһ итә! Аннары, Касыйм абый монологын сөйли башлагач, шаркылдап көләргә тотына. Артта – артистлар тәгәри-тәгәри көлә. Касыйм абый: «Менә бит ул Әбли *(Хәлил Әбҗәлилов. –* **К.С.***)* әйткән эффект!» – дип уйларга да өлгерми, колагына чишмә челтерәгән тавыш ишетелә... Баксаң, ишәк сәхнә уртасында кече йомышын йомышлап маташа икән! Монолог ярты сүздә өзелә, башын каера-каера, ишәкне алып чыгып китәләр, пәрдә ябыла...

Шуны әйтеп үтәргә кирәк: Казанда беренче һәвәскәр театр коллективын оештырган кеше буларак, Касыйм Шамил үзешчән сәнгать оешмаларына гомере буе методик һәм практик ярдәм күрсәтеп яшәде. 1960 нчы елларда ул Татарстанның унъеллыгы исемендәге мәдәният сараенда (Казан) эшләп килгән татар халык театрын шефлыкка алды, спектакльләр куйды, артист буларак, үзе дә тамашаларда катнаш-

> **Касыйм абый беркадәр уйлаганнан соң: «Төпле фикер бу», – дигән нәтиҗәгә килеп, циркка юнәлә. Билгеле, үзбәкләр Касыйм абыйга: «Теләгән ишәкне сайлап ал», – диләр. Ул кечкенә генә, матур гына бер җан иясен сайлый да, Дзержинский урамына чыгып, ишәкне сыйпый-сыйпый алып китә. Казан малай-шалайлары боларны театрга кадәр озата бара. «Хуҗа» ишәкне ишегалдында юындыра, өстенә кечкенә генә, матур гына палас яба – чын «артист»ка әверелдерә.**

ты. Миңа да аның белән бер сәхнәдә уйнарга насыйп булды.

В.И.Ленинның чираттагы юбилеена багышлап, драматург Габдулла Бәһаветдиновның сәнәкчеләр фетнәсе турындагы «Соңгы каракош» драмасын куярга да Касыйм Шамил киңәш итте, дип беләм. Башлам өлештә Ильич роле дә бар иде. Бу образны тудыру эшен миңа йөкләделәр.

Шәһәр комитетында Бауман районы буенча инструктор-куратор булып эшләгән вакытым иде. Фәкыйрегез өчен юлбашчы үзе дә, аның идеяләре дә – изге чак. Шуңа күрә, театр йөкләгән эшкә үтә җитди якын килдем. Мәскәүгә мавзолейга барып кайттым, китапларын яңадан барлап-укып чыктым. Мәдәният сараена Ленин турындагы нәфис һәм документаль фильмнар кайтардылар, аларны карап, юлбашчының йөрешен, сөйләшү рәвешен, хәрәкәтен өйрәндем.

Парик әзерләү Камал театрында эшләүче Галина Әюповага йөкләнде, гример итеп Касыйм Шамил, образны эшләүдә практик ярдәм итәргә үзләре дә В.И.Ленин образын тудырган Габдулла Шамуков белән Нәҗип Гайнуллиннар билгеләнде. Алар һәрдаим безнең мәдәният сараена килеп, хәл кадәри ярдәм күрсәтте, булышты. Мин Ленинның «р» авазын сакаурак әйтүенә аерата игътибар бирә идем. Нәҗип ага миңа болай диде:

– Камил, «р» авазын Ленинча әйтергә өйрәнәм, дип, вакытыңны әрәм итмә. Андый физик кимчелеккә артык басым ясарга кирәкми. Бик әйтергә теләсәң инде, берәр җөмләсендә әйтеп куй да, башка азапланма. Ленинның эчке дөньясын матур итеп бирергә кирәк. Мин үзем шулай эшләргә тырыштым.

Спектакльгә хәзерлек, гомумән, бик яхшы барды. Киемнәр дә әзер булды. Заманында Ленин «бульдог» маркалы ботинка кигән икән, бер итекчедән аны да тектерделәр. Галина Әюпова парикларны да әзерләргә җитеште.

Озакламый генераль репетиция көне килеп җитте. Хәзерлекне карарга райкомнан, республика халык иҗаты йортыннан, заводларның профсоюз комитетыннан вәкилләр килергә тиеш, диделәр. Мине грим салып репетиция ясыйсы көнне эштән төшке аштан соң ук азат иттеләр.

Иң беренче нәүбәттә Касыйм абый белән икәү генә грим бүлмәсенә бикләндек. Каршыда – зур гына В.И.Ленин портреты, көзге һәм башка кирәк-яраклар. Касыйм абый грим салырга кереште (бу эш кимендә өч-дүрт сәгать вакытны ала). Бервакыт грим салынып бетте, көзгегә карыйбыз, ни хикмәт: Ленинга охшасам да, нәрсәдер җитеп бетмәгән кебек. Касыйм абый да аптыраишта калды. Сәхнәгә чыгып, утлар да куеп карыйбыз, халык әйтмешли, алай итәбез, болай итәбез: тач охшашлык юк та юк инде!

Яңадан грим бүлмәсенә кереп утырдык. Касыйм абый бик җентекләп бер миңа карады, бер – портретка. Берзаман маңгаена «чап» итеп сукты да, кет-кет көлә башлады (ул шулай матур итеп көлә иде). Мин, аптырап, Касыйм абыйга төбәлдем. Ул:

В.И.Ленин – Камил Саттаров. 1965 ел

«Кара әле, без Ленин кашларын дөрес ябыштырмаганбыз бит! Аның бер кашы астарак, икенчесе өстәрәк икән. Хәзер барысы да үз урынында булыр», – диде. Чыннан да, кашларны үзгәртү булды, күз алдында Ленин бабайга әверелдем дә куйдым.

Премьераны барыбыз да зур түземсезлек белән көтеп алдык, зал тамашачы белән тулган иде. Пәрдә ябык әле. Ленин-Саттар эскәмиядә утыра. Әкрен генә пәрдә ачыла, залда тынлык, юлбашчы, уйларыннан арынып, урыныннан тора һәм шулвакыт... тамашачылар, сөйләшеп куйгандай, аягүрә басып, бертуктаусыз алкышлый башлыйлар!

...Татарстанда беренче тапкыр үзешчән театр сәхнәсендә В.И.Ленин образы шул рәвешле тудырылды һәм уйналды. Республикабызда Ленинны уйнаган бишенче артист булдым: Габдулла Шамуков, Нәҗип Гайнуллин, Шәүкәт Биктимеров, Әнвәр Фәсхетдинов һәм Камил Саттаров.

1967 елда мине Казан шәһәренең М.С.Урицкий исемендәге мәдәният сараена татар театр коллективын оештырырга чакырдылар. Мин, ризалыгын сорап, үзем белән Касыйм абыйны да дәштем. Без ун елдан артык бергә, иңгә-иң эшләдек: Касыйм абый яшьләрне актерлык осталыгына өйрәтте, мин аңардан режиссер һөнәренең серләрен күчерергә тырыштым. Ул һәвәскәр артистлар белән бер спектакльдә уйнарга беркайчан да тартынмады һәм кимсенмәде. Касыйм абый чын сәхнә кешесе иде, шуңа күрә беркайчан да сәхнәгә чыгудан туймады.

Быел күпкырлы талант иясе, искиткеч тыйнак, сөйкемле, кешелекле, татар театрына армый-талмый хезмәт иткән Касыйм ага Шамилнең тууына 120 ел тулды.

Ошбу хатирәләрем аның рухына дога булып ирешсен иде. ■

Безнең мирас №10 октябрь 2017

БЕРДӘНБЕР

I

Татар композиторларының әсәрләрен беренчеләрдән булып электрогитарада башкарган, һавай (гавай) гитарасында, скрипкада, мандолинада уйнаган, татар сәнгатен актив пропагандалаган музыкант Сәгыйт Алиевның тууына май аенда 110 ел тулды.

Алиев 1941 елда Татар дәүләт филармониясенең халык уен кораллары оркестрына эшкә килә. Сугыш башлангач, фронтка китә, Берлинга кадәр барып җитеп, исәнсау Казанга әйләнеп кайта. Үзенең эшчәнлеген янә филармониядә дәвам итә.

Филармония музее архивында Сәгыйт Алиевның фоторәсемнәре, тәрҗемәи хәлен сурәтләгән, үз куллары белән язылган язмасы саклана. Инде саргая башлаган ул кәгазьләрдә тәҗрибәле музыкантның иҗат һәм тормыш мизгелләре сурәтләнгән. Шуларга күз төшереп алыйк әле.

II

Мин Себердә туып үстем, Томск шәһәре педагогия һәм музыка техникумнарын тәмамлагач, Новосибирск шәһәренә эшкә килдем. Башта алтынчы татар мәктәбендә укытучы булдым, музыка укыттым. Татар күчмә театры оешкач, биредә музыка җитәкчесе булдым. Театр таралгач, «Азат Себер» редакциясендә, радиокомитетта музыка мөхәррире булып эшләдем.1941 елдан алып минем эшчәнлегем Татар дәүләт филармониясе белән бәйле булды.

Язмамның башында Көнбатыш Себер шәһәрләрендә татарлар катнашында булдырылган мәдәни учаклар турында да искә алып китәсем килә. Тарихи яктан караганда, 1920 елда, Гражданнар сугышы вакытында Колчак армиясенә каршы зур каһарманлык, гадәттән тыш көч һәм данлылык күрсәткән Бишенче эшче-крестьян армиясе Себерне азат итә. Шул армиядә чыга торган «Кызыл яу» татар хәрби газетасы, Себерне азат иткәннән соң, «Азат Себер» исемле газетага әйләнә.

Новосибирск шәһәрендә ул вакытта татарлар өчен ике башлангыч мәктәп бар иде, зуррак авылларда да татар мәктәпләре эшләде. Шулай ук урыс, татар, латыш, литва, эстон, немец телләрендә газеталар чыгарыла иде. Бу газеталарның хезмәткәрләре бердәм булып яшәде. Биредә «Ленин йорты» дигән биш катлы бинада радиостудия эшли иде. Аннан атнага бер тапкыр татар, башкорт, казакъ телләрендә концертлар, әдәби тапшырулар бирелә иде. Бу эшләрне, радионың штаттагы музыка мөхәррире буларак, миңа алып барырга туры килде. Шул чакта халык хуҗалыгы институтында укучы алтмышлап татар һәм башкорт дусларны да эшкә җәлеп иткән идек, радиотапшырулар алар катнашында аерым яки хор белән

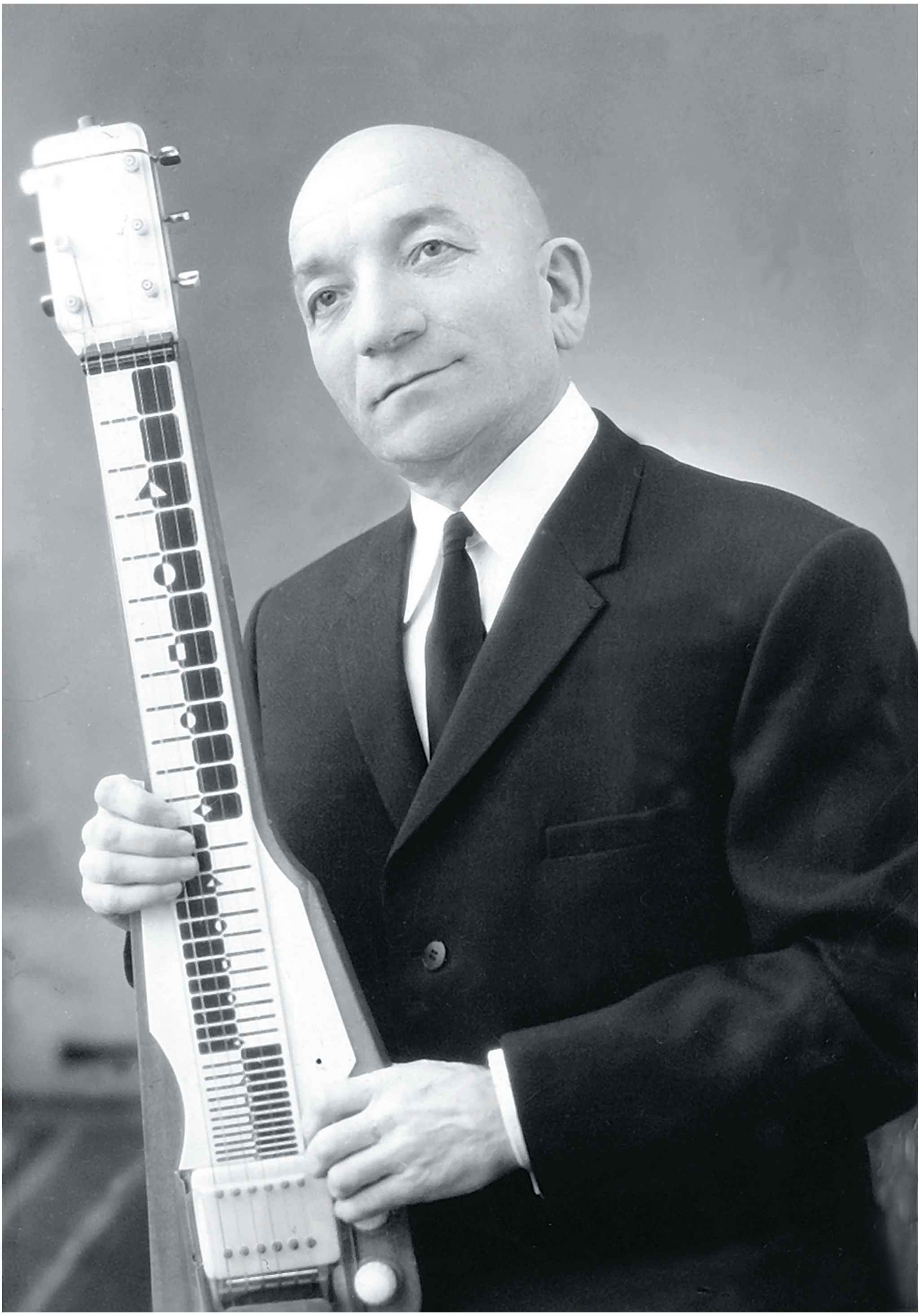

җырлау, декламацияләр сөйләү һәм әдәби әсәрләр уку кебек чыгышлар белән азмыкүпме төрләләнде, баетылды. Шуның белән бергә, татар, башкорт, казакъ халкының көйләре, җырлары, композиторлары иҗат иткән әсәрләре белән дә таныштыра килдек. Шуберт, Шопен, Бетховен кебек чит ил композиторларының әсәрләре дә, яңгыратылган чакта, татарча аңлату белән тапшырыла иде.

Безнең радиоконцертларны тыңлап баручы Иркутск, Чита, Барнаул, Алма-Ата,

Татар артистлары Горький (хәзерге Түбән Новгород) шәһәрендә. Сулдан уңга утырганнар: Ф.Биккенин, Р.Ваһапов, Җ.Сәләхова, С.Алиев; басканнар: Г.Нигъмәтуллин, Ә.Яһүдин, Ф.Садыйков. 1957 ел

Семипалатинск, Свердловск, Чиләбе шәһәрләре халкыннан да хатлар ала идек. Ул вакытта радиоалгычлар бик сирәк урыннарда иде. Кызганычка каршы, «Азат Себер» газетасы ябылганнан соң, радиодан концертлар тапшыру да тәмамланды.

1931 елда Новосибирскида Татар театры труппасы оештырылды. Труппага башка театрларда күп эшләгән оста артистлар чакырылды. Габдулла ага Камал I һәм аның җәмәгате Фатыйма Камалова, Татарстанның атказанган артисты Бари Тархан, Омскидан Кумельский, Ядгарская, Петропавелдан Әпсәләмов, Сабиров, Ибраһимов кебек яшьләрдән торган егерме кешелек коллектив оешты. Театрның сәнгать җитәкчесе Габдулла ага Камал I булды.

1924 елда Томскида татар педагогия техникумы ачылды. Шәһәрдә өч мәктәп бар иде. Себердә татар сабыйлары өчен бердәнбер балалар бакчасы эшли иде. Язгы чәчүләрне уңышлы тәмамлаганнан соң, «Азат Себер» редакциясе җитәкчелегендә Новосибирск шәһәренең ипподромында Сабан туе уздырыла иде. Якын-тирәдән бәйрәмдә катнашучылар агыла иде.

Татар дәүләт филармониясенең концерт бригадалары Себер шәһәрләрендә яшәүче татарлар өчен еш кына концертлар куя иде. Мәсәлән, мандолиначы Исмәгыйль Һилалов җитәкчелегендәге бригаданың чыгыш ясаганы хәтердә саклана.

Аларны күреп минем дә Казанга киләсе, шунда эшлисе килде. Шуннан мин, көчемне сынап карыйм, дип, Казанга күченеп килдем, Татарстан радиокомитетының музыка редакциясендә тапшырулар мөхәррире булып эшли башладым. Казанда бик күп музыка әһелләре белән таныштым. Эшли торгач, минем башымда бер сорау туды: ни өчен татар башкаручылары арасында саксофон яки һавай гитарасында уйнаучы яки шуңа өйрәтүче кеше юк икән? Шуннан гади җиде кыллы урыс гитарасын сатып алдым, үзлегемнән аны дүрт кыллыга калдырып, скрипка яки

Урта Азиядә гастрольләр вакыты. Сулдан уңга: К.Басыйров, С.Алиев, Р.Ваһапов, З.Басыйрова, Ә.Яһүдин. 1970 нче еллар

мандолина көйләгән шикелле көйләдем дә, үзләштерә башладым. Ышанычлы итеп башкару дәрәҗәсенә ирешкәч, радиокомитет җитәкчеләреннән микрофон алдында чыгыш ясарга сорадым. Татар көйләре беренче тапкыр һавай гитарасында шул рәвешле башкарылды. Көчәйткечсез уйнаганда аның тавышы бик зәгыйфь, шуңа күрә микрофонга уйнарга туры килә иде. Радиотыңлаучылардан: «Бу нинди музыка коралы?» – дигән сорау белән кызыксыну хатлары килә башлады. Билгеле, бу минем рухымны күтәрде. Мин татар композиторлары Җәүдәт Фәйзи, Александр Ключарев, Заһид Хәбибуллин, Нәҗип Җиһанов, Әнвәр Бакиров, башкорт композиторлары Таһир Кәримов, Мәсәлим Вәлиев, Казакъстаннан Латыйф Хәмиди һәм башкаларның әсәрләрен үзләштереп башкарырга алындым. Репертуарымны «Санта Лючия» неаполитан халык көе, совет кинофильмнарындагы музыка әсәрләре дә баета килде.

Радиокомитетта музыка мөхәррире булып бик бирелеп, яратып эшләдем. Яңадан-яңа программалар төзеп әзерләүне, эзләнүне һәрвакыт күз алдымда тота идем. Мәскәүдә укып кайткан Татар опера театры солистларын еш кына концертка чакыра идем. Алар матур тавышлары, гаҗәеп репертуарлары белән концерт программаларын төрлеләндерәләр, баеталар иде. Араларында талантлы җырчылар Усман Әлмиев, Мәрьям Рахманкулова, Галия Кайбицкая, Мөнирә Булатовалар булды.

1941 елның көзендә Мәскәүдә Татар әдәбияты һәм сәнгате декадасы булырга тиеш иде. Барлык сәнгать көчләре шуңа хәзерләнә башлады. Татар дәүләт филармониясендә татар хоры һәм бию коллективы оешты, Зөләйха Әхмәтова аның сәнгать җитәкчесе булды, шулай ук халык музыка кораллары оркестры да җыелды. Мине әлеге оркестрның домра төркеменә концертмейстер итеп эшкә чакырдылар. Безнең оркестрда Татарстанның атказанган артисты, гармунда виртуоз уйнаучы Фәйзулла Туишев та бар иде. Декада программасын үзләштерү кызу әзерлек белән

С.Алиев, А.Фәйзуллина. 1960 нчы еллар

алып барылды. Безнең программаны Татарстан хөкүмәте башлыклары, Мәскәүнең танылган дирижеры Евгений Мравинский килеп тыңлады.

22 июнь көнне, якшәмбе булуга карамастан, филармониягә җыелдык. Радио аша Бөек Ватан сугышы башлануы турында коточкыч хәбәр ишеттек. Декадага әзерлек туктатылды, музыкантлар сугышка киттеләр. Мин 1941 елның декабрендә хәрби военкоматка килдем, Казанда оештырылган 146 нчы пехота дивизиясе белән сугышны Смоленск өлкәсендә башлап, Калинин өлкәсен азат итүгә күчтем, аннары Псков өлкәсенә кергән Остров шәһәрен азат итүдә катнаштым. Безнең дивизиягә Островский исеме бирелде, соңыннан, Эстониянең Таллин шәһәрен азат иткән өчен, дивизиягә Кызыл Байрак ордены тапшырылды. Соңыннан Польша ягына күчерделәр. Варшаваны азат итүдә катнаштык, Берлинга кадәр барып җиттек. Дивизиябезгә Суворов ордены бирелде.

1945 елның октябрь аенда Казанга кайтып, Татар дәүләт филармониясенең эстрада бүлегендә скрипкада һәм һавай гитарасында башкаручы-солист буларак эшемне дәвам иттем. Миңа Татарстанның халык артисты Рәшит Ваһапов бригадасы белән унбиш ел аерылгысыз эшләргә насыйп булды. Урыс эстрада бригадалары белән дә шәһәрдәге югары уку йортларында, мәдәният сарайларында, ял йортларында еш чыгыш ясый идек. 1957 елда Мәскәүдә Татар әдәбияты һәм сәнгате декадасында катнаштым. Лаеклы ялга чыкканчы, филармониядә хезмәт иттем.

Сәгыйт Алиев,
1988 ел

III

Габдулла Тукай исемендәге Татар дәүләт филармониясе Сәгыйт Алиев турында сәхнәдәшләре сөйләгән фикер-истәлекләрне дә кадерләп саклый. Татарстанның халык артисты **Флера Сөләйманова** сөйләгәннәргә колак салыйк: *«Сәгыйт абый бик тыныч холыклы, тәртипле кеше һәм үз һөнәренең остасы иде. Концертларда аның белән кызык хәлләргә дә очрый идек. Концертларны алып баручы, нәфис сүз остасы*

Биектау районында куелган концерттан соң. Беренче рәттә сулдан беренче – М.Макаров, үзәктә – Ф.Насретдинов; икенче рәттә сулдан икенче – С.Алиев. 1980 ел

Фәйзи Йосыпов аның чыгышларын тагын да кызыклы итә иде. Аларның икесенең дә хатыннары Сара исемле иде, шуны кызык итеп, Фәйзи абый болай ди иде:

Синдә – Сара, миндә – Сара,
Бу тормыш кая бара?..

Аннары Сәгыйт абыйның чәче юк иде, Фәйзи агайның да соңгы елларда чәче сирәкләнде. Ул аңа сәхнәдә: «Мә, Сәгыйт дус, чәчеңне тарап җибәр», – дип, кесәсеннән тарак чыгарып бирә иде. Бу шаярудан соң халык гөр килеп көлеп, аның чыгышларын тагын бер кат дәррәү алкышлый иде».

Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе **Фәнис Гыйльметдинов** сөйләгәннәрдән: *«Миңа филармониядә эшләгәндә Сәгыйт абый белән Ульян өлкәсенә, Куйбышев өлкәсенең Камышлы авылына гастрольгә чыгарга туры килде. Анда күренекле җырчылар Җәвәһирә Сәләхова һәм Рафаэль Ильясов белән чыгыш ясадык. Матур аһәңле һавай гитарасында Сәгыйт абый искиткеч, моңлы итеп уйный иде. Концерт программасының бер бүлеген аның уены били иде. Мин аңа «Ай, былбылым» татар халык көенә аккомпанемент ясый идем. Халык Сәгыйт абыйның чыгышларын бик яратып, җылы кабул итә иде. Аның һавай гитарасы икәү булган, гастрольдә чакта ул миңа берсен сатып алырга тәкъдим иткән иде. Мин бу уен коралына бик кызыксам да, ул чакта, яшьлегем белән, бу тәкъдимне кире кактым. Чөнки әлеге уен коралының тавышы акрын, аңарда уйнау өчен үзең белән магнитофон, колонкалар алып йөрергә кирәк иде. Үземдә баян да бар бит әле. Хәзер үкенәм, әлбәттә. Кызганыч, Сәгыйт абыйдан соң татар музыкантлары арасында бу уен коралында уйнаучы булмады».*

Язманы Габдулла Тукай исемендәге
Татар дәүләт филармониясе музее мөдире
***Алсу Хәкимова** әзерләде.* ■

ТАМАШАЧЫ КҮҢЕЛЕНӘ ЮЛ

(Юныс Сафиуллинга 70 яшь тулу уңаеннан)

Әлфәт Закирҗанов

Хәзерге татар драматургиясе һәм театры үзенчәлекле шәхесләргә бай булып, анда һәркемнең үз урыны бар. Ул исә сәнгатькәрнең остазларыннан килүче традицияләрне яңартуы һәм баетуы, сәхнә әдәбиятына алып килгән яңалыгы, үз чоры укучысы һәм тамашачысы күңелендә яклау табуы белән билгеләнә. Әнә шундый шәхесләрнең берсе – артист, драматург, тәрҗемәче, оста оештыручы Юныс Сафиуллин. Аның «Менә без дә үсеп җиттек» (1983), «Пар канат» (1997), «Әллә өйләнергә инде?» (2004), «Идегәй» (2006) пьеса җыентыклары, «Чәчәкләр һәм күз яшьләре» (1999), «Рәфкать Бикчәнтәев» (2006) әсәр-хатирәләре, «Дамир Сираҗиев» (2009) истәлекләр җыентыгы, «Ринат Таҗетдин» (2011) хатирәләр, әңгәмәләр, уйланулар китабы, «Газиз Айдарский» (2011, 2012) турында рус һәм татар телләрендәге китаплары, үз укучысын табып, уңай бәягә лаек булды, ә инде «Әллә өйләнергә инде?», «Алмазбулат», «Кыямәт көне», «Ләйсән ире Хәсән», «Пар канат», «Идегәй», «Йөзек һәм хәнҗәр», «Ирдәүкә», «Йосыф һәм Зөләйха» һ.б. пьесалары буенча төрле театрларда куелган спектакльләре уңыш казанып, тамашачылар күңелен яулап алды.

Юныс Габдулла улы 1947 елны Яшел Үзән районының Бакырчы авылында дөньяга килә. Үз авылында башлангыч, күршедәге Акъегет сигезьеллык мәктәбен тәмамлаганнан соң, Казан театр училищесында белем ала. Армия хезмәте үтеп кайткан егетне 1969 елны хәзерге К.Тинчурин исемендәге Татар дәүләт драма һәм комедия театрына чакыралар. Юныс Сафиуллинның шуннан соңгы тормышы театр дөньясыннан аерылгысыз. Артист буларак М.Кәримнең «Айгөл иле», И.Юзеевның «Бөркетләр кыяга оялый», «Бәхетемнән узып барышлый», А.Гыйләҗевнең «Син дөньяда берәү генә» Т.Миңнуллинның «Уйланыр чак» һ.б. пьесалар буенча куелган спектакльләрдә төп рольләрдә уйный. Бу төр иҗаты режиссерларның, өлкән хезмәттәшләренең, белгечләрнең югары бәясенә лаек була, матбугатта билгеләп үтелә. Әмма тынгысыз күңелле Юныс Сафиуллин һаман эзләнә, яңага омтыла. Шул максат белән ул 1975 елны А.В.Луначарский исемендәге Мәскәү дәүләт театр сәнгате институты (ГИТИС) каршындагы икееллык Югары режиссерлар курсына укырга керә. Артист буларак бай тәҗрибә туплаган, театр сәхнәсе серләренә шактый тирән төшенгән. Ю.Сафиуллин иҗатка килгән 1970 еллар – татар драматургиясендә реалистик һәм романтик сурәтлелек, каршылыклы заман героен сәхнәгә чыгару, сурәталымнар байлыгы, милли үзенчәлекләрне алгы планга кую, эзоп теле белән система нигезләрен тәнкыйтьләү, лирик-эмоциональ пафос һ.б. сыйфатлар калкытып куела. Ю.Сафиуллин да әлеге юнәлешкә йөз тотып, шул чор драматурглары йогынтысында тәрбияләнеп, иң уңышлы традицияләрне дәвам итәргә омтыла. Драматург реалистик сурәтлелеккә йөз тотып иҗат итә. Шуңа да аның әсәрләре тормышчанлыклары, ку-

«Йосыф һәм Зөләйха» спектакле куелышында катнашучылар: алгы планда – Юныс Сафиуллин; уңнан сулга – Урал Иделбаев (композитор), Диләрә Иделбаева (вокал өчен җаваплы остаз), Альберт Нестеров (куючы рәссам), Чулпан Әскарова (хореография һәм пластика өчен җаваплы остаз), Олег Ханов (әсәрнең идея авторы, сәхнәләштерүчесе, театрның баш режиссеры)

Ю.Сафиуллин. «Идегәй». Идегәй – Ринат Таҗетдинов. 1994

> **Ю.Сафиуллин интеллигент җанлы, нечкә тоемлы, сизгер һәм итагатьле яшь язучыларыбыздан... Рухы белән интеллигент булмаган кешенең чын сәнгать әсәре тудыра алуына ышану кыен. Миңа аның тагын бер ягы ошый. Ул безнең тарихны белә, күпгасырлык әдәби мирасыбызны яхшы белә. Шулай ук рус һәм дөнья әдәбияты җәүһәрләрен дә яхшы ук өйрәнгән кеше. Ул, бигрәк тә драматик әсәрләрнең хикмәтләрен белү белән бергә, поэзия нечкәлекләрен дә яхшы тоя. Поэтик сүзнең кыйммәтен белү аңа драма әсәрләре язганда да шифалы йогынты ясыйдыр, дип уйлыйм.**
>
> **Равил Фәйзуллин,**
> шагыйрь һәм җәмәгать эшлеклесе,
> Татарстан Республикасының халык шагыйре,
> Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты

елган проблемаларның ачык-аңлаешлы булуы, чор каршылыкларының уңышлы тотып алынуы, жанрлары, үзенчәлекле геройлары, сәнгати сурәтләүдәге табышлары белән дә аерылып торалар.

Драматургның XX гасырның 70 нче еллар башында язылган «Ур-тура, сатирик» (1970), «Бер үк күзләр елый да, көлә дә...» (1970), «Буйдак ир һәм танышлары» (1971), «Менә без дә үсеп җиттек» (1972), «Биюче кыз һәм карак» (1975) пьесалары әдипнең сәнгати фикерләү үзенчәлеген, тормышка актив позициясен күрергә, аңларга ярдәм итә. «Торгынлык еллары»ның идеологик һәм цензура басымын, социалистик реализм кысаларын тойган хәлдә, Ю.Сафиуллин яшәп килгән системаның кимчелекле якларын шактый усал тәнкыйть утына тота. Башлангыч чор әсәрләренең нәкъ менә комедия жанрына каравы да игътибарга лаек. Тәҗрибәсе, осталыгы арта барган драматург драма жанры үзенчәлекләрен дә тирән үзләштерә. Аның «Ни булган бу ирләргә?» (1979), «Нигез туздыручылар» (1986), «Пар канат» (1987) кебек драмалары авторның сәнгати эзләнүләрен дә, дөньяга карашын да, сәхнә закончалыкларына уңышлы нигезләнүен дә күрсәтә. Пьесаларда җәмгыятьтәге үзгәрешләрнең котылгысызлыгы, болай яшәү мөмкин түгеллеге ачыла. Россиядә яшәүче күп санлы халыкларның канлы ярасына әверелгән чечен сугышы темасына татар әдәбиятында беренчеләрдән булып Ю.Сафиуллин мөрәҗәгать итә. Драматург «Йөзек һәм хәнҗәр» (1996) трагедиясендә сугыш вакыйгаларының, кайтаваз буларак Татарстан җиренә килеп, кеше язмышларына гаять зур йогынты ясавын үзенчәлекле вакыйгалар, кабатланмас геройлар аша сурәтли. Пьесаның «Йөзек һәм хәнҗәр» дип аталуы да шуңа ишарә итә. Төп герой Ленарның мәхәббәт, тынычлык символын эзләве күңелендәге психологик тартышны, «чечен синдромы»н җиңеп, гөнаһларыннан арынып, тыныч тормышка кайту өчен үз-үзе белән көрәшенә метафора булып тора. Кызганыч, ул моңа ирешә алмый. Вакыйгалар барышында ике яшь кешенең гомере өзелә. Драматург гаепләү актын сугышка, аны башлаучыларга юнәлтә.

Автор миңа башта ук, Алмазбулат ролен сиңа атап язам, диде. !Ышандыргыч әкият! Тормышчан әкият! Чыннан да, актерның сәхнәдән әйткән репликасына тамашачының – балаларның залдан җавап бирүләре, бөтен күңелләре белән сәхнәдәге тормышка кушылып китүләре – безнең бәхетебез...

Фәрит Бикчәнтәев,
Татарстанның һәм Россиянең атказанган сәнгать эшлеклесе, ТРның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты.
(«Яшь ленинчы» 21.05.83)

Драматургның балалар өчен язылган «Алмазбулат» (1981) пьеса-әкияте сәхнәдә иң күп уйналган әсәрләреннән санала. Нигезендә яхшылык һәм явызлык көрәше яткан пьеса – татар балалар драматургиясен тәшкил иткән иң яхшы әсәрләрнең берсе. Әкияти сюжет ярдәмендә автор кешелек җәмгыятенең мәңгелек кыйммәтләре турындагы фикер-карашларын укучы-тамашачы алдына куя. Вакыйгалар барышында алар милләт язмышы белән үрелеп, рухи ядкәрләр, тел, милли сыйфатлар, гомумән, халык буларак яшәешебез турында җитди уйлануга китерә. Пьесада ирек, азатлык идеясе кешенең милли үзаңы уяну белән бәйләп карала. Ю.Сафиуллин татар милләтенә янаган куркынычны ачык сизә һәм аннан котылу юлын һәр кеше күңелендә милләтпәрвәрлек хисе уятуда күрә. Ә ул исә туган тел, туган җир, ата-ана кадере, рухи ядкәрләргә, гореф-гадәт, йола һәм традицияләргә тугрылык белән бәйле. XX гасыр ахырында бөтен җитдилеге белән куелачак мәсьәләләр турында драматург җәмәгатьчелекне дистә ел алдан уйланырга этәрә.

Ю.Сафиуллин сәхнә әдәбиятының үзенчәлекле тармагы – проза әсәрләренә нигезләнеп инсценировкалар язуга да лаеклы өлеш кертә. Драматургның халык дастанына һәм тарихи чыганакларга нигезле «Идегәй» (1994) трагедиясе, М.Галәү романнары буенча «Ирдәүкә» (1996), Г.Исхакый әсәрен өйрәнеп «Зөләйха» (2004) киносценариесы, Кол Галигә нисбәтле «Йосыф һәм Зөләйха» (2015) музыкаль риваяте татар һәм башкорт сәнгатендә киң танылу алды. Алар татар халкының фаҗигале тарих сәхифәләрен гаять гыйбрәтле вакыйгалар, кеше язмышлары аша ача алуы белән кадерле. Милләтпәрвәр драматург әсәрләрендә халкыбызның бүгенгесе һәм киләчәге өчен тирәнтен борчылып яза. Шуңа да әлеге пьесалар, вакыт-урын ягыннан төрле елларны һәм чорларны чагылдырсалар да, гаять заманча яңгырыйлар.

Драматургның 1994 елда Г.Камал исемендәге театр сәхнәсендә уйналган «Идегәй»е киң җәмәгатьчелек каршында аерым бер игътибар үзәгенә менде. Моның төп сәбәпләреннән берсе итеп театр белгече һәм әдәбият галиме Азат Әхмәдуллинның фикерен китерергә була («Үсештәге иҗат».–Мирас, 2003, №7): «1994-1995 еллардагы театр сезонында тамашачының ихтирамын һәм театр тәнкыйтенең хуплавын яулап алган «Идегәй» спектакле туды. ...Ә 1997-1998 еллардагы театр сезонында вакыйга дип Түбән Кама драма театры сәхнәсендә уйналган «Йөзек һәм хәнҗәр» спектакле танылды. Шулай ук трагедия... Трагедия жанры элек-электән әдәбиятның өч тореннән берсе булган драматургиянең тагы хисаплана һәм ул–иҗат өчен авыр жанр. Ул татарда гына түгел, рус әдәбиятында да, хәтта Аурупа әдәбиятларында да чагыштырмача сирәк туа. Шуңа да без бу спектакльләр белән татар театр сәнгате уңышка иреште, драматургиябез дә алга таба бер адым ясады, дип әйтә алабыз».

Мин репетиция вакытында каләмдәшебез, драматург Юныс Сафиулла өчен дә горурланып утырдым. Академия театрында еллар буе җыйган тәҗрибәсе аңа тулы канлы трагедия иҗат итәргә булышкан.

Гариф Ахунов,
Татарстан Республикасының халык язучысы.
(«Татарстан хәбәрләре», 5.11.94)

Ю.Сафиуллинның соңгы еллар иҗатында Кол Галинең атаклы «Кыйссаи Йосыф»ына нигезләнеп язылган музыкаль риваяте җитди урын алып тора. М.Гафури исемендәге Башкорт академия театрында танылган режиссер Олег Ханов сәхнәләштергән спектакль зур яңгыраш ала һәм 2017 елның апрелендә Казан тамашачысының да күңелен яулый. Ю.Сафиуллин Кол Гали әсәренең эчтәлегенә салынган фәлсәфи һәм әхлакый кыйммәтләрне гаять уңышлы тотып ала, эзлекле, бөтенле рәвештә тамашачыга җиткерә. Бераллалык идеясенә нигезләнгән әсәрдә иманлы Кешенең мөлаем образы тудырыла. Иманлы Йосыф, кешелеклелек, ата-ананы, туган җирне ярату, сабырлык, ярдәмчеллек кебек сыйфатларны һәрдаим яклавы белән бүгенге укучы-тамашачыга да үрнәк һәм гыйбрәт буларак ачыла. Шуны раслаган сүзләрне без олы галим Суфиан Поварисов язган «Кешелек тудырган могҗиза» рецензиясендә дә очратабыз: «Могҗиза итеп сөйләрлек бу кадәр шәп спектакль караган юк иде.... «Йосыф һәм Зөләйханы»ны карарга мең йөрәк ашкынып тора», – дип яза ул 2016 елның 22 гыйнварында «Башкортостан» газетасында.

1994 елның 7 ноябре татар халкы тормышында бик истәлекле көн булып калыр. ...Тамаша залы шыгрым тулы, хәтта басып торучылар да күп, кем әйтмешли, алма төшәр урын юк. Чөнки «Идегәй»нең кире кайтуы – халкыбыз тормышында олы вакыйга. Иҗат коллективы гына түгел, тамашачы да дулкынлана. Г.Ахунов, М.Насыйбуллин, А.Гыйләҗев, М.Госманов, Т.Миңнуллин, Р.Батулла һәм башка зыялыларыбыз бер- берсен бәйрәм белән котлашалар. «Бәйрәм» сүзенең төбендә тирән мәгънә ята, бу – халык бәйрәме, гаделлекнең тантана итү бәйрәме, сәнгать бәйрәме.

Фоат Галимуллин,
әдәбият галиме һәм тәнкыйтьче,
филология фәннәре кандидаты.
(«Шәһри Казан» 18.11.94)

Ю.Сафиуллин иҗат гомерендә татар театры, аның атаклы шәхесләре белән укучы-тамашачыларны даими таныштырып килә. Вакытлы матбугат битләрендә аның төрле театрлар, режиссерлар, артистлар. драматурглар турында ике йөзгә якын мәкаләсе басылган. Арабыздан вакытсыз киткән танылган режиссерлар Д.Сираҗиев, Р.Бикчәнтәевләр турында «Чәчәкләр һәм күз яшьләре» (1999), «Рәфкать Бикчәнтәев» (2006), «Дамир Сираҗиев» (2009) китаплары дөнья күргән. Радионың алтын фондында Сафиуллинның автор, алып баручы һәм оештыручы сыйфатында эшләгән берәр сәгатьлек радиопортретлары һәм төрле театрларның юбилейларына багышланган 30дан артык радиотапшырулары саклана (аларның кайберләрен, соратып алып, мәктәпләрдә дәресләрдә файдаланалар). Ринат Таҗетдинов белән бергә язылган хатирәләр, әңгәмәләр һәм театр сәнгате турында җитди уйланулардан торган 425 битлек китабының 2011 елны кибетләргә чыгу белән үк сатылып бетүе дә, китапка югары бәя бирелүен раслый. Шунда берочтан авторның тырышлык һәм ихласлык нәтиҗәсен дә күрсәтеп тора. XX гасырның берен-

«Йосыф һәм Зөләйха»
спектакленнән күренеш.
Ролләрдә: Йосыф – Руслан Хайсаров,
Зөләйха – Алсу Галина-Гафарова

че чирегендә Казан һәм Мәскәү татар театрларын үстерүгә зур өлеш керткән Газиз Айдарский («Газиз Айдарский» (640 б.), 2011 елны татарчасы, 2012дә русчасы басыла) турындагы китап-җыентыклары да авторның театр дигән серле дөньяны тирән белүен күрсәтә. Автор күп материалларны Казан, Мәскәү, Әстерхан, Уфа һ.б. шәһәрләр архивларыннан эзләп таба, замандашларының истәлекләрен бөртекләп җыя, төрле театр музейларында, вакыт ягы белән дә исәпләшмичә, күп елларга сузылган эзләнүләр алып бара. Шуңа да әлеге хезмәтләр, татар театры тарихының аерым сәхифәләрен торгызу белән бергә, бөек шәхесләребезгә рухи һәйкәл дә булып тора. Китап турында сүз әйткән галимнәр Сафиуллинның архив материаллары һәм документлар белән професиональ югарылыкта эшләвенә басым ясыйлар.

Хәзерге татар драматургиясендә һәм театрында барган эзләнүләрне Ю.Сафиуллин иҗатыннан башка күзаллап булмый. Пьесаларындагы эчке драматизм, беренче карашка ачык күренеп тормаган эчке агым драматургның иҗат стилен билгели. Әдип тормыш-чынбарлыкны чагылдыруның яңадан-яңа юлларын эзли. Әгәр аның 1970-80 елларда иҗат ителгән әсәрләрендә йорт, нигез образы үзәктә торса, соңгы чорда милли үзаң, татар язмышы алгы планга чыга. Драматург шартлы-метафорик күренешләрне, символик образларны да пьесалары тукымасына уңышлы кертеп җибәрә. Әдип бүген дә безнең арада булып, укучы-тамашачысын әледән-әле иҗат җимешләре белән сөендереп тора. ■

БЕР ҖЫР ТАРИХЫ

ҺӘР КҮҢЕЛ – ҮЗГӘ БЕР ҖЫР ТУКЫЛЫШЫ

Рөстәм Зарипов

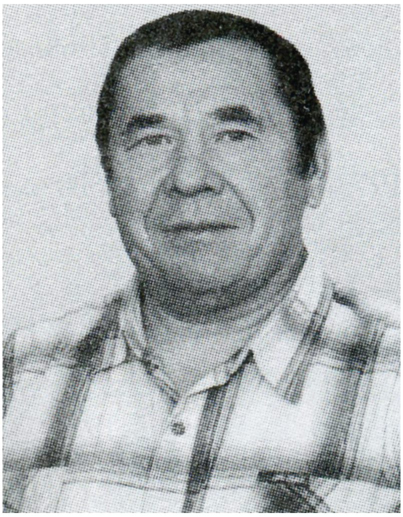

Музыка дөньясына аяк басуыма апам «гаепле». Ул оста гармунчы, атта чаба, чаңгыда шәп йөри, тора-бара районара бәйгеләрдә дә җиңүләр яулый башлады, ачуы чыкса, йодрыкларына ирек бирергә дә күп сорамый иде, мәрхүмәкәй. Бер тапкыр үзеннән өч яшькә өлкән малайны тотып тукмаган. Моның әнисе Нәзифә апаның, өйгә килеп:

– Кызыңны тый! – дип, әнигә дулаганы истә калган.

Туган авылым Түлешкәдә бер урыс гаиләсе булып, йортлары авылдан читтә, су буенда иде. Катя апа – тол хатын, ире Леонид тегермәнче булган, бишенче балалары тугач, бакыйлыкка күчкән. Авылда Катя апаны Кәтри, Кәтринәтти дип йөрттеләр, хак булса, атаклы рәссам Илья Репин нәселеннән, заманасында, Казанда дворян титулына төс шәп йортлары булган. Коммунистик режим давылы Катя апаны, сыйнфый дошман нәселе вәкиле буларак, эш рәте белгән, әмма мал-мөлкәтсез ир белән кавыштырып, кечтеки бер татар авылына китереп ташлаган. Кәтринәтти миңа кендек әби. Әнигә бала табуда булышырга алынган Разия апа, эш катлаулы әле монда, Кәтрисез булмый, дип, улынмы, кызынмы аны алмага йөгерткән. Мин исә, киреләй әйләнеп, аяк терәп, якты дөньяга чыкмаска азапланганмын. Кәтринәттинең балалары бишәү булып, ул аларның барысын да бер ярдәм итүчесез, үзе генә «алып кайткан». Питке (Петр) абый, Бачке (Василий) абый, Туңке (Тоня) апа, Ладиңкә (Надя) апа һәм төпчеге Күлкә (Коля). Без, авыл малайлары, соңгысын Күркә дип үртибез. Боларның Бачкеләре тальянда татар халык көйләрен сыздыра иде, берзаман Күлке дә сиптерә башлаган. Ладиңкә – апамның дус кызы, энесенең гармунда уйнавы белән мактанган да, апамның шуңа кытыгы килгән, очынып кайтып кереп:

– Күркә гармунда уйный белә, син, маңка тәре, берни белмисең, – дип кулыма тальян гармуны китереп тоттырды. «Әнисә» дигән көйне ничек уйнарга, кайсы телләргә ничек басарга икәнен күрсәтте. Төймәгә ялгыш баскан саен берне тамыза. Уртак тырышлык бушка китмәде, күп азаплана торгач, аерым авазлардан көй укмаштыра башладым.

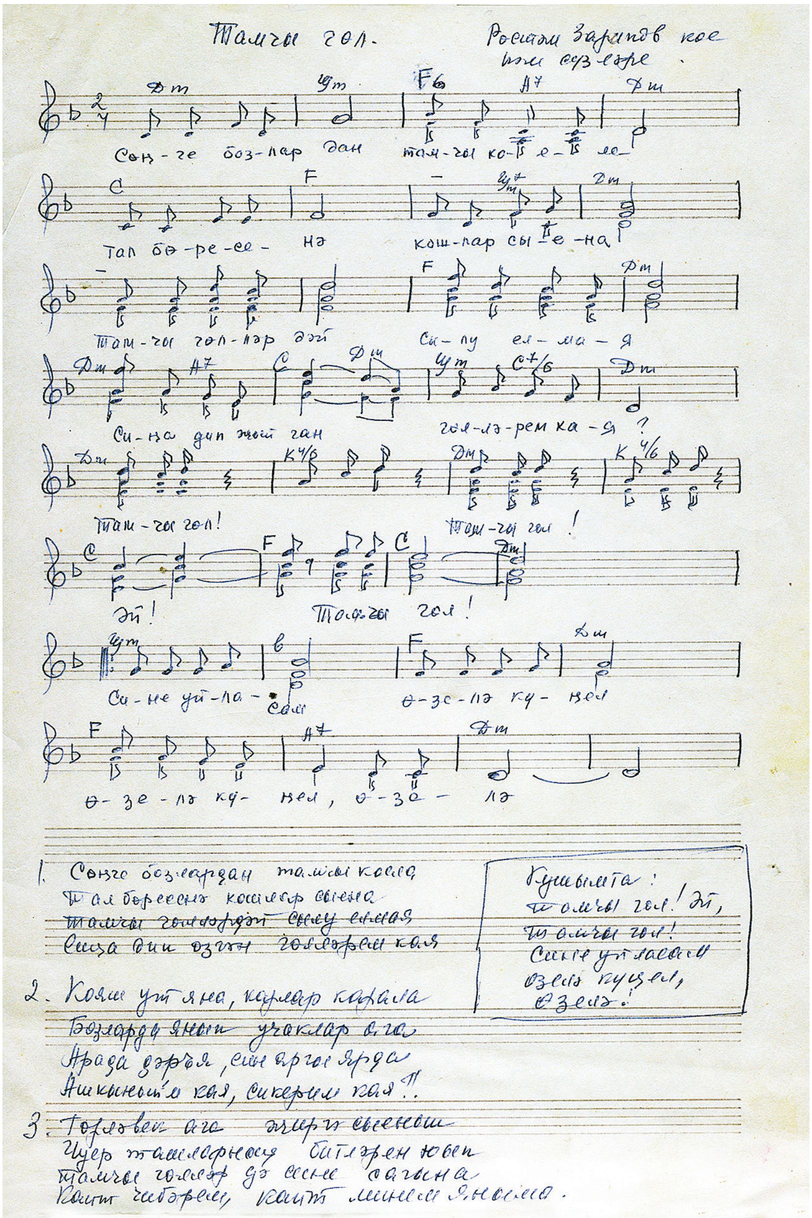
Сөң-ге боз-лар дан там-чы кө-е-ле
Тал бө-ре-се-нә кош-лар сы-е-на
Там-чы гөл-ләр дәй сы-пу ел-ма-я
Си-ңа дип өзгән гөл-лә-рем ка-я?
Там-чы гөл! Там-чы гөл!
Әй! Тамчы гөл!
Си-не уй-ла-сам ө-зе-лә кү-ңел
ө-зе-лә кү-ңел, ө-зе-лә

Тамчы гөл.

Рөстәм Зарипов көе
һәм сүзләре.

1. Сөнге бозлардан тамчы калса
Тал бөресенә кошлар сыена
Тамчы гөлләрдәй сыну елмая
Сиңа дип өзгән гөлләрем кая

2. Кояш ут яна, кырлар кагала
Бозларда янып учаклар ага
Арада дәрья, син ерак ярда
Ашкыныйм кая, сикерим кая?!

3. Гөрләвек ага җиргә сыенып
Чүер ташларынча битләрен юып
Тамчы гөлләр дә сине сагына
Кайт чибәрем, кайт минем яныма.

Кушымта:
Тамчы гөл! Әй,
Тамчы гөл!
Сине уйласам
Өзелә күңел,
Өзелә!

«Тамчы гөл» җырының нотасы һәм тексты. Автор кулы белән язылган

Тора-бара музыка дигәнннәре ошап ук китте, тальяннан ике рәтле гармунга, анысыннан баянга күчтем. Саба урта мәктәбендә укыганда мәдәният йорты баянчысы Флорид абыйдан музыка дәресләре алдым, нота танырга өйрәндем...

Унынчы сыйныфны тәмамлагач, әнинең туганнан-туган энесе Фәрит абыем хатыны Мөкәррәмә җиңгәмә кардәш тиешле консерватория укытучысы, һөнәри композитор Хөснулла ага Вәлиуллин хозурына юл тоттым.

– Композитор буласым килә. Шундый-шундый этюдларым бар, – дип, аны кайбер эшләнмәләрем белән таныштырдым.

– Барысы да әйбәт, энем, – диде Хөснулла ага, сагышлы елмаеп.

Баксаң, бер генә проблема бар, композиторлар бүлегенә керү өчен әүвәл бишьеллык музыка училищесын тәмамларга, ә анысына эләгү өчен фәлән ел музыка мәктәбендә укып, аны тәмамларга һәм кырыс имтихан кичәргә кирәк икән... Әле райондагы музыка мәктәбе багажы белән Казандагы музыка училищесына эләгү суга сәнәк белән язылган, кала мәктәпләре андый мөмкинлекне районныкыларга калдырмый диярлек, имеш.

– Күкрәгендә татар моңы йөрткән татар малайларына композиторлар бүлегенә юл юк, энем, бик теләсәң, мин сине җырчылар төркеменә урнаштыра алам, – диде фронтовик композитор.

Соңрак, якташыбыз, танылган музыка белгече, профессор Мәхмүт ага Нигъмәтҗановның бер мәкаләсеннән, татарда бары тик бер генә һөнәри композиторның тулы цикл (музыка мәктәбе – музыка училищесы – консерватория баскычларын) үткәнлеген, аның якташыбыз Рөстәм Яхин икәнлеген, эшендә төрлечә эзәрлекләнүен белдем...

Мин КИСИга барып кердем. Хәлбуки, музыка белән дә, әдәбият белән дә араны өзмәдем. 1976 елны «Идел» альманахында «Аууу!» исемле беренче хикәям басылып чыкты. Алга китеп әйтим, тора-бара дүрт китап чыгарып, Язучылар берлеге әгъзасы булып та куйдым.

Вуз тәмамлагач, Мөслимдә юл оешмасында баш инженер булып эшләгәндә, 1978 нче ел тирәсе дип истә калган, «Тамчы гөл» җырының көе туды. 1979 елны мин туган ягым Сабага юл оешмасына җитәкче булып кайттым. Биредә «Сельхозтехника» берләшмәсенең автотранспорт буенча урынбасары Фәннүр Хамматов һәм аның энесе, минем сыман КИСИ тәмамлаган, төзелеш өлкәсендә җитәкче урында эшләүче Фларис Хамматовлар белән дуслашып киттем. Бу егетләр Сабантуй батырлары һәм менә дигән җырчылар да. Фларисның, икенче курс студенты чагында, Җөри авылы Сабан туенда РСФСР чемпионын егып батыр калганы да булды...

Сабада мәдәният бүлеге җитәкчесе Ризван әфәнде, күңелләре сәнгать яратучы егет вә кызларны мәдәният даирәсенә җәлеп итәргә ифрат маһир кеше иде. Һәм без, җитди җитәкчеләр, эштән бушаган аз гына арада районның мәдәният йорты сукмагын таптый башладык. Булачак «Тамчы гөл» җырына сүз язуын үтенеп, җирле мәдәният хезмәткәре, ансамбльләр оештыручы, үзе дә көйләр, җырлар чыгаручы мөхтәрәм Рәйсә апа Имамиевага мөрәҗәгать иттем. Ул аны язды да. Текстта, башкасы истә калмаган, «өй кыегында сайрый бер былбыл, минем яратуымны шуннан бел» дигән юллар бар иде.

– Ничек инде өй кыегында былбыл сайрый? – дип, гаҗизлектән гаҗәпләнү белдерүемә каршы, Рәйсә апа: – Ишегалдым яшел чирәм, былбыл баласы кача», дип җырлыйлар ич, димәк, ул өй кыегына кунып та сайраргa мужыт, – дип, кырт кисте.

Мин күнәсе идем, әмма булачак җырны якын арада, кызлар ансамбле озатылышында энесе белән бергә башлап җырлаячак Фәннүр чыгымчылады: «Үзең яз, япьялаңаяк, өч куплет кына шигырь язмаслык кешемени син», – дип, тузынды.

Вакыт тар иде һәм мин аны тиз арада үземчә сызгалап та аттым. Куплетларда бәйләнеш бик юк та сыман, әмма аны дуслар да, тамашачылар да, тыңлаучылар да яратты. Якташыбыз, һөнәри композитор Фасил ага Әхмәтовның Казанда, шаһитлар алдында, ә алар арасында авылдашым Һашим Абдуллин да бар иде: «Менә бу егет бер җыр язды, шуның белән халык күңеленә керде!» – дип, үз итеп аркамнан какканы онытылмый...

«Тамчы гөл» җыры телевидениедә «Хәерле кич» атлы тапшыруда яңгыраганнан соң канат ярды.

Казанның Бауман урамы башында җыр язмалары әзерләү студиясе бар иде. Аның динамигы әнә шул якташларым башкарылышындагы җырымны ярты ел чамасы өзми-куймый яңгыратты... Минемчә, бу – күп ара. ...Мондый бәхет тагын берәр авторга тәтедеме икән әле?..

Әлеге җырны башта Әлфия Афзалова, аннары Хәмдүнә Тимергалиева концертларында җырлый башлады. Соңгысы – атаклы музыкант Вадим Мәхмүт углы Усманов җитәкләгән вокаль инструменталь ансамбльгә кушылып. Ул башкарылыш Татарстан радиосы фондына да алынган иде, исән калдымы икән, белгән юк. Фондка алынган «Алфавит»ны да яңгыратканнары ишетелми. Хәер, Заһидулла Яруллинның атаклы «Тукай маршы»н да «Тукай елы» дип игълан иткән вакытта да яңгыратмагач, ул фонд дигәннәренең исән калуы бик икеле... Бүген «Тамчы гөл»не Фәридә-Алсу дуэты яңгырата. «Созвездие-Йолдызлык» бәйгесендә Әтнәдән ике малай – Фаил Сәфәров һәм Радик Шәрәфиевлар да аны гаҗәп оста башкарып, күңелне хушладылар.

Ул җырны баштан ук яраттылар. Сиксәненче елларда туган кызларга Тамчыгөл дип исем дә куйгалый башладылар хәтта! Мине, шуның аркасында, кая гына барып чыкмыйм, бер белмәгән әллә кемнәр кунак итәргә теләде, шул хакка игелек кылучылар да булмады түгел... Җырны тамашачының ничек кабул итүен Казанда, Үзәк Спорт сараенда күрү насыйп булды. Концертка билетлар беткән иде, Әлфия апа Афзалова, үзем алып керәм, дип вәгъдә бирде. Һич уйламаганда, Мөслимдә яшәүче ахири дус Мөдәмил Әхмәтовны очраттым. Әлфия апабыз безне җитәкләп арткы ишектән ниндидер коридорлар аша уздырып алып кереп, көтелмәгән кунаклар өчен калдырылган урыннарга урнаштырды. Концертта ике атаклы җырчы артистка ике номер, ә калганнарга бер генә әсәр башкару мөмкинлеге бирелгән, чөнки катнашучылар ифрат күп иде... Әлфия апа «Тамчы гөл» җырын җырлагач, Спорт сараенда алкышлардан давыл купты.

Мөдәмил:

– Әгәр ул мондый кул чабуларны тик үзенә генә дип уйласа, башка җыр башкара, әгәр алкышларның җыр өчен икәнен таныса, яңадан «Тамчы гөл»не җырлый. Айһай, моңа акылы җитәр микән? – дип сөйләнде.

Әлфия апабыз кабаттан «Тамчы гөл»не башкарды һәм янә азагы күренмәгән алкышларга күмелде.

– Син үзеңне бераз булса да Мартин Иден сыман хис итәсеңдер ич инде, – дип куйды Мөдәмил дус, Джек Лондон романы каһарманын искә төшереп һәм көлемсерәп: – Сәхнәгә чакырсалар нишлисең инде, – дип, аягымдагы бер каешы өзек «чабата»ма ымлады.

Авыл мәктәпләрендә, хезмәт дәресләрендә табуретка ясарга өйрәтәләр иде. Бүген эфирга җыр дип турыланган күп кенә эшләнмәләр, әдәби журналларда роман, бәян исеме астында тәкъдим ителгән эшләнмәләр, минем карашка уртак калыпка салып әтмәлләнгән әнә шул табуреткаларны хәтерләтә. Үлчәмнәр, кайбер сырлаулар үзгә, ә асыл уртак трафаретка буйсына. Җырларда да баян һәм синтезатор кушылышындагы ниндидер шарманка әйләндерелә, ә әдәби әсәрләрдә ара-тирә бозык телле тальян да кушылгалап ала сыман. Миңа калса, чын иҗат мең тормыш кайнаган диңгез кебек булсын өчен, чыганакларның мул һәм төрле булуы зарур. Чыганаклар бер-икегә генә калса, андый иҗат каз-үрдәк, чебен-черки һәм сөлек өчен хуш буага охшап, аннан игелекне Дуремарлар («Буратино» әкияте каһарманы) гына күрә башлый...

Редакциядән:

Шагыйрь, прозаик, популяр җырлар авторы Рөстәм Зәет улы Зариповка 27 октябрьдә 65 яшь тула. Милләтпәрвәр шәхесне әлеге күркәм гомер бәйрәме белән ихлас тәбриклибез. ■

МИЛЛИЯТ СҮЗЛЕГЕ

Адлер Тимергалин

ТОЗ – гомумтөрки сүз. Тел белгечләре бу сүзнең этимологиясен «товар» сүзе белән дә бәйлиләр. Мәгълүм булганча, электә аш тозы (русча *поваренная соль*) иң күп таралган товарларның берсе исәпләнгән. Шәрык халыкларында тозны изге нәрсә дип санап, дуслык һәм тугрылыкны тоз белән ныгытканнар, аны сихер-ырымнарда да кулланганнар. Татарда тоз һәм ипи сүзләре янәшә йөри («ипи-тоз», борынгы телдә – «тоз-етмәк»).

Тоз – химия терминологиясендә аш тозы, натрий хлориды, организм өчен бик кирәкле матдәләрнең берсе. Дөрес, кайбер табиблар тозны аш тәмләткечләр исәбенә кертә һәм аны куллануны чикләргә чакыра (шикәр комын да, тозны да *«ак үлем»* дип атыйлар). Бу сүзләрдә, әлбәттә, дөреслек бар, ләкин тоз җитешмәүне организм бик авыр кичерә.

Борынгы чыганакларда *«кара тоз»* дигән төшенчә очрый, ләкин аның нинди матдәне белдерүе ачыкланмаган.

Тозсыз, тозсызлык татар телендә гомумән кимчелекне дә белдерә. *//Юк, белми, бу сүз хата! – Телебез мәсьәләсендә Тозсызлык тулып ята.* Хәсән Туфан. Каюм Насыйрида: *«Тозсыз, ягъни бимәзә, мәгънәсез»* дигән аңлатуга тап булабыз. Монда *бимәзә* – тәмсез, ләззәтсез мәгънәсендә килә, язылышта бимаза сүзе белән тәңгәл. *Сабын тозы* – вак тоз. Минзәлә яклары сөйләшеннән. *«Тозсызны күзсез дә белә». Минераль тоз.*

Гарәпчә тоз – *милех.* ■

Дәвамы. 2014 елның 3 нче саныннан басылып килә.

ТУГАН ИЛЕМ, АНА ТЕЛЕМ

Мәхмүт Әхмәтҗанов
(1927-2010)

Дөньяда 65000ләп тел бар, дип исәпләнә. Бу – рәсми мәгълүмат. Шулар арасында минем өчен иң кадерлесе, иң матуры, әлбәттә, татар теле. Югарыда әйтелгән телләрнең 14е халыкара тел дип ЮНЕСКО тарафыннан билгеләнгән. Шуларның берсе – татар теле! Әмма ата-анам теленә иксез-чиксез мәхәббәтем моның өчен генә түгел. Бу хакта Тукаебыз әйткән:

И туган тел, и матур тел, әткәм-әнкәмнең теле!
Дөньяда күп нәрсә белдем син туган тел аркылы.

Туган телгә булган изге хисләрне аңлатып бетерерлек түгел. Шул ук вакытта кайберәүләрдән ишеткәнем бар: нинди телдә сөйләшсәң дә барыбер түгелмени, дип. Янәсе, тел аралашу чарасы гына бит. Бу раслауда күпмедер хаклык бардыр. Әмма шунысы да бәхәссез – тел ул тәрбия чарасы да.Уннарча, хәтта йөзләрчә буын татар балалары «Сак-Сок» бәетен тыңлап үскән. Ә инде ул бәетне башка телгә күчердеңме, бөтен мәгънәсе югала. Безнең телебез, гомумән, сингармонизм закончалыгына буйсына торган, җырга, көйгә йомшак тел.

Телебезнең язмышы халкыбыз язмышына тәңгәл: бервакыт урыс шагыйре Ярослав Смеляков «татар телен урыс тегермәнендә он итеп тарттырдык», дип язган иде. Аңа җавап итеп, Башкортстанның халык шагыйре Нажар Нәҗми «Учительская газета»да татар теленә мәдхия җырлап шигырь бастырды (урысчага тәрҗемә итеп), татар халкының да, татар теленең дә үлемсез икәнен шигъри югарылыкта раслады. Әйе, 450 елга сузылган колониаль изү шартларында телебезгә, динебезгә, халкыбызга даими һөҗүмнәр булып торды. Явыз Иваннан башланган чукындыру, телне бетерү сәясәте Петр патша вакытында югары ноктасына җитә, ул «Басурман татарларны өч ай эчендә чукындырып бетерергә» дигән фәрман чыгара. Әмма моннан берни дә килеп чыкмый, халкыбызның этнопедагогикага нигезләнгән менталитет, ислам дине саклап кала.

Ә инде хакимияткә килгән большевиклар режимы патшаларның «ялгышларын» төзәтергә булды – мәчет манаралары киселде, меңнәрчә дин әһелләре ГУЛАГта че；ретелде. Узган гасырның 60нчы еллар башында, мәсәлән, Казанда, җөмһүриятебезнең башка шәһәрләрендә, күп кенә район үзәкләрендә, эшчеләр бистәләрендә «күзгә кырып салырлык» та татар мәктәпләре, балалар бакчалары калмады. Татар теле гамәлдән төшеп калу хәленә килде.

Урыслаштыру процессын көчәйтү өчен күп меңнәрчә татар егетен, кызын «бөек коммунизм төзелешләренә» озаттылар, алар шунда – урыс мохитендә «эреп югалдылар», ассимиляцияләштеләр; үз чиратында, Татарстандагы төзелешләргә ун меңнәрчә ятлар килеп тулды, күпчелек очракларда алар катнаш гаилә төзеделәр. Шуларга таянып, узган гасырның 70нче еллар башында яңа тарихи бердәмлек –«совет халкы» (чынлыкта урыс халкы) барлыкка килде. Әмма СССР таркалгач, бу тәгълиматның буш сүз икәнлеге ачыкланды. Кыргызстаннан башка, урыс телен дәүләт теле дип игълан иткән бер генә элекке союздаш республика да табылмады. Кыргызстанда урыс телен дәүләт теле дип игълан итүнең җитди бер сәбәбе бар – анда югары белемле милли кадрлар юк дәрәҗәсендә. Ә алардан башка халык хуҗалыгы яши алмый.

Халык телендә «Узган эшкә – салават» дигән әйтем бар. Ләкин ул һәркемгә кагылмый бугай – күптән түгел РФ Президенты В.Путин үзенең бер чыгышында югарыдагы хакимиятнең бер милләт булдыру идеясен хуплавын әйтте һәм аны бүгеннән үк тормышка ашыру өчен чаралар күрергә кирәк, диде.

Телсез халык этнос булмый. Әмма урыс теле стихиясендә формалашкан ата-аналарның бүгенге балаларына әнә шул хакыйкатьне ирештерү искиткеч кыен. Һаман да шул ук бер фикер – «кайсы телдә сөйләшсәң дә барыбер түгелмени».

Русия дигән илнең бүгенге авыр хәле иң элек халыкларның «кем булуына» бәйләнгән. Күптән түгел АКШ президенты Русиядәге социаль-икътисади хәлләрнең мөшкел булуына үзенең борчылуын белдерде. «Җир шарындагы табигый байлыкларның яртысы Руссия кулында һәм шул ил хәерче хәлендә», – диде ул. Болар – хак сүзләр. Минемчә, төп сәбәп – илдә яшәүчеләрнең кем булуында.

Җитмеш елга сузылган большевистик режим шартларында халыкларның (200 милләт, этносның) менталитеты бөтенләй инкарь ителде, тәрбиячеләр ниндидер мифик «коммунистик җәмгыять» шәхесе формалаштыру белән «шөгыльләнде», еш кына аларга әтисен, бабасын һәлак иттергән Павлик Морозов үрнәк булды. Нәтиҗә шул гына: рәсми мәгълүматларга караганда, 50 ел эчендә СССРдагы 194 милләтнең 93е юкка чыккан. Тарихта моның аналогы юк, дияр идек, социалистик режим хөкем сөргән илләрдә андый үрнәкләр булды. Мәсәлән, Болгариядә яшәүче татарларга, төрекләргә «болгар паспорты» өләшенде, икенче төрле әйткәндә, паспортта мөселманнарга славян исемнәре тагылды. Кытайда, Мао Цзэ Дун күрсәтмәсенә туры китереп, кытай егетләренә «вак милләт» кызларын ярәштеләр, кытай кызлары «кытай булмаганнарга» кияүгә чыкты. Кайда социалистик режим урнаша, анда концлагерьлар пәйда була. Кытайда да хакимяткә коммунистлар килгәч (1949 елның 1 нче октябре), һәр провинциядә уннарча ГУЛАГ барлыкка килә, 4-5 ел эчендә шуларда 57 миллион кеше юк ителә. Башкалары турында әйтеп тә торасы юк, хәтта Әфганистанда да, коммунистик режим рәсми рәвештә игълан ителмәсә дә, уннарча мең кеше судсыз-нисез атылды. Комбоджада (мәйданы 181 мең кв.км., халкы 7,5 миллион) Мао Цзе Дун идеологиясен пропагандалаган Пол Потның «кызыл кхмерлары» шәһәрләрдәге халыкны – «буржуаз элементларны» джунглиларга куды, кыска гына вакыт эчендә өч миллионнан артык кешене башларына китмән белән сугып үтерде.

Сүзебезнең «төп идеясе» туган тел хакында булгач, тагын шул мәсьәләгә якын килик әле. Күптән түгел Руссия президенты үзенең юлламасында кат-кат «Россия милләте» дигән төшенчәне кулланды. Бу җәһәттән, берничә мисал китермәкче булам (нәтиҗәне укучы ясар). Скандинавия ярымутравында урнашкан Финляндия белән Швеция – күрше илләр, чиктәшләр. Финляндиянең мәйданы 337 мең кв.км., халкы 5 миллион. Шуның 250 меңе – шведлар. Ә швед теле Филяндиянең икенче дәүләт теле булып санала. Моннан тыш, Финляндиядә Швед дәүләт университеты бар. (Русиядә сан буенча, урыстан кала, татар икенче урында. Әмма татар теле Русиянең дәүләт теле түгел. Алай гынамы, Башкортстан халкының 35 процентын рәсми рәвештә татарлар тәшкил итә. Ләкин татар теле Башкортстанның дәүләт теле түгел.) Ә менә бәләкәй генә Дания корольлегендә дүрт дәүләт теле бар. Мондый мисалны Бельгия, Нидерланд үрнәгендә дә китереп була. Аурупа илләрендә «Балаларны кайсы телдә укытырга?» дигән проблема гомумән юк. Андый мәсьәләне җирле хакимиятләр (муниципалитет) хәл итә. Алай гына да түгел, һәр педагог үз программасы белән укытырга мөмкин (әлбәттә дәүләт стандартын истә тотып). АКШның кайбер штатларында, мәсәлән, дарвинизм укытыла, кайберләрендә – юк.

Русия чынбарлыгында исә «күпмилләтле ил таркала» дигән концепция хөкем сөрә.

Цивилизацияле илләрдә хәлләр бөтенләй башкача.Мисалга тагын шул ук Скандинавия ярымутравындагы илләрне алыйк. Анда – Финляндия, Шведция, Норвегиядә саами дигән аз санлы халык яши.Хакимияттәгеләр әнә шул халыкны яшәтү өчен дәүләт күләмендә күп санлы чаралар күрәләр, кем әйтмешли, «өф итеп кенә» торалар. Русиянең Көнчыгышында аз санлы халыклар уртача 40-45 ел яши. Америка эскимослары рәхәттә гомер итә. Югары белем алу алар өчен берни тормый. Безнекеләр Аляскада булганда халыкның искиткеч мул тормышта яшәвенә соклануын яшермиләр. Америка җирләрен яулаганда аурупалылар бик күп кызыл тәнлеләр – индеецларны кыра. Бу хакта белешмә-язмалар җитәрлек. Ә бүгенге Америка Кушма Штатларында кызыл тәнлеләр – индеецлар иң абруйлы кешеләрдән санала. Хакимият «теге вакыттагы» вәхшилекләре өчен алардан кат-кат гафу үтенде һәм шул халыкны саклау, белем бирү һ.б. буенча законнар кабул итте. Менә шулай, бүгенге АКШта индеец булу зур дәрәҗә санала.

1552 елның октябрендә баскынчылар Казандагы ир затын суеп бетерә. Тарихны үзгәртеп булмый – «теге заман» золымнары өчен бүгенге урыс халкын гаепләү урынсыз. Әмма дә узгандагы вәхшилек өчен гафу үтенү Русия хакимиятен һәм чиркәвен бизәр генә иде.

Татарстан радиосының «Тел күрке – сүз»
тапшыруына нигезләп, басмага
Рөстәм Акъегет *әзерләде.* ■

Моңлы тел

Фәнис Яруллин
(1938-2011)

Безнең телебез – бик моңлы тел. Борынгы татар халык җырларын тыңлаганда моң безнең күңелләребезне айкап, тирән уйларга, кичерешләргә сала. Шушы моң, халыкның хәтер кылларына кагыла да, үткәннәрне бүгенге белән тоташтыра. Без шушы моң аша халкыбызның рухи байлыгына, тирән катламнарына үтеп керәбез. Ләкин моң ул ниндидер абстракт нәрсә түгел. Моң, минемчә, телнең үзендә ята. Ул – телнең бер кисәге. Фикеремне раслар өчен бер мисал китереп үтәм. Әйтик, менә бик моңлы саналган берәр халык җырының сүзләрен алыйк та башка телгә тәрҗемә итеп җырлап карыйк. Җырның көе шул ук кала, башкаручысы да шул ук була, әмма моң югала.

Нилектән бу? Димәк, моң сүзләрнең үзендә булып чыкты. Җырның сүзләрен башка телгә тәрҗемә иткәч, үз телебезнең нигезендә яткан әлеге моң яңа телнең үзенчәлекләре белән каршылыкка керә, буйсынмаска тели, тартыша. Борынгы җырлар ни өчен озын гомерле соң? Чөнки аларның көе халыкның телендәге моңыннан, туган телнең үзенә генә хас тирбәлешләреннән туган. Хәзерге яшьрәк буын композиторларының күбесе туган телен өстән-өстән генә белә. Заман ритмнары дип халкыбызга хас булмаган төрле җырлар тәкъдим ителә. Мондый җырлар туа торалар, үлә торалар. Чөнки алар әлеге дә баягы туган телнең үзеннән чыккан моңга нигезләнеп язылмаган булалар.

Телнең сыгылмалыгы, матурлыгы, моңлылыгы композиторлар, шагыйрьләр өчен генә түгел, ул барыбыз өчен дә кирәк. Матур итеп сөйләшә белгән кеше матур итеп уйлый белә, матур итеп уйлый белгән кеше матур эшләргә омтыла.

Минем янга еш кына Казанның төрле мәктәпләреннән укучылар килә. Аларның күбесе рус мәктәпләрендә укучы татар балалары була. Сөйләшеп китсәң, татар әдипләреннән кемнәрне яратып укуларын сорашасың һәм менә шушында инде аларның үз телләрен күпме дәрәҗәдә белүләре, аңа күпме ихтирамнары күренә. Рус мәктәбендә укыган татар балалары, гадәттә, «юан» сүзе белән «калын»ны, «нечкә» сүзе белән «юка» сүзләрен бутый. Алар өчен «калын бүрәнә», «юан такта», «юка җеп» яки «нечкә кәгазь» – барсы бер. Чөнки рус телендә бу сүзләрне «толстый» белән «тонкий» сүзләре генә аңлата. Ә татар теле бик сыгылмалы: анда төсмерләр һәрнәрсә яки һәр абстракт төшенчә өчен аерым. Чын татар авылында туып үскән, чын татар мәктәбендә укыган бала «юан» белән «нечкә» әйберләрнең бары тик түгәрәк нәрсәләргә генә, ә «юка» яки «калын» сүзләренең яссы предметларга карата кулланылганын яхшы белә. Чын татар баласы «калын җеп», «калын бүрәнә», «калын кеше» дими. Татарның җебе юан яки нечкә, кәгазе, тактасы калын яки юка була.

Мәктәп балалары гына түгел, кайвакыт телевидение яки радиодан сөйләүче журналистлар, артистлар да бу төшенчәләрне еш кына бутыйлар.

Яки менә «килү-китү», «бару-кайту» сүзләрен алып карыйк. Рус мәктәбендә укыган татар баласы бу төшенчәләрнең төсмерләрен шулай ук аңлап бетерми. Андый баладан: «Кая барасың?» – дип сорасаң, «өйгә барам», «өйгә киләм», дип җавап бирә. Ә бит бармыйлар да, килмиләр дә, бары тик кайталар гына. Ләкин рус телендә «кайту-бару» сүзләре «иду» белән генә аңлатылганга күрә, үз телен яхшы үзләштермәгән бала мондый нечкәлекләрне белми. Алар өенә дә «бара», кунакка да «бара». Алар «калын карандаш» белән «юан кәгазьгә» дә яза ала.

Татар телендә модый сүзләр бик күп. Мәсәлән, русча «красить» сүзен алыйк. Әлеге дә баягы, татарчаны рәтләп белмәүчеләр тагын аптырашта кала.

– Мин бүген күлмәгемне химчисткага биреп буятып алдым әле, – ди берсе. Икенчесе:

– Минем ак туным төсен җуйган иде. Мин дә тунымны карага буяттым, – ди.

Ә чын татар боларның сүзләрен аңламый. Киемне буяту ул бары тик пычрату гына булырга мөмкин. Күлмәгем майга буялды, туным урам пычрагына буялды, ди. Чын татар күлмәген, тунын бары тик мандырып ала яки үзе мана. Чөнки татарда йомшак әйберләрне буямыйлар, ә маналар.Татар кешесе коймасын, өен, капкасын, идәнең яки шундый каты әйберләрен генә буйый. Тагын бер сүз. Русларда «кар ява», «яңгыр ява» сүзтезмәләре «снег идет», «дождь идет» дип әйтелә. Русча укып үскән бала «ява» сүзен белми, чөнки аның лексиконында андый сүз юк.Һәм ул яңгыр яваны әйтергә теләсә, «яңгыр килә», дияргә мөмкин. Татарча яңгыр килү инде ул – ерактан яңгыр болыты килү, ә яву түгел.

Аннары татар телен ныклап белмәгән кеше «бөек» белән «биек» сүзен еш бутый. Андыйлар өчен «бөек агач», «бөек йорт» һәм « биек акыл иясе», «биек шагыйрь» булырга мөмкин.

Татар телен шушы дәрәҗәдә үзләштергән татар балалары сәнгатькә, әдәбиятка кереп китәләр. Кайберләре «биек җырчы», «биек композитор», «биек язучы»га әйләнә. Һәм шушы «биек язучылар» үз геройларыннан калын җептән калын баулар иштерәләр. «Бөек агач»ларны кисеп юан такталарны ярдыралар, төсен җуйган күлмәкләрен берәр төскә «буяталар», эшләре беткәч, өйләренә «баралар». Җырчыларыбыз: «Сиям сине, сиям сине, сиям сине чәчәгем», – дип җырлыйлар. Икенчесе: «Сандугачлар басып кына сыгылдырды киртәмне», – дип аңа кушыла. Киртәне сыгылдырырлык сандугачны күргәнегез бармы сезнең? Минем, мәсәлән, үземнең күргәнем юк. Шулай да күз алдына китереп караган чакларым бар: киртәне сыгылдырырлык сандугач икән, димәк, ул иң кимендә, бозау кадәрле булырга тиеш. Бәлки аның киртәсе кыл кебек нечкәдер. Алай дисәң, татар халкы тәртәдән дә юан булмаган агачны киртә дими. Бәлки кемдер: «Бу бит татар халык җыры, җырчының монда ни гаебе бар?» – дияр. Әйе, бу татар халык җыры, ләкин җырчылар үзләренең ни җырлаганын белергә тиештер, дип уйлыйм. Һәрхәлдә, телнең нечкәлекләрен белгән җырчы җыр текстларын сайлаганда зәвыксызлык күрсәтми.

Янә бер мисал. Рус мәктәбендә укыган татар балалары борын авазы булган «ң»ны, гомумән, әйтә алмыйлар. «Яңа» сүзен алар «яна» яки «янга», диләр. Боларны әле башка сүзләр янында килгәндә аңларга да мөмкин. «Яна күлмәк», диләр икән, «рубашка горит», дип түгел, «яңа», ягъни «новый» дип аңлыйбыз. Шушы «ң» авазы башка кайбер сүзтезмәләр белән янәшә килгәндә, бөтенләй аңлашылмаслык сүзләр китереп чыгара. Мәсәлән, «уң каш», «уң кул», «уң күз» диясе урында «ун каш», «ун кул», «ун күз» килеп чыга. «Миң» – «мин», «моң»– «мон», «соң» – «сон». Монда мәгънә бөтенләй үзгәрә. Әгәр тыңлаучыда татарчаны шушы сөйләүче хәлендә генә белсә, ике татар бер-берсен аңламавы мөмкин.

Аннары татарчаны мәктәптә өстен-өстен генә өйрәнгән татар баласы күп кенә фамилияләрдә яки сүзләрдә килә торган «л»ны әйтми. Алар синең фамилияне Ярулин диячәк. Ярый, фамилияңне аңлап та булсын, ди. Ә менә мәхәббәт сүзен ничек кенә әйтмиләр. Кайберләре «мэхәбат», кайберләре «мөхәмәт», ди. Бер җырчы «мөхәмәт – мәгарә», дип җырлап җибәрә. Шуннан сүзнең ни хакта барганын аңлап кара инде.

Кайберәүләрдә, ни өчен җырчыларга бәйләнә әле бу дигән сорау туар. Шуның өчен, чөнки җырчылар халык белән иң күп аралашучылар, аларның бер хатасы да радио-телевидение аша меңтапкыр кабатлана. Аннары җырчылар бит әле сәнгать әһелләре. Урам кешесенә гафу ителгән хата аларга гафу ителми. Язучыны һич югы мөхәррир төзәтергә мөмкин. Ә боларның бер язмасында киткән хата еллар буе кабатлана.

Өендә кечкенәдән үз телендә сөйләшеп, үз телендә җырлап үскән гаиләләрдә мондый хаталар кабатланмый. Тел, моң ул сәгатьләп кенә өйрәнелә торган нәрсә түгел. Күп сүзләрнең мәгънәсен бала аңлап та бетермәскә мөмкин. Ләкин ул сүзнең әйтелешен дөрес өйрәнсә, әкренләп мәгънәсенә төшенә башлаячак.

Безнең телебез синонимнарга бик бай бит. Әйтик, русча «дурак» сүзен бездә менә ничә төсмер белән биреп була: юләр, аңгыра, ахмак, тинтәк, исәр, тиле, җитешмәгән һ.б. Бу сүзләрне телнең тәмен белгән кеше тиешсез кулланмый инде. Мәсәлән, «и җүләр», ди икән, бу аның үз итеп әйтүе, «аңгыра», дисә, наданлыгына да, кирелегенә дә басым ясавы, «җитешмәгән» яки «артып киткән», ди икән – акыл ягының бер якка авышуына ишарәләве.

Тагын менә «үлем» сүзен алыйк: үлде, дөнья куйды, җан бирде, теге дөньяга китте, вафат булды, һәлак булды, җан тәслим кылды, гүр иясе булды, хәтта «катты», диләр. Монсы инде бик явыз бәндәгә әйтелә. Менә шушы синонимнарның һәрберсенең үз урынын, нинди кешегә кулланырга икәнен белеп эш итәргә кирәк. Сугышта үлмиләр, һәлак булалар, шулай ук машина катастрофасында да һәлак булалар. Дингә әзме-күпме мөнәсәбәтле кешеләр «җан тәслим кылалар», өендә чирләп яки кинәт үлгәннәр «вафат булалар» яки үләләр, тормышка ябышып ятучы, әле чирләп тә карамаганнар «кинәт дөнья куялар».

Гомумән, бик бай безнең телебез. Аны кыска бер мәкаләдә генә санап бетереп булмый. Телнең матурлыгы, байлыгы безнең күңелләргә гомер буе сеңә. Әле менә «күңел» сүзен яздым да тагын русның «душа»сын уйлап куйдым. Бездә бит «күңел» белән «җан» икесе ике төсмерне аңлата. «Бай күңел», «киң күңел» бар, «бай җан», «киң җан» юк. Кешенең күңеле – аның бөтен эчке матурлыгы, хисләре, нәфрәтмәхәббәте, кыскасы, барлык кичерешләр саклана торган урын. Ә җан исә кешене физик яктан яшәтүче, үлене тередән аеручы нәрсә буларак кабул ителә. «Күңел» урынына «җан»ны күп вакыт бик үк дөрес кулланмыйлар. Мәсәлән, халыкта «аның җаны чыкты», диләр, ә «күңеле чыкты», димиләр. «Күңел» белән «җан» кайбер урыннарда тәңгәл килсәләр дә, аларның аерым функцияләре дә бар.

Телнең нечкәлекләрен белү өчен аны һәркөн куллану кирәк.

Әйе, күңел байлыгы җанга телебез аша туплана. Әгәр син үз телеңне белмисең икән, үз халкыңның мәдәниятен, аның рухи байлыгын үзләштерә алмыйсың. Моңа мисал итеп бик күп акыллы кешеләрнең тел турында әйткән фикерләрен китерергә була. Мин биредә бары тик Константин Паустовскийның туган тел турында әйткән сүзләрен искә төшерү белән генә чикләнәм. Ә ул болай дигән: «Кешенең үз теленә булган мөнәсәбәтенә карап, аның культура дәрәҗәсе турында гына түгел, ә бәлки гражданлык зурлыгы турында да фикер йөртеп була. Үз телеңә мәхәббәттән башка үз илеңә мәхәббәт турында уйларга да мөмкин түгел. Үз теленә битараф кеше – кыргый кеше. Ул шул ягы белән дә зарарлы: чөнки аның туган теленә битараф карашы үз халкының үткәненә, бүгенгесенә һәм аның киләчәгенә ачыктан-ачык битарафлык белән аңлатыла».

Әйе, туган телне белмәү – наданлык. Үз телеңне, үз мәдәниятеңне белмәү ниндидер бер псевдокультурага табыну, аны үз мәдәниятеңнән өстен кую кебек зарарлы караш китереп чыгарырга мөмкин. Әйтик, кайбер яшьләр үзләренең рухи сукырлыклары аркасында өсләренә төрле чит телдә язылган киемнәр киенеп йөрергә яраталар. Аларның күбесе үз телләрен белмәгән кебек, бу чит телдә язылган язуларны да аңламаска мөмкин. Ә аңламаган нәрсә, бигрәк тә чит телдән кергәч, билгеле, серле булып тоела. Кайвакыт ачык тәрәзә аша үсмерләрнең урам бетереп шаулап-гөрләп барганнарын ишетергә туры килә. Һәм ирексездән ишетелгән бу сүзләрдән колаклар кызара. Гүя урам буйлап бу үсмерләр кешеләрнең йөзләренә пычрак атып йөриләр.

Бу нәрсә, минемчә, телгә һәм үз халкына мәхәббәт булмаудан килеп чыга. Без бит хәтта үзебезнең яраткан күлмәгебезне дә пычратмаска тырышабыз, әз генә керләнсә дә юып киябез. Ә менә үзебез сөйләшә торган телне өстебезгә кия торган күлмәк кадәр дә күрмибез. Аны теләсә ничек пычратабыз, чүплибез, сындырабыз. Күңелебездәге әшәкелекне дөньяга тел аша таратабыз. Ә тел түзә. Кайбер галимнәр, маймылларга 60-70 сүз өйрәтеп була, диләр. Әгәр шушылай барса, без маймыл кадәр генә сөйләшә башламабызмы? Кыскасы, халык кечкенә булмаган кебек, кечкенә телләр дә юк. Әгәр дә без халкыбызның гасырлар буе тупланып килгән рухи байлыгын аңларга, үзләштерергә телибез икән, иң беренче туган телебезне үзләштерергә тиешбез. Музыканы ярату өчен аны аңлау кирәк, диләр. Телне ярату өчен аны аңлау, һич югы аңларга тырышу кирәк. Тел – халыкның күңел кыңгыравы. Ә кыңгырау – кагылмасаң, чыңламый. Әйдәгез, шушы кыңгырауга ешрак кагыйк. Ул тутыкмасын, тавышы гел саф, гел матур булсын, аның моңы еракка яңгырасын.

Сәхифәне ***Рөстәм Акъегет***
Татарстан радиосының «Тел күрке – сүз»
тапшыруы язмаларына нигезләп әзерләде. ■

Безнең мирас №10 октябрь 2017

Татарстан Республикасының Милли китапханәсе

КИТАПЛАРДА - КЕШЕЛЕК ХӘТЕРЕ

Җәмгыять үсешендә, белем һәм тәрбия бирүдә, әхлакны, милли үзаңны саклауда китапның искиткеч зур урын тотуы бәхәссез. Бу дөньяда иң әүвәл Сүз булган икән, шул хикмәтле Сүз агышын бер учка җыя алган китап барлыкка килгәч кенә, аның тәэсире моңа кадәр күрелмәгән көчкә ирешә. Чынлыкта, адәм заты үзе дә бит язу һәм китаплар йогынтысында шәхес булып камилләшә башлый. Китапханә - меңнәрчә басмаларны, һәртөрле документларны кадерләп саклау урыны гына түгел, чынбарлыкта ул - бай мәгълүмат, белем хәзинәсе. Александр Герцен әйткәнчә, бер буыннан икенче буынга тапшырыла килүче рухи мирас туп-

ланмасы. Әйе, гасырлар буена бөртекләп җыелган китапларда яшәеш тарихы, ил-дәүләт кануннары, кешелекнең омтылышы, уй-хыяллары, гамәлгә ашкан казанышлары, сабак алырлык ялгышлары, каһарманлыгы, җиңү-җиңелүләре, сокланырлык ачышлары, югалту-табышлары уйдырып язылган, тәфсилләп теркәлә барган. Татар халкы борынгыдан ук белемгә омтылган. Күренекле галимнәр, каләм ияләре кулъязма китапларны, соңгырак гасырларда басма китапларны халыкка күпләп таратканнар. Төрки дөньяның фән, мәгърифәт, мәдәният өлкәсендәге мәртәбәле эшлеклеләре, татарларның белемле булуын танып, юкка гына «галим халык» дип атамаганнардыр. Ислам илләрендә «Казан басмасы» дип күтәп алынган, бизәлеше, төгәллеге ягыннан югары бәяләнгән Изге Коръән янәшәсендә басылган йөзләрчә китапларыбыз утлы-даулы чорлардан да исән чыгып, халкыбызга рухи-әхлакый таяныч биргән, милләт буларак йөз аклыгын сакларга ярдәм иткән. Китапка карата бездә һәр чакта да кадер-хөрмәт, фәһемле караш яшәгән. Битләренә язылган һәммә сүзне, «ташка басылган» дип, ихлас ышанып, акыл-зиһен белән дә, йөрәк белән дә кабул иткәннәр. Халкыбыз телендә «ризык - тәнне, китап җанны сугара» дигән гыйбарә дә бар бит әле... Кадими чорлардан ук китапханәләр, мәдрәсәләрнең мәчет карамагында ачылуы күп нәрсә турында сөйли түгелме... Китаплар язмышы... Китаплар тупланышы... һәммәсенең үз тарихы, елъязмасы бар. Заманында безнең җирлектә Казан библиофилы Иван Второв һәм күренекле мәгърифәтче Әхмәтһади Максуди башлап җибәргән китап тупланмалары Россиянең гаҗәеп бай китап хәзинәсенә әверелеп китә. Шушы бәрәкәтле нигездән калкып үсеш алган Татарстан Милли китапханәсенә инде менә 150 ел тулды. Гасыр ярым дәвер буена ул акыл-зиһен, рухи нигъмәт дәрьясы булып, халыкка хезмәт итте. Яңа төрле технологияләр, Интернет заманында «Китаплар сарае»н ни көтә? Киләчәктә китапханәнең йөзе нинди булачагын кистереп әйтә алмыйм. Әмма шунысы бәхәссез - китапханәнең киләчәге ныклы нигездә!

Кәгазь яисә электрон тупланмалардан торамы ул, анысы мөһим түгел, әмма китапханә бу катлаулы һәм болгавыр дөньяда, иксез-чиксез мәгълүмат дәрьясының маягы булып, кешеләрне киләчәккә алып барачак. Еллар үтәр, китапханә залларының «акыллы тынлыгында» укучылар һаман шулай тарихка сәяхәт кылырлар, дөнья әдәбиятыннан рухи ләззәт алырлар, гаҗәеп белем җәүһәрләреннән биһуш калып, фикер һәм хис тәңгәллегенә ирешерләр.

Разил Вәлиев,
Татарстанның халык шагыйре, Татарстан Милли китапханәсенең
Химаячеләр шурасы рәисе

Милли китапханә тарихы Казан шәһәренең җәмәгать китапханәсе буларак 1865 елда ачылуыннан башлана. Аның фонды нигезен танылган библиофил һәм төбәкне өйрәнүче Иван Алексеевич Второв тупланмасы тәшкил иткән. Баштагы чорда бу фондта 903 исемдәге 1 908 томлык китап һәм вакытлы матбугат басмалары саналган. Гомеренең соңгы елларында И.А.Второв Казанда китапханә язмышын кайгыртып яши. «Казан турында истәлекләрем» китабында ул шәһәрнең йөзен сурәтли, шул чор кешеләре хакында кызыклы күзәтүләрен мавыктыргыч итеп яза. Шулай итеп, Второвларның, Попов тавындагы (хәзер Э.Тельман урамы) йорты университет студентлары, шәһәрнең китап сөючеләре өчен Казан көнкүрешенең мәдәни үзәгенә әверелеп китә.

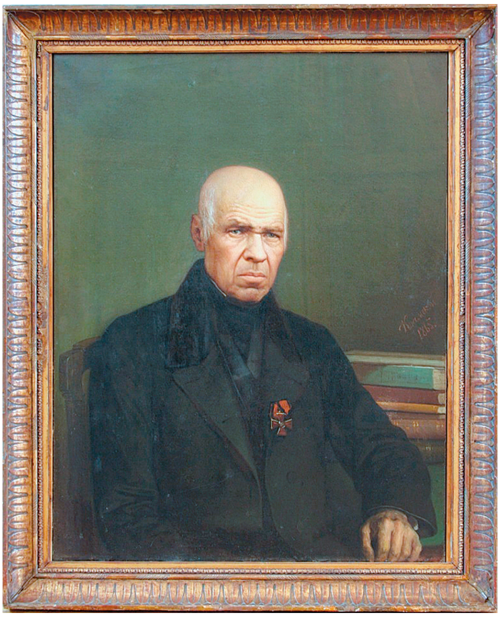

Иван Алексеевич Второв портреты. Художник И.Н.Крамской. Татарстан Республикасының Дәүләт сынлы сәнгать музее фондыннан

Маһирә Харис кызы Делешова үзенең «Күңел телендә» дигән китабында язганча, китапханә бу йортның зур бүлмәсендә идәннән түшәмгә кадәр тезелгән китап киштәләре белән дүрт стенаны да биләп тора. Монда француз классикларының сайланма әсәрләре, рус әдәбияты үрнәкләре, XVIII һәм XIX гасырларда чыккан рус газета-журналларының бай төпләнмәләре игътибарны җәлеп иткән. Шәхси коллекциягә караган, үз заманы өчен гаҗәеп бу китап байлыгы белән өлкән буын кешеләре генә түгел, ә Казанның укымышлы яшьләре дә бик теләп файдаланган.

И.А.Второвның улы Николай Иванович Второв – танылган галим, әдәбиятчы, археолог һәм этнограф 1818 елда Самара шәһәрендә дөньяга килә. Ул, Казан гимназиясен тәмамлагач, Казан университетының тел һәм әдәбият бүлегенә укырга керә. Аның хезмәт кенәгәсендә хәрби губернатор канцеляриясендә хезмәткәр, университет китапханәчесе ярдәмчесе, җирле «Казанские губернские ведомости» газетасында рәсми булмаган өлешенең мөхәррире һәм башка шундый җаваплы вазифалар чагылыш таба. 1844 елда, әтисе дөнья куйганнан соң, Николай Иванович Второв, җәмәгать китапханәсе оештырып җибәрү максатыннан, китап коллекциясен шәһәр карамагына бүләк итә. Әмма бу ел әле китапханәгә нигез салу елы булып китә алмый. Моңсу билгесезлектә тагын егерме елдан артык гомер уза. Китапханә кәгазьдә генә бар дип санала. Чынбарлыкта исә китаплар губерна идарәсе бүлмәсендә кадерсезләнеп ята, аннары китаплар Дворяннар җыелышы йортына, күпмедер вакыттан соң Шәһәр җәмәгатьчелек идарәсе урнашкан бинага күчерелә. Шулай, талкып йөртә торгач, бәһасез томнарның күпмеседер юкка чыга.

Казан җәмәгать китапханәсе урнашкан бина – Казан шәһәр җәмәгатьчелек идарәсе

1864 елда Николай Иванович Второв, Эчке эшләр министрлыгының хуҗалык департаменты директорының урынбасары (вице-директор) буларак, Казан губернаторына бүләк итеп бирелгән коллекция хакында исенә төшерә. Шәһәр башлыгы П.А.Прибытков китапханәнең тиз арада ачылачагы хакында хәбәр итә һәм шәһәр җәмәгатьчелеге карары буенча уку залына куяр өчен Н.И.Второвтан үз портретын җибәрүен үтенә. Әмма Николай Иванович үтенечне кире кага. Китапханәгә коллекцияне туплаган әтисенең – Иван Алексеевич Второвның портреты эленергә тиешлеген шәһәр башлыгына кистереп әйтә. 1865 елның 10 (24) гыйнварында, ниһаять, Казан җәмәгать китапханәсе ачыла.

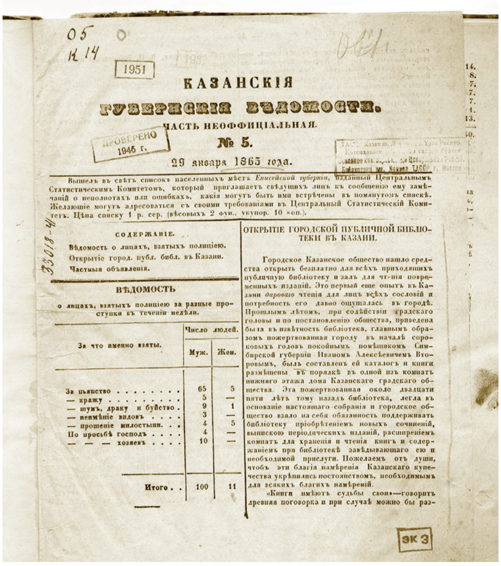

05
К 14

1951

КАЗАНСКІЯ
ГУБЕРНСКІЯ ВѢДОМОСТИ.
ЧАСТЬ НЕОФФИЦІАЛЬНАЯ.
№ 5.
29 января 1865 года.

ПРОВЕРЕНО
1946 г.

Вышелъ въ свѣтъ списокъ населенныхъ мѣстъ *Енисейской губерніи*, изданный Центральнымъ Статистическимъ Комитетомъ, который приглашаетъ свѣдущихъ лицъ къ сообщенію ему замѣчаній о неполнотахъ или ошибкахъ, какія могутъ быть ими встрѣчены въ помянутомъ спискѣ. Желающіе могутъ адресоваться съ своими требованіями въ Центральный Статистическій Комитетъ. Цѣна списку 1 р. сер. (вѣсовыхъ 2 фун., укупор. 10 коп.).

33018-41

СОДЕРЖАНІЕ.

Вѣдомость о лицахъ, взятыхъ полиціею.
Открытіе город. публ. библ. въ Казани.
Частныя объявленія.

ВѢДОМОСТЬ

о лицахъ, взятыхъ полиціею за разные проступки въ теченіи недѣли.

За что именно взяты.	Число людей.	
	Муж.	Жен.
За пьянство	65	5
— кражу	5	—
— шумъ, драку и буйство .	9	1
— неимѣніе видовъ	3	—
— прошеніе милостыни. . .	4	5
По просьбѣ господъ	4	—
— — — хозяевъ	10	—
Итого . .	100	11

ОТКРЫТІЕ ГОРОДСКОЙ ПУБЛИЧНОЙ БИБЛІОТЕКИ ВЪ КАЗАНИ.

Городское Казанское общество нашло средства открыть безплатно для всѣхъ приходящихъ публичную библіотеку и залъ для чтенія повременныхъ изданій. Это первый еще опытъ въ Казани *дароваго* чтенія для лицъ всѣхъ сословій и потребность его давно ощущалась въ городѣ. Прошлымъ лѣтомъ, при содѣйствіи градскаго головы и по постановленію общества, приведена была въ извѣстность библіотека, главнымъ образомъ пожертвованная городу въ началѣ сороковыхъ годовъ покойнымъ помѣщикомъ Симбирской губерніи Иваномъ Алексѣевичемъ Второвымъ, былъ составленъ ей каталогъ и книги размѣщены въ порядкѣ въ одной изъ комнатъ нижняго этажа дома Казанскаго градскаго общества. Эта пожертвованная около двадцати пяти лѣтъ тому назадъ библіотека, легла въ основаніе настоящаго собранія и городское общество взяло на себя обязанность поддерживать библіотеку пріобрѣтеніемъ новыхъ сочиненій, выпискою періодическихъ изданій, расширеніемъ комнатъ для храненія и чтенія книгъ и содержаніемъ при библіотекѣ завѣдывающаго ею и необходимой прислуги. Пожелаемъ отъ души, чтобъ эти благія намѣренія Казанскаго купечества укрѣпились постоянствомъ, необходимымъ для всякихъ благихъ намѣреній.

«Книги имѣютъ судьбы свои»—говоритъ древняя поговорка и при случаѣ можно бы раз-

ЭК 3

«Казанские губернские ведомости» газетасы.

Җәмәгать китапханәсе ачылу шәһәр тормышында истәлекле вакыйгага була. «Казанские губернские ведомости» газетасының рәсми булмаган өлешендә әлеге хакта «Казанда шәһәр җәмәгать китапханәсе ачылу» дигән мәкалә басыла (№5, 29 гыйнвар, 1865 ел). Анда Второв тарафыннан Казан шәһәренә бүләк ителгән коллекциянең китапханә ачылган көнгә кадәрге язмышы тасвирлана.

Газетаның шул ук санында китапханәнең беренче эш көннәре яктыртыла. Тәүге атнада китапханәгә килүчеләрнең саны 110 кешегә җитә, боларның 48е – университет студентлары, 24е – семинариядә белем алучылар, 6сы – гимназист була. Шулай ук китапханәгә килүчеләр арасында 9 укытучы, 6 чиновник, 5 сәүдәгәр, 2 хәрби кеше, төрле катлаудан чыккан 9 зыялы кеше теркәлә. Китапханәгә йөрүчеләр турындагы мәгълүматны газета атна саен биреп бара. 1865 елда җәмгысе 8 503 укучы теркәлгәнлеге әйтелә. Китап сөючеләргә һәм көндезге, һәм кичке сәгатьләрдә алгы бүлмәдә, яисә уку залында хезмәт күрсәтәләр.

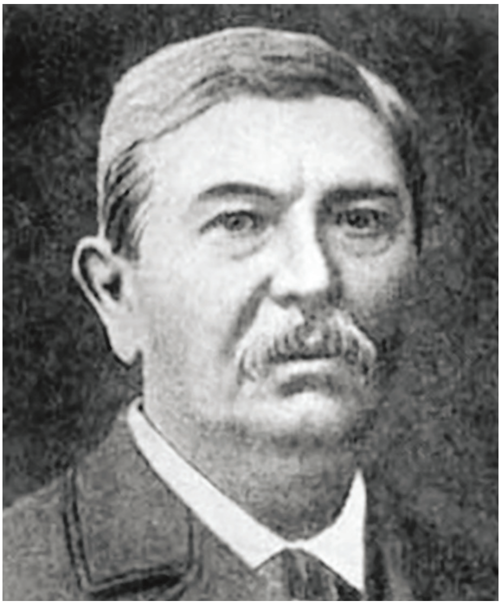

Николай Никитич Булич

Шул ук елда шәһәр җәмәгатьчелеге Казан университеты профессоры Николай Никитич Буличны «Казан җәмәгать китапханәсенең шәрәфле күзәтчесе» итеп чакыра. Ул «китапханә эшен алып баруда төп җитәкчелекне» гамәлгә ашырып, яңа китаплар алу мәсьәләсендә киңәшче дә була.

Китапханә фонды Казан типографияләреннән чыккан басмалар, төбәкне өйрәнүгә караган документлар хисабына тулылана бара. Берничә ел буена Казан университеты, Халык мәгарифе министрлыгы, Казан губернасының земство идарәсе, Рус тарихы җәмгыяте, Казан университеты һәм башка уку йортлары галимнәре үз басмаларын һәм хезмәтләрен китапханәгә бүләк итеп торалар. Шәһәрнең шәрәфле кешесе – сәүдәгәр Евтихий Михайлович Верин, беренчеләрдән булып, попечитель итеп сайлана һәм ул китапханә эшчәнлеген яхшыртуга шактый зур көч куя. Китапханәнең илле еллыгына багышланган (1865 елның 10 гыйнварыннан 1915 елның 10 гыйнварына кадәр) кыскача тарихында попечитель Е.М.Веринның хәйриячелек эшчәнлеге тәфсилләп языла. Китапханәче ярдәмчесенә хезмәт хакы түләү; 1875 елда газ керткәнчегә кадәр бинаны яктырту өчен керосин һәм маргарин шәмнәр белән тәэмин итү; ремонт эшләре, яңа җиһазлар юнәтү; Второв коллекциясендәге китапларны туплап һәм яңа кергән документларны да өстәп 1870 елда беренче басма каталогны нәшер итү һ.б.ш. ун ел буена аның карамагында булган.

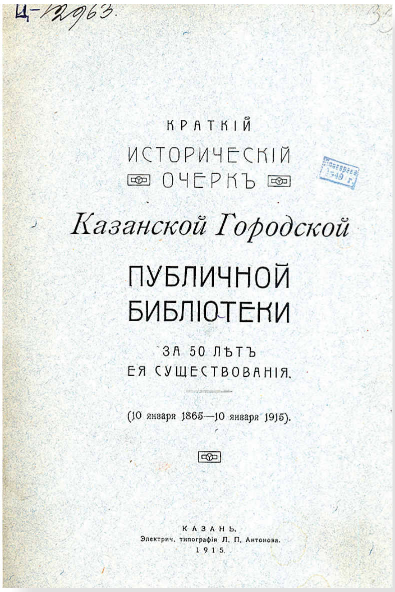

Ц-12963.

КРАТКІЙ
ИСТОРИЧЕСКІЙ
ОЧЕРКЪ
Казанской Городской
ПУБЛИЧНОЙ
БИБЛІОТЕКИ
ЗА 50 ЛѢТЪ
ЕЯ СУЩЕСТВОВАНІЯ.

(10 января 1865—10 января 1915).

КАЗАНЬ.
Электрич. типографія Л. П. Антонова.
1915.

«Казан шәһәр җәмәгать китапханәсенең 50 еллык эшчәнлеге турында кыскача тарихи очерк»

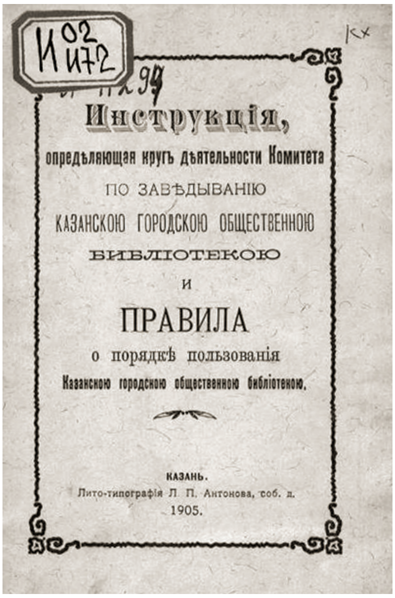

И 02 И72

Инструкція,
опредѣляющая кругъ дѣятельности Комитета
ПО ЗАВѢДЫВАНІЮ
КАЗАНСКОЮ ГОРОДСКОЮ ОБЩЕСТВЕННОЮ
БИБЛІОТЕКОЮ
И
ПРАВИЛА
о порядкѣ пользованія
Казанскою городскою общественною библіотекою.

КАЗАНЬ.
Лито-типографія Л. П. Антонова, соб. д.
1905.

«Казан шәһәр җәмәгать китапханәсе эшенә юнәлеш бирү, идарә итү комитеты вазифаларын билгеләүче күрсәтмә»

1877 елда попечитель вазифасы гамәлдән чыгарыла, шәһәр китапханәләре белән идарә итү махсус комитетка йөкләнә. Аның рәисе – шәһәр башлыгы, әгъзалары – гимназия директоры, дини семинария ректоры була. Комитет акча чыгымнары сметаларын карый, раслый, эш кагыйдәләрен билгели, китапханәчеләрне эшкә алу, эштән чыгару мәсьәләләрен хәл итә, яңа китаплар сатып алуны ныклы күзәтү астында тота.

Җәмәгать китапханәсенең беренче систематик каталогы Н.Н.Булич тарафыннан 1878 елда төзелә. Аңа Казан университеты профессорлары Д.А.Корсаков һәм Н.П.Загоскин ярдәм итә. Каталог элеккеге попечитель Е.М.Веринның тол хатыны М.Я.Веринага багышлана. Мәрхүм иренең истәлегенә ул типография чыгымнарын үзе күтәрә. Бу каталогта җәмгысе 3570 исемдәге китапның тасвирламалары 17 бүлектә урын ала, ул бүлекләр үз чиратында берничә бүлекчәдән тора, өстәмә рәвештә төзелеп, китапларның алфавитка салынган күрсәткече дә бирелә.

«Казан шәһәре җәмәгать китапханәсеннән файдалану тәртибе кагыйдәләре» 1905 елның 8 февралендә Шәһәр думасы тарафыннан раслана. Бу документта ук инде укучыларны теркәп баруның махсус тәртибе шәйләнә: китапханәгә килүчеләр

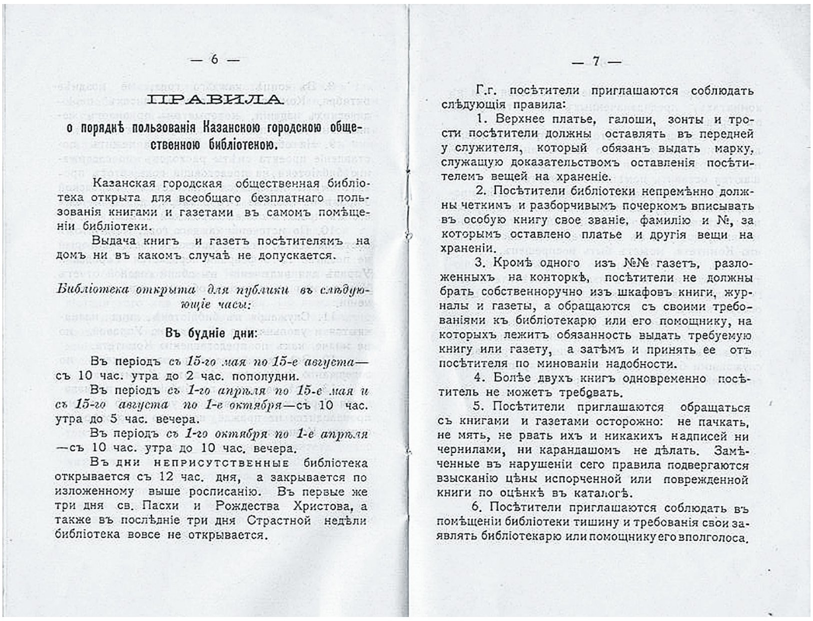

«Казан шәһәре җәмәгать китапханәсеннән файдалану тәртибе кагыйдәләре»

— 6 —

ПРАВИЛА

о порядкѣ пользованія Казанскою городскою общественною библіотекою.

Казанская городская общественная библіотека открыта для всеобщаго безплатнаго пользованія книгами и газетами въ самомъ помѣщеніи библіотеки.

Выдача книгъ и газетъ посѣтителямъ на домъ ни въ какомъ случаѣ не допускается.

Библіотека открыта для публики въ слѣдующіе часы:

Въ будніе дни:

Въ періодъ *съ 15-го мая по 15-е августа*—съ 10 час. утра до 2 час. пополудни.

Въ періодъ *съ 1-го апрѣля по 15-е мая и съ 15-го августа по 1-е октября*—съ 10 час. утра до 5 час. вечера.

Въ періодъ *съ 1-го октября по 1-е апрѣля* —съ 10 час. утра до 10 час. вечера.

Въ дни неприсутственные библіотека открывается съ 12 час. дня, а закрывается по изложенному выше росписанію. Въ первые же три дня св. Пасхи и Рождества Христова, а также въ послѣдніе три дня Страстной недѣли библіотека вовсе не открывается.

— 7 —

Г.г. посѣтители приглашаются соблюдать слѣдующія правила:

1. Верхнее платье, галоши, зонты и трости посѣтители должны оставлять въ передней у служителя, который обязанъ выдать марку, служащую доказательствомъ оставленія посѣтителемъ вещей на храненіе.

2. Посѣтители библіотеки непремѣнно должны четкимъ и разборчивымъ почеркомъ вписывать въ особую книгу свое званіе, фамилію и №, за которымъ оставлено платье и другія вещи на храненіи.

3. Кромѣ одного изъ №№ газетъ, разложенныхъ на конторкѣ, посѣтители не должны брать собственноручно изъ шкафовъ книги, журналы и газеты, а обращаются съ своими требованіями къ библіотекарю или его помощнику, на которыхъ лежитъ обязанность выдать требуемую книгу или газету, а затѣмъ и принять ее отъ посѣтителя по минованіи надобности.

4. Болѣе двухъ книгъ одновременно посѣтитель не можетъ требовать.

5. Посѣтители приглашаются обращаться съ книгами и газетами осторожно: не пачкать, не мять, не рвать ихъ и никакихъ надписей ни чернилами, ни карандашомъ не дѣлать. Замѣченные въ нарушеніи сего правила подвергаются взысканію цѣны испорченной или поврежденной книги по оцѣнкѣ въ каталогѣ.

6. Посѣтители приглашаются соблюдать въ помѣщеніи библіотеки тишину и требованія свои заявлять библіотекарю или помощнику его вполголоса.

махсус кенәгәгә үзләренең дәрәҗәсен, исем-фамилиясен, саклауга тапшырган киемсалымы номерын ачык-төгәл итеп язарга тиеш, диелә ул документта.

Икенче кагыйдә китапханәче вазифасына карый: «Конторкага җәеп салынган газета төпләменнән кала укучы шкафтан үз белдеге белән китап яисә газета-журнал алырга тиеш түгел, бу очракта, үз теләгеңне белдереп, китапханәчегә яки аның ярдәмчесенә мөрәҗәгать итәргә кирәк, чөнки сораган китап йә газетаны бирү, кулланганнан соң инде кабул итеп алу – аларга йөкләнгән бурыч». Укучылар белән кара-каршы элемтә урнаштыру өчен махсус кенәгә булдырыла, китапханәгә килүчеләр теге яки бу басманы сатып алырга кирәклеге хакында үз тәкъдимнәрен шул кенәгәгә яза алганнар.

1905 елда китапханә комитетына, яңа ачылачак махсус бүлекне оештыру һәм аңа мөдирлек итү максатын күздә тотып, Әхмәтһади Низаметдин улы Максуди сайлана. Аның тырышлыгы һәм актив эшчәнлеге нәтиҗәсендә 1906 елның 2 гыйнварында Казанда җәмәгать китапханәсенең мөселманнар өчен «филиал бүлеге» – «Көтепханәи Исламия» ачыла. Үз дәверендә бу Россиядә татарлар өчен мәгърифәт үзәкләренең берсенә әверелә.

Әхмәтһади Низаметдин улы Максуди

Баштагы чорда бүлек фондын шәркый һәм рус телләрендә басылган, төрле шәхесләр тарафыннан бүләк ителгән 915 исемдәге 1 277 том тәшкил итә. Филиал бүлегенең беренче китапханәчесе Закир Сәетзадә була.

«Көтепханәи Исламия»гә фәкать ир кешеләрне генә теркиләр. Җәйге айларда бүлек һәр көнне сәгать икедән кичке алтыга кадәр эшли, көзен һәм кышын исә сәгать көндезге икедән кичке сигезгә кадәр ачык була. Беренче елда ук китап сөючеләр саны 13 487 гә җитә. Көненә, уртача, 37 укучыга хезмәт күрсәтелә. Төрле кыенлыклар чыгуга карамастан, бүлек фонды 1915 елга инде рус телендә 767 исемдәге 1 977 том китап һәм брошюралар туплауга ирешсә, 1 496 исемдәге 1 828 том татарча һәм гарәпчә китаплар булдырыла. М.Х.Делешова үзенең «Күңел телендә» китабында язганча, революцион демократлар, татарның атаклы шәхесләре – Габдулла Тукай, Фатыйх Әмирхан, Фәтхи Бурнаш, Нәкый Исәнбәт, беренче татар большевигы Хөсәен Ямашев, рәссам-скульптор Бакый Урманче кебек затлар бу китапханәгә еш йөргәннәр.

Закир Сәетзадә

Мирхәйдәр Фәйзи

Татар халкында яңа дәрт белән кузгалган мәгърифәтчелек хәрәкәтенең шифалы җиле хатын-кызларга да кагыла. 1913 елның 25 ноябреннән башлап, мөселман хатын-кызларына филиал бүлегенә якшәмбе көннәрдә сәгать көндезге уникедән дүрткә кадәр килеп китап «нурына чуму» рөхсәт ителә. Гомумән, укуга хирыслык елдан-ел көчәя бара. Әйтик, 1907 елда филиал бүлегенә 18 508 кешегә 9 284 китап бирелгән булса, 1915 елда инде 22 373 укучыга 17 426 китап туры килә.

1917 елгы революция вакыйгалары китапханә тарихына үзгәрешләр кертә: аңа Губернаның Үзәк китапханәсе дигән исем бирелә, ә инде 1923 елда – Шәһәрнең үзәк китапханәсе дип үзгәртелә. 1920 елда китапханәгә В.И.Ленин исеме бирелә.

Мөселманнарның «филиал бүлеге» 1919 елда үзгәртеп корыла һәм шәһәрнең 5 нче номерлы китапханәсе дип атала башлый. Ә инде 1922 елдан М.Вахитов исемендәге Үзәк шәрык китапханәсенә әверелә. 1923 елның августында шушы китапханә нигезендә татар китапханәләре берләшмәсе төзелә. Бу берләшмә революцион идеяләрне пропагандалау, татарлар арасында укый-яза белмәүне бетерү максатын күздә тота. Танылган язучы Мирхәйдәр Фәйзи китапханәче булып эшли башлагач, халык массаларын һәртөрле мавыктыргыч чараларга тарту киң колач ала. Шаулы әдәби-музыкаль кичәләр үтә, китап күргәзмәләре тәкъдим ителә, татар тарихында беренче тапкыр сүз сәнгатенә өйрәнү мәктәбе – әдәби түгәрәкләр оеша. ■

Экстренныя
Телеграммы
Газета
Революціонный трибун
Развалинъ
Древнихъ
Болгаръ

ЯДКӘРЛӘРГӘ – БЕР ГАСЫР

Татарстан Республикасы Дәүләт архивы фондыннан

1917 елның 4 октябре

РОССИЯ АРХИВ ЭШЛЕКЛЕЛӘРЕ БЕРЛЕГЕ РӘИСЕ А.ЛАППО-ДАНИЛЕВСКИЙНЫҢ МАТБУГАТ ЭШЛӘРЕ БУЕНЧА КАЗАН ГУБЕРНА КОМИССАРЫНА ХАТЫННАН

...Россия архив эшлеклеләре берлеге Советы Сезгә шуны җиткерүне үзенең бурычы саный: Берлек Советы җирле архив материалларын саклау эшендә борынгы архивларны янгыннан, су басудан,таралудан һ.б. бәла-казалардан имин булган ышанычлы һәм куркынычсыз урыннарда саклауны үзәкләштерүне төп шарт дип исәпли. Андыйларны тикшерү, классификацияләү, теркәү һәм тасвирлау җирле фәнни тарихи, археологик җәмгыятьләр һәм архив комиссияләре катнашында үткәрелергә тиеш.

Илдәге тәртипсезлекләр урыннарда күп кенә кыйммәтле архив материалларын юкка чыгарган бүгенге авыр шартларда Россия архив эшлеклеләре берлеге, хөкүмәт учреждениеләре хезмәткәрләре аша бәйләнешкә кереп, шулай ук, ...җирле матбугатта игълан итү юлы белән, шәхси архивларны җыеп, хөкүмәт учреждениеләренең шәһәр архивларына вакытлыча саклауга куюны да гаять мөһим саный...

ТР МА, ф. 1246, тас.1, э.136, 3б.

1917 елның 8 октябре

КРЕСТЬЯН ДЕПУТАТЛАРЫНЫҢ МАМАДЫШ ӨЯЗ БАШКАРМА КОМИТЕТЫНЫҢ ВОЛОСТЬ КОМИТЕТЛАРЫНА ХАТЫ

Крестьян депутатларының Мамадыш өяз Советы сездән Өяз земство управасында 11 октябрьдә 12 сәгатьтә булачак ...гомуми җыелышка волостьтан вәкил итеп икешәр иптәшне җибәрүне үтенә. Җыелышның максаты: Учредительное собраниегә кандидатларны раслау. Мәсьәләнең мөһимлеген истә тотып, Крестьян депутатларының Мамадыш өяз Советы иптәшләрнең ашыгыч рәвештә җыелуларын сорый.

Рәис .... имза Сәркатип .... имза

ТР ҮДА ТСД, ф. 5599, тас. 1 э.1б, 57б.

1917 елның 12 октябре

ВАКЫТЛЫ ХӨКҮМӘТНЕҢ КАЗАН ГУБЕРНА КОМИССАРЫНЫҢ КАЗАН ГУБЕРНАСЫНЫҢ ӨЯЗ КОМИССАРЛАРЫНА ХАТЫ

Күп кенә урманчылыкларда халыкның рөхсәтсез печән чабуы, урман аланнарыннан һәм урман саклавының хезмәт биләмәләреннән печән алып китүе, шулай ук

Документлар урыс теленнән тәрҗемә ителеп бирелә.

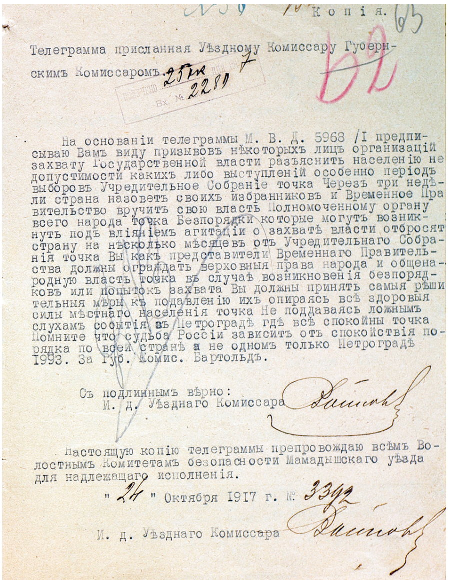

Копія. 63

Телеграмма присланная Уѣздному Комиссару Губернскимъ Комиссаромъ.

Получено 25 ок 7
Вх. № 2281

На основаніи телеграммы М. В. Д. 5968 /I предписываю Вамъ виду призывовъ нѣкоторыхъ лицъ организацій захвату Государственной власти разъяснить населенію не допустимости какихъ либо выступленій особенно періодъ выборовъ Учредительное Собраніе точка Черезъ три недѣли страна назоветъ своихъ избранниковъ и Временное Правительство вручитъ свою власть Полномоченному органу всего народа точка Безпорядки которые могутъ возникнуть подъ вліяніемъ агитаціи о захватѣ власти отбросят страну на нѣсколько мѣсяцевъ отъ Учредительнаго Собранія точка Вы какъ представители Временнаго Правительства должны ограждать верховныя права народа и общенародную власть точка въ случаѣ возникновенія безпорядковъ или попытокъ захвата Вы должны принять самыя рѣшительныя мѣры къ подавленію ихъ опираясь всѣ здоровыя силы мѣстнаго населенія точка Не поддаваясь ложнымъ слухамъ событія въ Петроградѣ гдѣ всѣ спокойны точка Помните что судьба Россіи зависитъ отъ спокойствія порядка по всей странѣ а не одномъ только Петроградѣ 1993. За Губ. Комис. Бартольдъ.

Съ подлиннымъ вѣрно:
И. д. Уѣзднаго Комиссара

Настоящую копію телеграммы препровождаю всѣмъ Волостнымъ Комитетамъ безопасности Мамадышскаго уѣзда для надлежащаго исполненія.

" 24 " Октября 1917 г. № 3392

И. д. Уѣзднаго Комиссара

урман саклавының җир биләмәләрен басып алуы күзәтелә.

Әлеге биләмәләрнең урман чиннары һәм урман каравылчылары хезмәт хакының бер төре булуын искә алып, Сездән халыкка урман саклавы биләмәләренең тартып алынырга тиеш түгеллеген аңлатуны сорыйм. Мондый бөтен очракларда да урман саклавы мәнфәгатьләрен яклауда иң кискен чаралар күрергә кирәк.

Имзалады:
Губерна комиссары өчен.......... Бартольд
Төп нөсхәсе белән дөрес: өяз комиссары вазыйфаларын башкаручы .... имза

ТР ҮДА ТСД, ф.5599, тас. 1, э.1б, 60б.Кучермә.

1917 елның 20 октябре

«С.В.ДЕМИДОВ ҺӘМ А.А.ЛАРИЧЕВ» СӘҮДӘ ЙОРТЫ КОНТОРАСЫ БАШЧЫСЫНЫҢ КАЗАН ГУБЕРНА ҖИР УПРАВАСЫ РӘИСЕНӘ ГАРИЗАСЫ

Спасс өязенең Красная Слобода авылы крестьяннары безнең әлеге авыл янындагы биләмәдән 2 эш атын алып киттеләр һәм икмәк белән материал складлары ачкычларын тартып алдылар. Сезгә бу хакта җиткереп, тәртипсезлекләрне туктату өчен чаралар күрүегезне үтенеп сорыйбыз.

ТР МА, ф.174, тас.1, э.83, 16б.

1917 елның 24 октябре

КАЗАН ГУБЕРНА КОМИССАРЫНЫҢ ӨЯЗ КОМИССАРЛАРЫНА ТЕЛЕГРАММАСЫ

Эчке эшләр министрлыгының 5968/1 нче телеграммасы нигезендә, Сезгә, кайбер затларның һәм оешмаларның дәүләт хакимиятен кулга төшерүгә чакыруларын күздә тотып, боерам: халыкка нинди дә булса чыгышларның, бигрәк тә Учредительное собраниегә сайлаулар вакытында, ярамаганлыгын аңлатыгыз. Өч атнадан соң ил халык тарафыннан сайланган кешеләрен атаячак һәм Вакытлы Хөкүмәт хакимиятне бөтен халыкның вәкаләтле органына тапшырачак. Хакимиятне тартып алуга агитация йогынтысында килеп чыгуы ихтимал тәртипсезлекләр илне Учредительное собраниедән берничә айга ерагайтачак. Вакытлы Хөкүмәтнең вәкилләре буларак, Сез халыкның өстенлекле хокукларын һәм гомумхалык хакимиятен якларга тиешсез. Тәртипсезлекләр яки хакимиятне тартып алуга омтылышлар булган очракта Сез, җирле халыкның көченә таянып, аларны бастыру өчен иң кискен чаралар күрергә тиешсез. Петроградтагы хәлләр турындагы ялган хәбәрләргә бирелмәгез, анда барысы да тыныч. Шуны истә тотыгыз: Россиянең язмышы Петроградтагы гына түгел, ә бөтен илдәге тынычлыкка бәйле.

Төп нөсхәсе белән дөрес:
Өяз комиссары вазыйфаларын башкаручы .... имза

ТР ҮДА ТСД, ф.5599, тас.1, э.1б, 63б. Кучермә.

Документларны басмага ТР Дәүләт архивы секторы мөдире ***Римма Садыйкова*** *әзерләде.* ■

АХУН ЧИШМӘСЕ

Әдипнең кызы Наилә Ахунова, «Таттелеком» АҖнең матбугат үзәге җитәкчесе, шагыйрь Рөстәм Зәкуан, Арча районы Башкарма комитеты җитәкчесенең социаль мәсьәләләр буенча урынбасары Рамил Гарифҗанов

«Чишмәләрең зарыгалар
Чиләк тавышын тыңларга...»

Татарстанның халык язучысы Гариф ага Ахунов «Авылым сагышы» исемле шигырендә шулай дип язып калдырган.

Ниһаять, 22 сентябрь көнне әдип туган авыл, хәзер юкка чыккан Кечкенә Өчиледә (Арча районы) «Таттелеком» АҖ генераль директоры Лотфулла Нурислам улы Шәфигуллин җитәкчелегендә заманча төзекләндерелгән «Ахун чишмәсе»н ачу тантанасы булды. Моннан соң бирегә килүчеләрнең эзе суынмас, кайчандыр булачак әдип тәгәрәп үскән авыл һәм суын эчкән чишмә онытылмас, дип өметләник. ■

Бер төркем язучылар заманча төзекләндерелгән «Ахун чишмәсе»н ачу тантанасында

قوياش

«Кояш» газетасында «Казан хәбәрләре»: 1917 елның октябрь ае

Сәхифәне басмага Ленар Гобәйдуллин әзерләде.

Әсирләр

Самсун белән Истанбул арасында бу сәнә 15 рамазан көнендә әсир төшеп, Севастопольдән Казанга йибәрелгән 4 төрек хатыны, биш баласы Казан төрмәсеннән хәрби ахун Гатаулла әфәнде белән бишенче мәсҗед имамы Габдерахман Галиев җәнапларының иҗтиһады аркасында Казан губернасы Милли Шурасының мәсьүлиятенә [җаваплылыгына] чыгарылдылар вә Әхмәд бай ханәсенә урнаштырылдылар. Бу ханымнар тиз вакытларда Казанның берәр милли оешмасы тәрбиясенә биреләчәкләр. Болар файдасына кием һәм акчаны хәзердән үк хәрби ахун кабул итәдер. Хәрби Шура идарәсендә иртә сәгать 9дан 1гә кадәр. Берсенең углы вә берсенең ире (сугышка кадәр Җиддәдә сыйххия [хастаханә] мөдире) Мальта атавында инглизләр кулында әсирләр икән. Хәрби ахун Гатаулла Баһаветдин, гаиләсенең сәламәт вә Казанда әсир икәнлеген белдереп, Мальтага телеграмм биргән. Әсирләрдән берсенең ире сугышта шәһид булган.

Мәктәп ачыла

Казан өязе Югары Курсада ир вә кыз балалар мәктәбе ошбу октябрь 15ендә ачылып, рәсми дәресләр башланыр. Мөгаллим вә мөгаллимәләр хәзерләнде. Читтән килеп укучы кыз балаларга торыр өчен, әүвәлдәгечә, үз йортымыз хәзерләнде. Мелла Гариф Уразгилдиев.

Китапханә ачылды

Пороховой заводтагы шартлау вакытында андагы эшчеләргә махсус китапханә зыянланып, бу көнгә кадәр ачылмый торган иде. Китапханәнең кичә, 7 нче октябрьдән ачылганын эшчеләргә игълан кылам. Габделхәй Бакыев.

Кояш. – 1917. – №1169. – 8 окт.

Иганә итегез

Әсир төрек ханымнарның тәрбиясе берәр җәмгыятькә күчкәнче, Казан мөселманнарының иганә кылулары бик матлуб: икмәк, чәй-шикәр, җеп, ситсы, яулык, сабын һәм балалар киеме. Авыллардан он китерүчеләргә рөхсәтнамә биреләдер. Мөслимәләр, тырышлыгыгызны кирәкле чакта күрсәтегез!

Кояш. – 1917. – №1170. – 10 окт.

Даталар иске стиль белән бирелә.

Солдатлар нөмаише [демонстрациясе]

15 нче октябрьдә солдатлар Казан урамнарында музыка белән вә «Бетсен сугыш» дип язылган кызыл флаглар күтәреп йөрделәр. Кеше һәлакәте булганы да ишетелде.

Голәмә иттифакы идарәи мәркәзиясеннән

Мәктәпләремездә укытучы мөгаллимнәрнең азлыгын вә һәр мәктәпкә мөгаллим табып булмавын игътибарга алып, голәмә иттифакы идарәи мәркәзиясе, яшь имамнарны мөгаллимлеккә кирәкле нәрсәләр белән таныштыру өчен, Казанда яшь имамнарга махсус мөгаллимлек курсы ачарга карар бирде. Имамнарның дин гыйлемнәре җитәрлек булганлыктан, аларга махсус курсның программасыннан түбәндәге фәннәр генә булачак: Коръән тәҗвид, язу, татар теле, хисап, җәгърафия, тарих, сабыйларны укыту, метрика, рапорт, протоколлар вә имамлар өчен белүе тиеш булган башка нәрсәләр белән таныштыру өчен, аларны язу рәвешләрен өйрәтү.

Кояш. – 1917. – №1173. – 17 окт.

Мөселман генераллар

Шураның хисап алу бүлегенә килгән мәгълүматка караганда, соңгы вакытларда мөселман полкларында хезмәт итәргә теләк белдергән берничә мөселман генералының да гаризалары бар. Шулар арасында 10 нчы армия команданы генерал Гали ага Шәйхлинский, 37 нче корпус команданы генерал Ибраһимов шикелле зур урыннарны әшгаль иткәннәр дә бар.

Кояш. – 1917. – №1175. – 22 окт.

Дарелмөгаллимин-семинария

Зөя өязендәге Кече Шырдан авылында земство тарафыннан хөкүмәт семинарияләре хокуклы мөселман дарелмөгаллимине ачыла. Мәктәпкә укытучылар комиссиясе хәзерләнде. Мәктәп өчен бина вә шәкертләр торыр өчен урыннар әзер. Авылда тормыш арзан. Фәкыйрь шәкертләр өчен стипендия булачак. Мәктәпне бетерүчеләрнең хөкүмәт мәктәпләренә керергә хаклары булганлыктан, рус теле вә әдәбияты фәннәренең тәҗрибәгә нигезләнеп укылуына аерым дикъкать ителәчәк. Мәктәпне идарә итү вә тарих дәресләре Казан дарелфөнүненең [университетының] тарих бүлеген тәмам иткән Газиз Гобәйдуллинга тапшырылды. Кабул имтиханнары 26 октябрьдә башланачак.

Русски-татарски школалар

Русски-татарски школалар хозурындагы дин вә татар теле мөгаллимнәре хәзергә кадәр айлык 27 сум вазыйфа белән хезмәт итәләр иде. Бу да соңгы вакытларда гына, мәрхүм М.Сәйдәшевнең тырышуы аркасында, дин мөгаллимнәренең татар теле мөгаллиме дә буларак танылулары сәбәпле генә бу дәрәҗәгә йиткерелгән иде. Хәзер мәгариф бүлеге шуңа, ягъни дин мөгаллименең тел мөгаллиме дә булуына нигезләнеп, аларның вазыйфаларын гомум учительләр вазыйфасы белән бертигез ясалуны кабул итте. Бу мәсьәлә Дума мәҗлесенә куелачактыр. Мәсьәләнең мөселман дин мөгаллимнәре файдасына хәл ителүе өчен, Дума мәҗлесенә мөселман гласныйларының бер дә калмыйча килүләре тиештер.

Кояш. – 1917. – №1178. – 30 окт. ■

.

ОКТЯБРЬ

Фотолар һәм видео beznenmiras.ru сайтында

● 12-14 сентябрьдә Төркестанда (Казахстан) Төрки әдәби журнал редакторларының VIII халыкара корылтае булып узды.

Корылтайда Татарстаннан биш баш мөхәррир – Илфак Ибраһимов («Казан утлары»), Ләбиб Лерон («Безнең Мирас»), Фидаил Мәҗитов («Мәйдан»), Радик Сабиров («Идел») һәм Константин Малышев («Сувар») катнашты.

Әлеге мәртәбәле чарада катнашучылар Татарстанның халык шагыйре Зиннур Мансуровны «2018 ел әдибе» дип игълан итте.

● !4 сентябрьдә Г.Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм сәнгать институтында Кәрим Тинчуринга һәм татар театрына багышланган фәнни-гамәли конференция үтте.

Татарстан Милли музеенда «Сүнмәс йолдыз» күргәзмәсе ачылды.

● 14-15 сентябрьдә Мөслимдә, татар әдәбияты һәм сәнгате көннәре кысаларында, Зифа Басыйрова исемендәге район мәдәният йортында күренекле шагыйрьләребез Зөлфәт һәм Наис Гамбәрнең тууына 70 ел тулу уңаеннан искә алу кичәсе үтте. Чарада Мөслим муниципаль район хакимияте башлыгы Рамил Муллин, язучылар, сәнгать әһелләре, Зөлфәт һәм Наис Гамбәрнең якын туганнары катнашты.

● 15 сентябрьдә К.Тинчурин исемендәге татар дәүләт драма һәм комедия театры фойесында Кәрим Тинчуринга бюст ачылды. Театр шул ук көнне атаклы драматургыбызның «Мәрҗәннәр» әсәре буенча куелган «Соңгы әсәр» спектакленең премьерасын тәкъдим итте.

● 15 сентябрьдә Спас районының Көек авылында шагыйрь Ленар Шәехкә Абдулла Алиш исемендәге премия тапшырылды. Чарада Спас муниципаль район хакимияте башлыгы Камил Нагаев, Татарстан Язучылар берлеге рәисе урынбасары Расих Сабирҗанов, шагыйрьләр һәм язучылар Әнәс Хәсәнов, Дания Гайнетдинова, Хәбир Ибраһим, җырчы Миңгол Галиев һ.б. катнашты.

● 17 сентябрьдә күренекле татар драматургы Ризван Хәмид вафат булды. Әдипнең җәсәде Киндерле зиратында җирләнде.

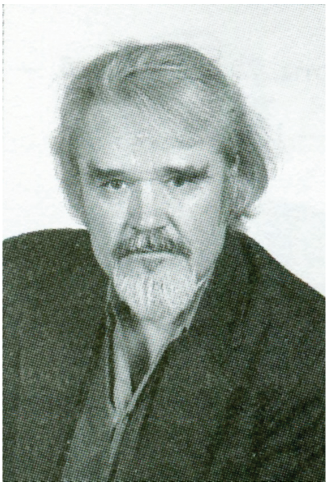

● 22 сентябрьдә Арча районында – кайчандыр Кечкенә Өчиле авылы булган урында «Ахун чишмәсе»н ачу һәм Казанбаш мәктәбендә Г.Ахунов исемендәге премияләр бирү тантанасы булды. Классик язучыбыз Гариф Ахуновка нисбәтле әлеге чараларда Татарстан Язучылар берлеге рәисе Данил Салихов, Г.Ахуновның кызы Наилә Ахунова, язучы һәм шагыйрьләр Фоат Галимуллин, Зиннур Мансуров, Рөстәм Зәкуан, Рифат Җамал, Вакыйф Нуриев, Сания Әхмәтҗанова, «Безнең мирас» журналының баш мөхәррире Ләбиб Лерон, басмабызның бүлек мөхәррире Ленар Гобәйдуллин, журналистлар Риман Гыйлемханов, Нәсим Акмалов катнашты. Кунаклар шулай ук Арча зиратында булып, Гариф Ахунов (1925-2000), Шәһидә Максудова (1926-2009) һәм аларның улы Рәшит Ахунов (1953-2016) каберләрен зиярәт кылды.

Арчаларга кайтам әле,
Арча юллары такыр,
Безнең эшләр, еллар узгач,
Туган якларга кайтыр.
Кечкенә Өчиле
авылы урыны

● 22 сентябрьдә Актаныш районының Качкын авылы мәктәбендә танылган шагыйрь һәм галим Фарсель Зыятдиновка багышланган музей ачылды. Тантанада Татарстан Язучылар берлеге рәисе урынбасары Расих Сабирҗанов, «Безнең мирас» журналы хезмәткәре, драматург Рәдиф Сәгъди, шагыйрьләр Газинур Морат һәм Фәйрүзә Мөслимова катнашты.

● 22 сентябрьдә Казанның Самосырово бистәсе янындагы «Әл-Мәрҗани» мөселман зиратында Россиянең һәм Татарстанның халык артисты Наил Шәйхетдинов каберенә таш куелды.

Россиянең һәм Татарстанның халык артисты
Шәйхетдинов
Наил

● 29 сентябрьдә Татарстан Милли китапханәсенең Зур уку залында танылган тарихчы галимә, тарих фәннәре кандидаты Фәридә Гаффарованың (1951-2006) китап коллекциясен тәкъдим итү чарасы узды.

«Хайлыйм, хайлыйм, хайларга...»

(«Яшен» журналыннан)

ТЕШ ТАБИБЫНДА

Авыру:
– Ай-яй, доктор, сез минем сәламәт тешемне суырып чыгардыңыз.
Табиб:
– Хафаланмаңыз, әфәнде, шул ук бәһагә авыру тешеңезне дә суырырмын.

УРАМДА

– Анда ул кадәр кеше ни эшкә җыелган?
– Трамвай бер кешене таптаткан.
– Ә, алай гына икән, мин әллә берәр ятрак эш бар микән дигән идем.

АТА ИЛӘ УГЫЛ

– Әти, син демократмы?
– Ахмак, белмисеңмени син минем икенче класс чиновник икәнемне!

***

– Әти, сычканны фил итеп күрсәтүчеләр кемнәр алар?
– Хатыннар, углым, хатыннар.

***

– Әти, бездә кемнәр бик яхшы сату итә?
– Ломбардлар.

Яшен. – 1909. – №9. – 14 б

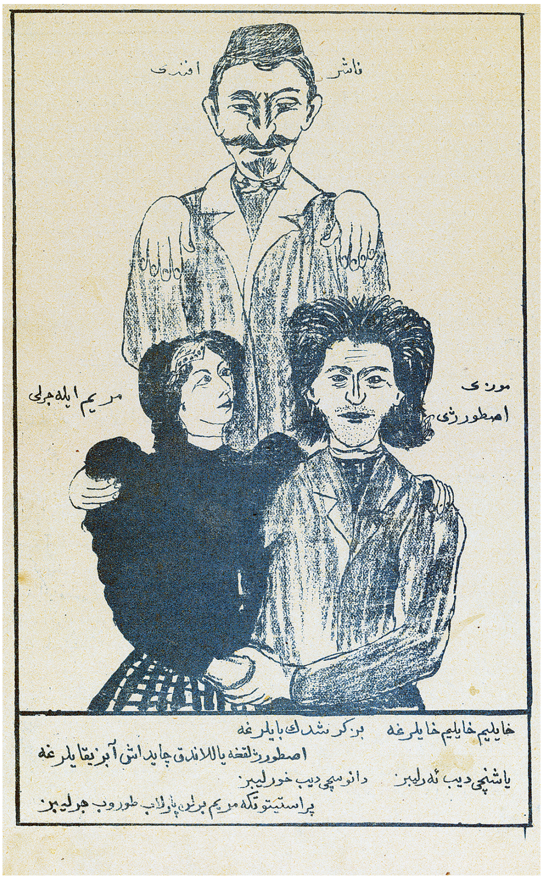
ناشر افندی
موزی اسطوروژی
مریم ایله جرلی
خایلیم خایلیم خایلرغه   برکرشدک بایلرغه
اسطوروژلقغه یالاندق چایداش آبزیقایلرغه
یاشنچی دیب ئه رلیبز   دانوسچی دیب خورلیبز
پراستیتوتکه مریم برلن پارلاب طوروب جرلیبز

Г.Тукай сайланма әсәрләренең II томында (1985 ел) элеге рәсем-карикатура турында менә ниләр язылган: «Казан сәүдәгәре, «Бәянелхак» газетасы нашире Әхмәтҗан Сәйдәшевкә охшатып ясалган портрет. Янына «Нашир әфәнде» дип язылган. Уң ягында – тузган чәчле баш. Кырыена «Музей сторожы» диелгән. Сул ягында – хатын-кыз башы. Кырыена «Мәрьям илә җырлый» дип куелган.

Рәсем һәм җыр ошбу хәлләргә ишарәли. Татар эсерларының Казанда чыккан «Таң йолдызы», «Таң мәҗмугасы», «Тавыш» газеталары патша хакимияте тарафыннан ябылганнан соң, С.Рәмиев эшсез калып, «Бәянелхак» редакциясенә эшкә керә. Ул вакытта «Бәянелхак»ның кушымтасы булып калган «Казан мөхбире»ндә шагыйрь «Музей сторожы», «Музей сторожы Тимербулат» псевдонимнары астында «Яшен» һәм «Әлислах»ка каршы юнәлдерелгән мәкалә һәм шигырьләрен бастыра.

Габдулла Тукайга бу хәл бер дә ошамый. Ул аны кайда гына күрсә дә, элеге җырны җырлап, хурлый торган була:

Хайлыйм, хайлыйм, хайларга, без керештек байларга.
Сторожлыкка ялландык чәйдәш абзыкайларга.
«Яшен»че, дип әрлибез, доносчы, дип хурлыйбыз;
Проститутка Мәрьям белән парлап торып җырлыйбыз».

Яшен. – 1909. - №8. – Б.7.

Рәйсә Шәрәфиева *әзерләде.* ■

Мирасворд

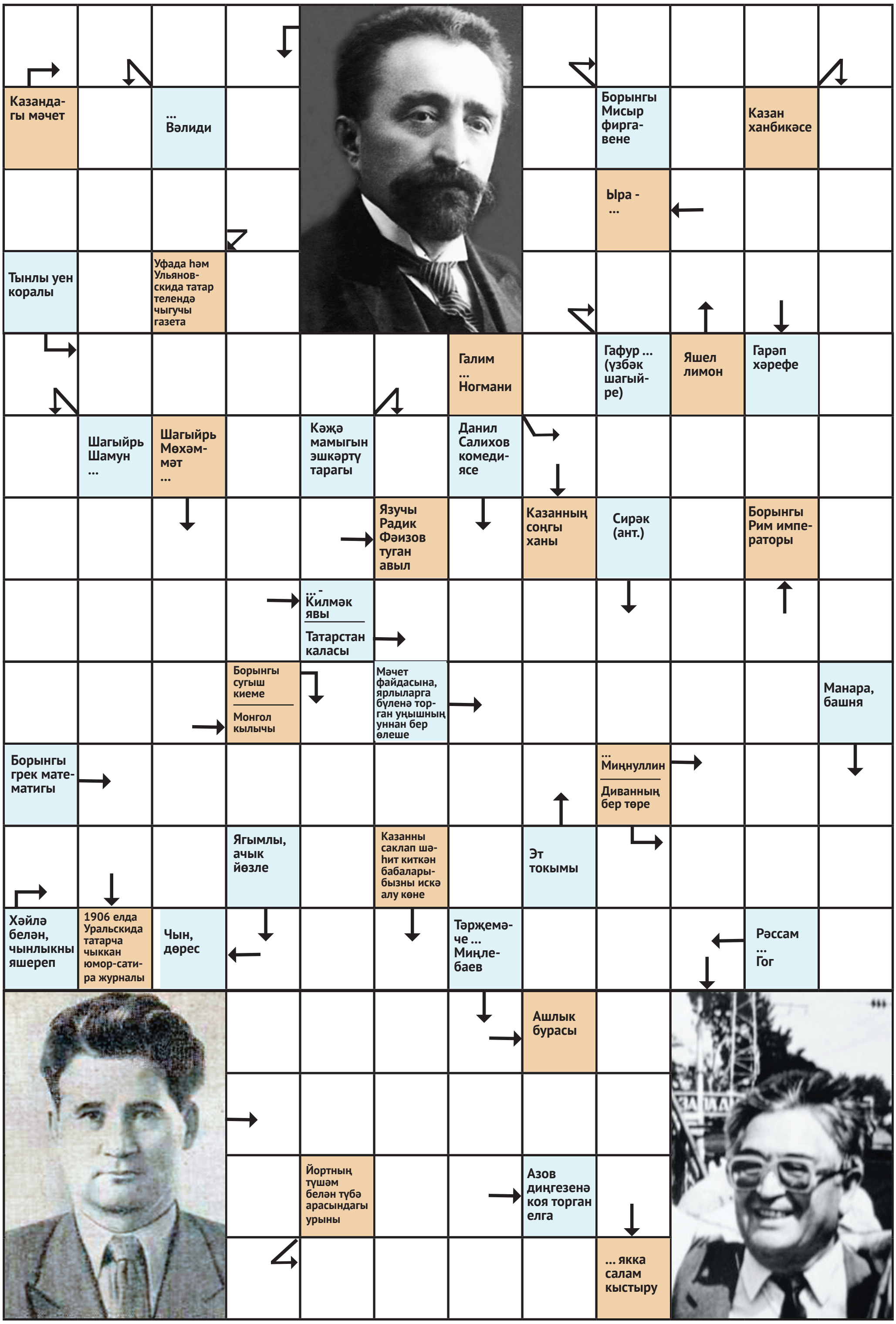
Казандагы мәчет
... Вәлиди
Борынгы Мисыр фиргавене
Казан ханбикәсе
Ыра - ...
Тынлы уен коралы
Уфада һәм Ульяновскида татар телендә чыгучы газета
Галим ... Ногмани
Гафур ... (үзбәк шагыйре)
Яшел лимон
Гарәп хәрефе
Шагыйрь Шамун ...
Шагыйрь Мөхәммәт ...
Кәҗә мамыгын эшкәртү тарагы
Данил Салихов комедиясе
Язучы Радик Фәизов туган авыл
Казанның соңгы ханы
Сирәк (ант.)
Борынгы Рим императоры
... - Килмәк явы
Татарстан каласы
Борынгы сугыш киеме
Монгол кылычы
Мәчет файдасына, ярлыларга бүленә торган уңышның уннан бер өлеше
Манара, башня
Борынгы грек математигы
... Миңнуллин
Диванның бер төре
Ягымлы, ачык йөзле
Казанны саклап шәһит киткән бабаларыбызны искә алу көне
Эт токымы
Хәйлә белән, чынлыкны яшереп
1906 елда Уральскида татарча чыккан юмор-сатира журналы
Чын, дөрес
Тәрҗемәче ... Миңлебаев
Рәссам ... Гог
Ашлык бурасы
Йортның түшәм белән түбә арасындагы урыны
Азов диңгезенә коя торган елга
... якка салам кыстыру

9 нчы санда дөнья күргән мирасвордның җаваплары:
Сулдан уңга: «Гозер», ап, Баруди, Кук, Зәйни, «Аклан», Бодо, «Алсу», «Уралым», Келәш, рас, Карл, «Уку», Ги, «Варяг», Диона, Тумашева, ала, Әй, Равил, вак, ыгы, Цин, «Тозак», Кол.
Өстән аска: Кадыйр, Залка, Серго, авыз, Гобәйдуллин, лига, аталык, «Зар», Ибушев, купе, Ор, аем, дуадак, Биккол, Яушев, ыруг, Ацо, аймак, Вәкил, «Сукбай».

***Рәис Габдулла** төзеде.*

Кырлайда Тукай һәйкәле. Авторы Бакый Урманче

«БЕЗНЕҢ МИРАС»
ЕЛЪЯЗМАСЫ / ОКТЯБРЬ

640 ел элек (1377)

Сарай тәхетен Ырыс хан яулап ала. Иделдән көнчыгышка таба җәелгән бөтен Җучи олысы (Алтын Урда) җирләре Ырыс хан кулына күчә.

620 ел элек (1397)

Кырым аксөякләре Тимер Котлык ханнан тарханлык ярлыклары ала. Гәрчә тәхеттә Тимер Котлык утырса да, асылда Алтын Урда белән гаскәр башы Идегәй мирза идарә итә башлый.

130 ел элек (1887)

13 октябрьдә әдәбият һәм тел галиме, тәнкыйтьче һәм публицист, педагог Җамал Вәлиди (Җамалетдин Җәләлетдин улы Вәлидов (1887-1932) дөньяга килә.

95 ел элек (1922)

Мирхәйдәр Фәйзи Уфага килә. 11 октябрьдә ул Мәҗит Гафури һәм Давыт Юлтый белән очраша.

75 ел элек (1942)

29 октябрьдә «Красная Татария» газетасында Илья Эренбургның татар сугышчылары турындагы «Татары» дип исемләнгән мәкаләсе басылып чыга.

70 ел элек (1947)

Шәркый Төркестанның Чүгүчәк каласында (хәзер Кытай Халык Республикасының Шенҗаң-уйгыр автоном районына карый) татар-үзбәк урта мәктәбе ачыла.

65 ел элек (1952)

«Совет әдәбияты» журналында Мөхәммәт Галинең «Каюм Насыйри» исемле әсәре дөнья күрә.

55 ел элек (1962)

Казакъстан ССРның башкаласы Алма-Ата шәһәрендә татар әдәбияты һәм сәнгате атналыгы башлана.

45 ел элек (1972)

Азәрбәйҗан ССРның башкаласы Бакуда Совет Көнчыгышы әдәбиятларына багышланган фәнни-гамәли җыен уза. Анда Татарстаннан Хатип Госман, Ибраһим Нуруллин, Йолдыз Нигъмәтуллина һәм Азат Әхмәдуллин катнаша һәм чыгыш ясый.

*Журналга **Марат Закир** әзерләде.* ■

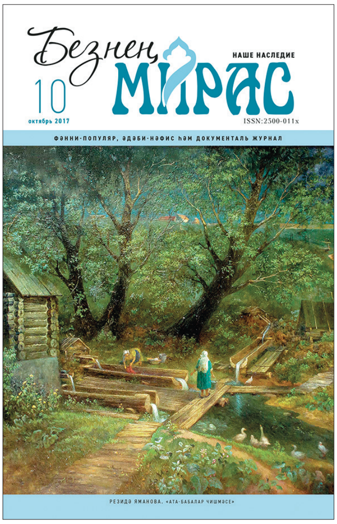

Безнен мирас №10 октябрь 2017

Содержание. Октябрь 2017

Историческое наследие: «Распад Золотой Орды и образование татарских ханств» И.Миргалиев; «Каменные надписи Атнинского района» Р.Марданов, И.Хадиев; «Упрекая Батыя...» Л.Закир; «История деревни Вязовый Гай» М.Вальшин; «Память и родной язык» *(Круглый стол)*.

Религиозное наследие: «Исламский мир» Г.Ибрагимов.

Художественное наследие: «Тайны кубыза» Э.Каюмова; «Мой наставник, получивший благословение Тукая» К.Саттар; «Путь к сердцам зрителей» А.Закирзянов.

Слово – украшение языка: «Словарь национальных терминов» А.Тимергалин; «Родной язык, язык матери» М.Ахметзян;

100 лет назад..: «Казанские вести» в газете «Кояш»: октябрь 1917 года.

Журнал регулярно освещает все значимые события в жизни нашей нации.

Content. October 2017

Historic heritage: «The disintegration of the Golden Horde and the Tatar khanates' emergence» by I.Mirgaliev; «The stone signs of Atnya region» by R.Mardanov, I.Khadiev; «Attacking Batiy» by L.Zakir; «The history of Vyazoviy Gay village» by M. Valshin; «The memory and the mother tongue» (Round table).

Religious heritage: «The Islamic world» by Gabdurashit Ibragimov.

Artistic heritage: «The secrets of kubyz» by E.Kayumova; «My mentor was blessed by G.Tukay» by K.Sattar; «The way to the spectators' hearts» by A.Zakirzyanov.

Word is a language's decoration: «Dictionary of national terms» by A.Timergalin; «Native language, mother tongue» by M.Akhmetzyan

100 years ago…: «Kazan news» is in the «Koyash» newspaper: October of 1917».

The magazine constantly brings to light all the most important events of our nation life.

РЕЗИДӘ ЯМАНОВА

Рәссам Резидә Рәхимулла кызы Яманова (Ямали) 1964 елның 18 августында Казанда туган.

1984 елда Казан рәсем сәнгате училищесын, 1991 елда Чуваш дәүләт педагогия институтын, 2000 елда Россия сәнгать академиясенең рәсем сәнгате иҗат остаханәсен тәмамлый.

2005 елдан – Россия Рәссамнар берлеге әгъзасы. Казанда яши һәм иҗат итә.

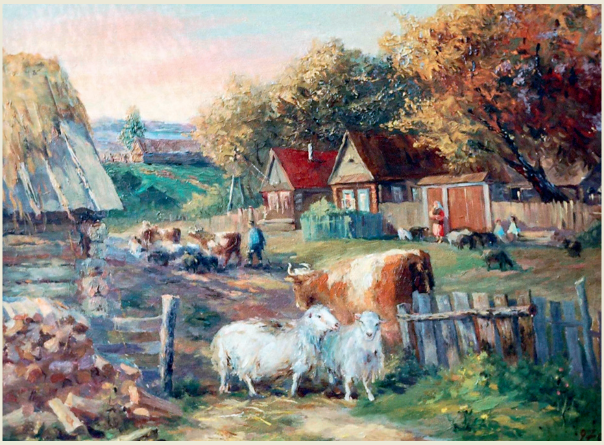

«Кичке көтү».
Киндер,
майлы буяу

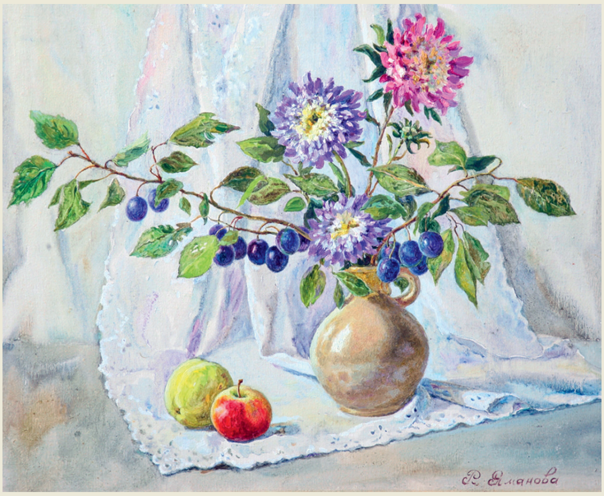

«Кыргый каражимеш».
Киндер,
майлы буяу

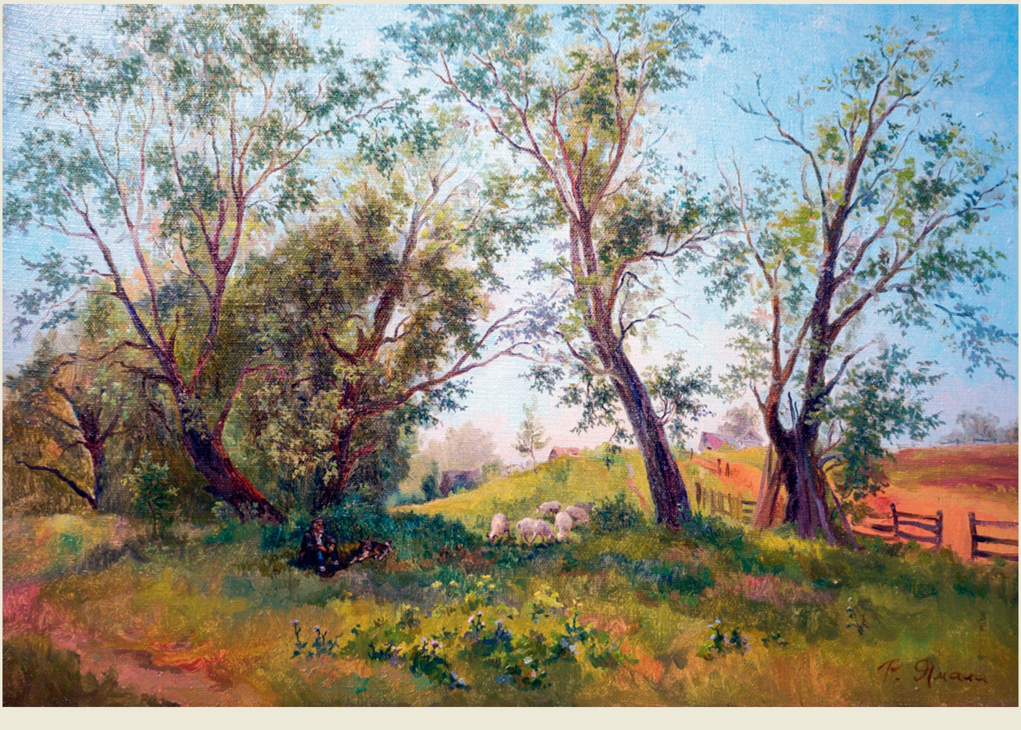

«Таллар күләгәсендә».
Киндер,
майлы буяу

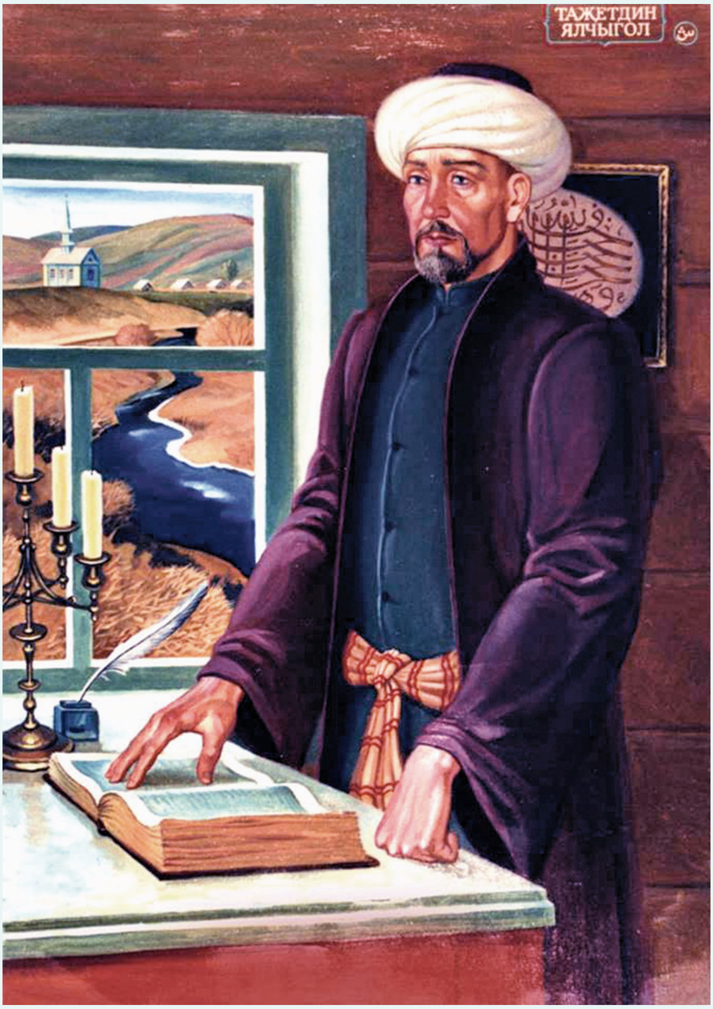

ИНДЕКС:
ТАТАРСТАНДА – 54132 (П-2343)
РОССИЯДӘ – 70275
www.beznenmiras.ru

«БЕЗНЕҢ МИРАС» журналына башкача язылу:
- *www.uslugi.tatarstan.ru сайты ярдәмендә*
- *редакциядә*
- *www.tatpodpiska.ru сайты ярдәмендә электрон версия*

__«БЕЗНЕҢ МИРАС»__ журналын башкалабыз Казандагы «Книги-Китаплар» (Бауман ур., 19; 29/11) кибетеннән, «ТАТМЕДИА» бинасының китап кибетеннән (Декабристлар ур., 2), республикабыз киоскларыннан сатып алырга мөмкин.

АЛДАГЫ САНДА УКЫГЫЗ:

«– Мин, Таҗеддин Ялчыгол улы илле җиде яшьтәмен. Бөгелмә өязенең Чалпы авылында туганмын...
– Тәк! – Кара чалбардан, шинельдән, башына күн картуз кигән тар җилкәле, түгәрәк кечкенә башлы өтек кенә Казанцев – дворяннар утырышчысы – түзмәде: урыныннан торды да бүлмә буйлап әрле-бирле йөренергә тотынды. Олпат гәүдәле, ак күлмәктән, яңа җиләннән, башына түбәтәй кигән Таҗеддин хәзрәтнең үзен тыныч тотуы, күзгә туры карап сөйләшүе, ни гаҗәп, аның күңелендә болытлар куерта иде. Юкса, киресенчә булырга тиеш түгелме соң? Шикаятьне бит Казанцев өстеннән түгел, менә бу хәсрәт хәзрәт өстеннән язганнар! Ул исә, утыра әнә, һич югы, башын түбән исен иде бераз!»

Рөстәм Галиуллин. «Таҗеддин Ялчыгол».
Рушан Шәмсетдинов рәсеме.

4 612750 670172

Безнең
№10 / 2017